

क.र.र.र.

मं. ग्रं. सं. ठाणें
विषय
सं. क्र. १८६६

नि

REFBK-0017549

REFBK-0017549

VII

संपादकः

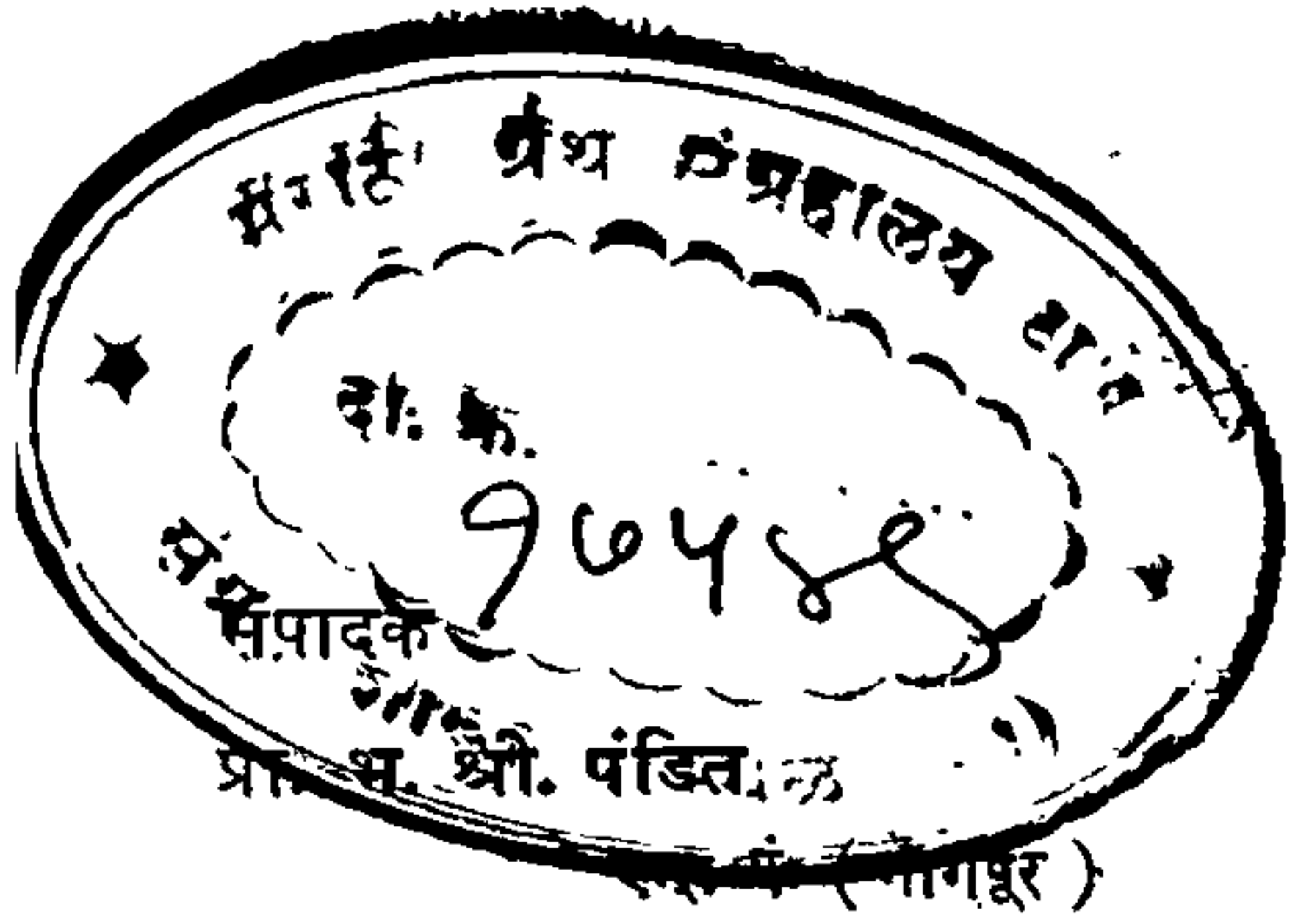
भ. श्री. पंडित

७५२९ स१३५
२५३१७०१ ७१०५

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्प
पत्रिका..... ७५२९ वि: ... ७१०५.....
क्रमांक २५३१७०१ मों: वि: २५/३/७०

उ घ डि न य न

[रेंदाळकरांच्या १०१ निवडक कविता]

REFBK-0017549

REFBK-0017549

विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी
१३२० शुक्रवार पेठ : पुणे २

प्रकाशक

अ. ज. प्रभू

वदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी

१३२० शुक्रवार पेठ, पुणे २

प्रथमावृत्ती १९६४

पुनर्मुद्रण १९६७

पुनर्मुद्रण १९६९

सर्व हक्क सुरक्षित

किंमत रु. ६=००

मुद्रक

वि. ग. माटे

विश्वकर्मा मुद्रणालय (प्रा.) लि.

४०५ नारायण पेठ, पुणे ३०

	पृष्ठ
संपादकीय निवेदन	९
रेंदाळकरांचे चरित्र	१९
रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन	६९
१ प्रबोधन (उघडि नयन रम्य उषा)	१२३
२ दे माझी भगिनी मला	१२६
३ प्रेमासाठी !	१२७
४ रम्य कुसुम	१२९
५ ' माझे ' ते माझे नव्हे ?	१३०
६ पतंग	१३२
७ भाऊ भाऊ आम्ही सारे भाऊ	१३४
८ निज निज लाडके !	१३५
९ विषमा झाली स्त्रियांची स्थिती !	१३६
१० माझे हसरे फूल	१३७
११ डाकवाला !	१३९
१२ तू !	१४१
१३ कवीचे आत्मसमाधान	१४१
१४ शब्दसृष्टी आणि तू	१४२
१५ माझा भाऊ	१४४
१६ आशा - निराशा	१४४
१७ अणू	१४६
	तीन

	पृष्ठ
१८ मी तुझाच आहे	१४६
१९ पुष्प आणि स्त्रिया	१४८
२० निरोप	१५०
२१ माझे राज्य	१५१
२२ रानफूल	१५२
२३ कोरांटीची फुले	१५३
२४ दिव्य मंदिर आणि लेख	१५५
२५ उद्भ्रम	१५७
२६ केशवसुतांस—	१५८
२७ माझी ताई	१५९
२८ कोकिलास	१६४
२९ हास्य संगीत	१६८
३० कृष्णा	१६९
३१ महाश्वेता	१७३
३२ वसंत	१७६
३३ पुरी निराशा	१७९
३४ पाखरास—	१८०
३५ दीनात्मे	१८१
३६ शांतीसाठी	१८२
३७ स्थित्यंतर	१८२
३८ पुढे पहा !	१८४
३९ हृदयमार्दव	१८५
४० कृष्णातीरावर	१८७
४१ शोकरजनी	१९२
४२ सुखनिवास	१९४
चार	

४३	कागदी नाव	१९५
४४	समापन	१९६
४५	प्रार्थना	१९७
४६	चिंतन	१९८
४७	शूर्पणखा - पत्रिका	१९९
४८	ईशप्रार्थना	२०५
४९	प्रबोधन	२०७
५०	भारतमाता	२१०
५१	व्याधास	२११
५२	मृत कन्या	२१२
५३	काव्यदेवीला	२१३
५४	सत्कवि माधवानुज यांचा मृत्यू	२१४
५५	काममुग्धाचे प्रताप	२१६
५६	आर्ताची विनवणी	२१८
५७	उत्तिष्ठत जाग्रत !	२१९
५८	--ला	२१९
५९	प्रार्थनाष्टक	२२१
६०	उषा-संगीत	२२२
६१	अपूर्णता	२२३
६२	बाभळीचे फूल	२२४
६३	यमुनागीत	२२६
६४	खरे सांग	२२८
६५	उत्कंठित	२२९
६६	आनंदी हो	२३१
६७	हताश	२३२

६८	वाळे नीज सुखे	२३२
६९	कलिका	२३३
७०	भरतभूमी	२३४
७१	चंडोलास	२३५
७२	जन्मभूमीची आठवण	२३६
७३	वंदन	२३७
७४	बाभळीचे फूल आणि गुलाबाचे फूल	२३८
७५	मृत्यूस	२४०
७६	धिव्कार त्यांना असो !	२४१
७७	व्यर्थ प्रेम	२४३
७८	माझे दिव्य !	२४४
७९	कशास हससी वृथा !	२४६
८०	प्रार्थना	२४७
८१	प्रेमप्रतिज्ञा	२४८
८२	उत्कंठा	२४९
८३	निराशा	२४९
८४	वसंतास	२५०
८५	विकास	२५१
८६	मधमाशी	२५१
८७	मूर्तिकार आणि प्रीतिदेवता	२५३
८८	एका अज्ञात पाखरास	२५४
८९	निजू दे स्वस्थपणे आता !	२५५
९०	फूल आणि थडगे	२५६
९१	जादूगारीण	२५७
९२	नुकत्याच फुललेल्या फुलास	२५८

९३	नाहीच कधी गाणार	२५९
९४	राजापूरची गंगा	२६०
९५	काय वरे झाले !	२६२
९६	देवाचे आवडते फूल !	२६३
९७	प्रेमभंग	२६४
९८	द्रौपदी	२६५
९९	कै. कविवर्य केशवसुत व त्यांची ' म्हातारी ' कविता	२६६
१००	फुलास	२६९
१०१	अजुनि चालतोचि वाट !	२७०
	टीपा	२७१ ते ३०४

अजुनि चाळतोंचि वाट !

अजुनि चाळतोंचि वाट ! माव हा मरेना !
विश्रान्तिस्थळ कंठां घायचें कठेना !
त्राण न देहांत लेश, पाय टकवेना,
गरगर क्षिर क्षिरात अजी होय पुरी देना !
मुखकर संदेश असित पांचबिळे कोणा,
भार वाहुनी पयार्थि जाहळों दिवाणा !
कांठ्यांवीरि घातळाचि जीव तथा सारीं,
हंसयाथा या केली किति आटा आटी !
हेंच खास मारें धर मृपुनि शीण कृपा,
उमगुनि मग चूक किति अश्रुसेक ~~कळ~~ झाळा !
हिन गेले, मासतसे वत्सवेंहि गेलीं,
निकट वाटतें जीवनसंध्या ही आली !
कुहुनि निघाळों, ओढें जायचें ~~कळ~~ न ठावें,

कै. रेंदाळकर यांचे हस्ताक्षर

संपादकीय निवेदन

रेंदाळकर विद्यमान असतानाच एकोणीसशे दहा ते एकोणीसशे सोळापर्यंत मंदारमंजरी, नीतिमंडन, पद्यपुष्पांजली, अन्योक्ति-मुक्तांजली-अंजली पहिली, मोहिनी, विरहिणी राधा, अन्योक्ति मुक्तांजली-अंजली दुसरी इत्यादी त्यांची लहान लहान काव्ये पुस्तकाच्या आकारात प्रसिद्धी पावली होती. २२ नोव्हेंबर १९२० ला त्यांचेनि धन झाले. त्या वेळी मासिक मनोरंजन, विविध-ज्ञानविस्तार व नवयुग यांच्यांत त्यांच्या मृत्यूवर लेख आले. मनोरंजनातील लेख नागेशांचा, विस्तारातील लेख तत्कालीन सहकारी संपादक विठ्ठल जिवाजी नाडकर्णी यांच्या हातचा आणि नवयुगातील लेख अनंततनयांचा आहे. यानंतर एकोणीसशे चोवीस साली रेंदाळकरांचे परममित्र श्री. वामन जनार्दन कुंटे, सांगली, यांनी ' रेंदाळकरांच्या कवितेचा प्रथम ग्रंथ ' प्रसिद्ध केला. यात मंदारमंजरी, काव्यकुसुममाला, कर्णमंगल आणि काव्यगुंफा या निरनिराळ्या नावांनी रेंदाळकरांनी आपल्या वह्यांत व्यवस्थित रीतीने व आस्थेवाईकपणाने लिहून ठेवलेल्या जवळपास तीनशे कवितांचा समावेश झाला आहे. या कवितां-शिवायसुद्धा रेंदाळकरांच्या अनेक स्फुट कविता अद्यापी असंकलित आहेत. एप्रिल एकोणीसशे तेराच्या मासिक मनोरंजनात त्यांची

‘ नववत्सर स्वागत ’ ही कविता आहे. ती या खंडात समाविष्ट झालेली नाही. या खंडातील कवितांखाली स्थलकालनिर्देश नाहीत. परंतु ‘ कविता साधारणपणे कालानुक्रमाने छापलेल्या आहेत, त्यावरून त्यांच्या कवितेचा उत्तरोत्तर कसा विकास होत गेला आहे, याचा वाचकाला विचार करता येण्याजोगा आहे ’ असे सुरुवातीच्या ‘ दोन शब्दां ’ त संग्राहक श्री. कुंटे यांनी सांगितले आहे. या प्रथम खंडाला सुप्रसिद्ध काव्यविवेचक श्री. गजानन त्र्यंबक माडखोलकर यांची सोळा पृष्ठांची मार्मिक प्रस्तावना लाभली आहे.

हा प्रथम खंड बाहेर पडल्यावर एकोणीसशे पंचवीस साली ‘ काव्यचर्चा ’ हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. त्यात ‘ रेंदाळकर आणि त्यांची कविता ’ हा अनंततनयांचा लेख आहे. रेंदाळकरांचा आणि अनंततनयांचा चांगला दाट परिचय होता. असे असताना त्यांच्या पश्चात लिहिलेल्या या लेखात अनंततनयांनी त्यांच्या कवितेवर प्रतिकूल लिहिता लिहिता त्यांच्या सच्छीलावर विनाकारण शिंतोडे उडविले आहेत. कवितेवर अनुकूल किंवा प्रतिकूल अभिप्राय देण्यास जो तो मोकळा आहे. पण एखाद्याच्या चारित्र्यावर निराधार प्रहार करण्याचा कुणासही अधिकार नाही. मे एकोणीसशे सव्वीसच्या विविधज्ञानविस्तारात प्रो. सबनीस यांनी या खंडावर अनंततनयांच्या अभिप्रायापेक्षाही अधिक कडक असा प्रतिकूल अभिप्राय दिला आहे. परंतु त्यांनी रेंदाळकरांच्या व्यक्तित्वावर हल्ला केलेला नाही. अनंततनय यांनी अकारण केलेल्या प्रहाराची प्रतिक्रिया लवकरच रेंदाळकरांचे परममित्र व महाराष्ट्रातले एक ख्यातनाम कवी नागेश गणेशशास्त्री नवरे यांच्या ‘ कविवर्य रेंदाळकर यांचा अल्प परिचय ’ आणि ‘ रेंदाळकरांचे निदक ’ या दोन लेखांत दिसून आली. हे दोन्ही

संपादकीय निवेदन

लेख एकीणीसशे सत्तावीस-अठ्ठावीसच्या सुमारास ' रत्नाकरा ' त आले होते. या मधल्या अवधीत रेंदाळकरांचे एक आप्त प्रा. गणेश श्रीपाद हुपरीकर यांनी नोव्हेंबर व डिसेंबर एकोणीसशे चोवीसच्या ' काव्य-रत्नावली ' त ' विजनवासी ' या नावाने रेंदाळकरांचे एक लहानसे विश्वसनीय चरित्र लिहिले होते.

या प्रथम खंडाची पहिली आवृत्ती छापून वर्ष दीड वर्ष होते न होते तोच आर्यभूषण छापखाना अग्नीच्या भक्ष्यमथानी पडला व त्यात या खंडाच्या शिलकी प्रती जळून खाक झाल्या. रेंदाळकरांच्या कवितेने हे एक अग्निदिव्यच केले असे म्हटले पाहिजे. कारण मुंबई विद्यापीठाने एकोणीसशे वेचाळीस सालच्या बी. ए. परीक्षेच्या अभ्यासक्रमात प्रस्तुत खंड उशीरा का होईना नियुक्त केला आणि आपल्या माहित्यविषयक उच्च अभिरुचीचा परिचय दिला. त्यामुळे एकोणीसशे चाळिसात या खंडाची द्वितीयावृत्ती निघण्याचा सुयोग आला.

प्रथम खंडाच्या या द्वितीयावृत्तीपूर्वी एकोणीसशे अठ्ठा-विसात वामनरावजी कुंटे यांनी आपल्या दिवंगत प्रिय मित्राच्या कवितेचा दुसरा खंडही प्रसिद्ध केला होता. या द्वितीय खंडात रेंदाळकरांच्या खंडकाव्याचा समावेश करण्यात आला आहे. आणि त्याला नागेशांनी ' रत्नाकरा ' त लिहिलेल्या ' रेंदाळकरांचे अल्पचरित्र ' आणि ' रेंदाळकरांचे निंदक ' या लेखांची जोड देण्यात आली आहे. यानंतर रेंदाळकरांच्या कवितेच्या तृतीय खंडाचे प्रकाशन करण्याचा श्री. कुंटे यांचा विचार होता. परंतु तो अमलात आला नाही. कारण कुंटे यांचा व्यवसाय शिल्प-शास्त्राचा असल्यामुळे त्यांना या वाङ्मयीन कार्याकडे लक्ष देण्या-इतपत सवड सापडली नाही.

तेहेतीस वर्षांच्या अल्प आयुष्यात रेंदाळकरांनी विपुल व विविध वाङ्मय निर्माण केले आहे. त्यात नाटके आणि कथा हे वाङ्मय गौण आहे आणि काव्य हे वाङ्मय प्रमुख आहे. रेंदाळकरांची प्रतिभा बहुप्रसू होती. एखाद्या वासंतिक वेलीला वर-खाली, जिकडेतिकडे अगणित फुले यावी, त्याप्रमाणे, त्यांना असंख्य कविता स्फुरत. असंख्य फुले उमलगान्या वेलीवरील काही फुले देवतार्चनाकरिता खुडण्यात येतात, काही फुले युवतीचे केशपाश मंडित करतात, काही पंडितांच्या गळ्यांत पडतात आणि काही जागच्या जागी कोमेजतात आणि मातीत गळून पडतात. रेंदाळकरांच्या अमर्याद कवितांची स्थिती काहीशी तशीच आहे.

रेंदाळकरांची कविता विपुल आहे. पण फारशी विविध नाही. तिच्यात वृत्तवैचित्र्य आहे. पण वृत्तिवैचित्र्य नाही. त्यांचे विषय ठराविक होते. पण त्यांतील भाव, विचार व कल्पकत्व रेंदाळकरांच्या मनात स्पष्ट असत. त्यामुळे त्यांना समर्पक शब्द सुचत. त्यांची लेखणी भराभर चाले आणि ती भाराभर वाङ्मय निर्माण करी. याचा परिणाम असा झाला आहे, की त्यांच्या कवितांची संख्या अकारण फुगली आहे.

रेंदाळकरांनी चरितार्थाकरिता लेखनाचा व संपादनाचा व्यवसाय पत्करला होता. महाराष्ट्रातील मनोरंजन, करमणूक, विविधज्ञानविस्तार इत्यादी नावाजलेल्या नियतकालिकांत त्यांचा हात होता. त्यामुळे त्यांचे बरेचसे लेखन 'मागणी तशी पुरवणी' या अर्थशास्त्रातील नियमानुसार आणि ही सर्व नियतकालिके हाताशी हुकुमी असल्यामुळे 'तळे राखील तो पाणी चाखील' या व्यवहारातील अनुभवानुसार निर्माण झाले आहे.

हे सर्वच लेखन सारख्या योग्यतेचे नाही याची स्वतः रेंदाळकरांना स्पष्ट कल्पना होती. "आधुनिक कवीच्या ज्या शेकडो

कविता प्रसिद्ध होतात त्यांत खरे काव्य थोडेच असते ” या एका आरोपाला उत्तर देताना ते लिहितात, “ आधुनिक कवितेची प्रत्येक ओळ नू ओळ अलौकिक आहे असे कोणी म्हणत नाही. स्वतः त्या कवीलाही वाटत नाही. पण अशी स्थिती प्राचीन कवितांचीही नाही काय ? का जुनी सर्वच वाडे उज्ज्वल प्रतिभेने मंडित झाली आहेत ? विद्यमान कवींविषयी टीका करणे मोठे अवघड आहे. सांप्रत लोकदृष्टीपुढे वावरणारे सर्वच पद्यकार कवी नाहीत. आधुनिक कविता कालवन्हीतून अद्याप तावून-सुलाखून निघावयाची आहे. ”

[करमणूक १३-११-१९१५]

आधुनिक मराठी कवितेतील रामण्यक युगाचा (Romantic period) विचार करताना रे. टिळक, मिसेस् टिळक, केशवसुत, माधवानुज, विनायक, चंद्रशेखर, दत्त, तांबे, बी, गोविंदाग्रज, बालकवी यांच्या बरोबरीने रेंदाळकरांचाही विचार होतो. परंतु अभ्यासकांच्या अभ्यासाचा भर जसा केशवसुत, तांबे, टिळक, गोविंदाग्रज व बालकवी यांच्या कवितांवर असतो तसा तो बाकीच्या कवींच्या कवितांवर दिसत नाही. वस्तुतः अभ्यास एकांगी नको; त्यात त्या युगातील प्रमुखांची उपेक्षा व्हावयास नको किंवा त्यांची कविता दुर्लक्षित राहावयास नको.

दोन तपापूर्वी रेंदाळकरांची कविता मुंबई विद्यापीठाच्या बी. ए. परीक्षेच्या अभ्यासक्रमात नियुक्त होती. ती पुन्हा नियुक्त झाली नाही याचे एक कारण अभ्यासकांची अनास्था. पण दुसरे कारण तिचा अवाढव्य संभार हेही आहे. आज अवकाश आकृंचित झाला आहे आणि काळ आखूड झाला आहे; अशा या परिस्थितीत वाङ्मयाच्या अभ्यासकांसाठी व रसिकांसाठी मोठ्या मोठ्या ग्रंथांच्या संक्षिप्त संस्करणांची अत्यंत आवश्यकता

आहे. रेंदाळकरांच्या विपुल काव्यसंभारावरला पालापाचोळा झटकावा आणि त्यात लगून छपून बसलेल्या फुलांचा सुगंध सेवन करावा आणि फळांतील रसाचा मनमुराद आस्वाद घ्यावा आणि तो इतर बांधवांना द्यावा या इच्छेने प्रेरित होऊन मी रेंदाळकरांच्या उपलब्ध कवितांची एक संक्षिप्त आवृत्ती तयार करण्याच्या कार्यास प्रवृत्त झालो. त्याचे फळ म्हणजे हे प्रस्तुतचे पुस्तक होय.

प्रस्तुत पुस्तकासाठी रेंदाळकरांच्या कवितांची निवड करताना मी अभ्यासकांची व रसिकांची आवड लक्षात घेतली आहे. ही निवड केवळ विद्यार्थीवर्गापर्यंतच सीमित नाही, तर तिचा व्याप रसिकांपर्यंत आहे. रेंदाळकरांची 'प्रबोधन' हे शीर्षक असलेली 'उघडि नयन रम्य उषा' ही कविता सर्वप्रिय व सर्वप्रसिद्ध आहे. तेव्हा या कवितासंग्रहाला मी 'उघडि नयन' हे नाव दिले आहे. रेंदाळकरांच्या कवितेच्या दोन्ही खंडांतून एकूण एकशे एक कविता मी या संग्रहात संगृहीत केल्या आहेत. रेंदाळकरांच्या काही सुंदर व सरस कविता अवास्तव लांब आहेत. त्यांच्या आशयाला व आकाराला झळ पोहोचणार नाही अशा वेताने मी त्यांतील अनावश्यक भागांना कातरी लावली आहे. मला जितक्या कवितांची प्रसिद्धिस्थळे शोधता आली तितक्यांचा शोध मी घेतला आहे; आणि कवितेच्या खाली प्रसिद्धिस्थलाचा व काळाचा निर्देश केला आहे. रेंदाळकरांनी कवितांचे स्थल-काळ टिपलेले नाहीत. तेव्हा निदान त्यांच्या प्रसिद्धिस्थलावरून व काळावरून अभ्यास करता यावा या हेतूने मी तसा प्रयत्न केला आहे.

कवितांची निवड करताना मी विषयांच्या विविधतेकडे शक्य तितके लक्ष दिले आहे. रेंदाळकरांच्या कवितेत निरनिराळ्या

संपादकीय निवेदन

काळी निरनिराळ्या प्रवृत्ती आढळतात. या संग्रहात त्याही टिपण्याचा मी यथोचित प्रयत्न केला आहे. एकोणीसशे बारा-तेराच्या सुमारास इंग्लंडमधील 'Rationalist Press Association' तर्फे निघणारे 'Literary Guide' हे मुंबई-सारख्या पुढारलेल्या शहरात फार लोकप्रिय होते. त्यात बुद्धि-प्रामाण्याला महत्त्व होते. बुद्धीच्या कसोटीवर पुरातन चाली-रीतींतील किंवा धर्मसमजुतींतील ज्या गोष्टी टिकू शकत नाहीत, त्यांच्यावर 'Literary Guide' मध्ये प्रासंगिक विचार असत व समाजातील अतिरेकी भावनेवर, अज्ञानावर व मूर्खतेवर आघात असत. त्या धर्तीवर मासिक मनोरंजनात प्रासंगिक विचार असत. रेंदाळकरांनी ते विचार पद्यवद्ध केले आहेत. परंतु त्यांत काव्यांश नसल्यामुळे आणि त्यांचे महत्त्व तात्कालिक असल्यामुळे मी त्या प्रकारच्या कवितांस या संग्रहात स्थान दिलेले नाही. त्याचप्रमाणे ज्या कवितांत रेंदाळकरांनी आपल्या विरोधकांवर लाक्षणिक टीका केली आहे, त्या कवितांनाही या संग्रहात वगळले आहे.

रेंदाळकरांच्या काही कवितांना संस्कृतातील, बंगालीतील व इंग्रजीतील कवितांचा मुग्ध आधार आहे. मी या संग्रहाच्या शेवटी, निवडलेल्या कवितांवर सविस्तर टीपा दिल्या आहेत. त्यात या आधारित कवितांची जितकी उगमस्थाने मला गवसली तितकी नमूद केली आहेत. मूळ कृती व प्रतिकृती यांची तुलना अभ्यासास उपयुक्त व उपकारक असते म्हणून हा खटाटोप केला आहे.

रेंदाळकरांच्या प्रकरणात्मक कवितांतील केवळ काही अंश निवडले आहेत. ते ध्यानात यावे म्हणून शेवटी टीपांत त्यांचे संदर्भ दिले आहेत. कवितांचे वर्गीकरण किंवा विभाग केले नाहीत. कारण रेंदाळकरांच्या कवितेत तशा पद्धतीला अवसर नाही.

कवितांच्या संकलनाच्या अगोदर रेंदाळकरांचे शक्य तेवढे विस्तृत चरित्र तपशिलासह दिले आहे. रेंदाळकर आधुनिक कवी होते. त्यांच्या प्रतिभेवर इंग्रजीतील आत्मनिष्ठ कवितेचा (Subjective Poetry) प्रभाव फार पुढे असला, तरी त्यांच्या अनेक कविता आत्मचरित्रात्मक आहेत. त्यांत कळत न कळत त्यांचे मनोलेखन झाले आहे. ते ओळखता यावे म्हणून चरित्राचा विस्तार केला आहे.

हे चरित्र लिहिताना मी निरनिराळ्या नियतकालिकांतील रेंदाळकरांविषयीच्या साहित्याचा, त्यांच्या कवितांचा, त्यांनी लिहिलेल्या साहित्यचर्चांचा आणि आपल्या मित्रांना पाठविलेल्या पत्रांचा भरपूर उपयोग केला आहे. कारण ही साधने रेंदाळकरांच्या कवितांवर प्रकाश पाडण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त आहेत.

चरित्रानंतर मी रेंदाळकरांच्या एकंदर कवितेचे सविस्तर व साधार पर्यालोचन केले आहे. ते करताना फक्त या कविता-संग्रहातील कवितांचा विचार केलेला नाही. रेंदाळकरांची उपलब्ध तेवढी संपूर्ण कविता मी विवेचनासाठी घेतली आहे. असे करण्याचे एक कारण हे की रेंदाळकरांच्या काव्याचे दर्शन साकल्याने व्हावे. दुसरे कारण असे की, ते विवेचन वाचून अभ्यासकांना रेंदाळकरांच्या एकूण एक साहित्याचे अध्ययन करण्याची स्फूर्ती व्हावी.

रेंदाळकरांच्या कवितेचे आलोचन मी ऐतिहासिक पद्धतीने केले आहे. त्यासाठी मी प्रथम रेंदाळकरांच्या चरित्राचा विचार केला आहे. रेंदाळकरांच्या कवितांतील मला न उलगडलेल्या अनेक स्थळांची माहिती मी त्यांच्या कविमित्रांकडून मिळविली

संपादकीय निवेदन

आहे आणि त्या माहितीचा त्यांच्या चरित्रचित्रणात व काव्यविवेचनात यथोचित उपयोग केला आहे.

रेंदाळकरांच्या प्रस्तुत कवितासंग्रहाची सिद्धता करण्यासाठी मला अनेकांचे सहकार्य व साहाय्य लाभले आहे. एकोणीसशे त्रेसष्टच्या जूनअखेर मी कोल्हापूरला टेंबे व्याख्यानमाला गुंफण्यास गेलो असताना जुन्या पिढीतील एक कवी श्री. बाबूराव वासुदेव कारेकर यांच्याशी माझी केवळ तोंडओळख झाली होती. म्हणजे आम्ही एकमेकांची फक्त तोंडे पाहिली होती. पण पुढे नागपूरला परतल्यावर मी रेंदाळकरांच्या कवितेबाबत त्यांच्याशी पत्रव्यवहार केला. तेव्हा त्यांनी आपलेपणाने मला उत्तरे पाठविली व रेंदाळकरांचे परमस्नेही कविवर्य नागेश गणेश नवरे यांचा पत्ता मिळवून दिला. या स्नेहपूर्वक साहाय्याबद्दल मी जर कारेकरांचा येथे नामनिर्देश न केला तर ती कृतघ्नता ठरेल. रेंदाळकरांच्या कवितांचो व चारित्र्याची माहिती मिळावी यासाठी मी वारंवार कविवर्य नागेश गणेश नवरे आणि श्रीयुत वामन जनार्दन कुंटे यांना पत्रे पाठविली. त्यांनी त्यांच्यापेक्षा लहान असलेल्या मला मोठ्या ममतेने व समतेने वागविले आणि माझ्या पत्रांना तपशीलवार उत्तरे दिली आणि मला हवी असलेली पुस्तके पुरविली याबद्दल मी त्या दोघांचा अत्यंत कृतज्ञ आहे. नागेशांचा आणि माझा पत्रव्यवहार असला, तरी प्रत्यक्ष परिचय नाही. वामनराव कुंटे यांची मात्र पुणे मुक्कामी भेट झाली होती. त्यांच्या संग्रही रेंदाळकरांचे जीवश्चकंठश्च मित्र रा. सा. विष्णू गणपतराव चव्हाण यांची पत्रे होती. ती त्यांनी मला पाठवून जे सहकार्य दिले ते विसरता येणे शक्य नाही.

हा संग्रह प्रकाशित करण्याची जबाबदारी विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे २, या संस्थेचे संचालक माझे मित्र श्री. अ. ज.

प्रभू यांनी आपल्याकडे घेतली आणि हस्तलिखित तपासण्याचे व मुद्रिते शोधण्याचे कार्य सर परशुरामभाऊ कॉलेजातील मराठीचे तरुण व उत्साही प्राध्यापक माझे मित्र श्री. भीमराव कुलकर्णी यांनी पत्करले व मला चिंतामुक्त केले याबद्दल मी त्या दोघांचा अत्यंत आभारी आहे. त्यांच्या सहकार्याशिवाय व हातभाराशिवाय हे काम सोपे झाले नसते.

श्रीधर सदन, श्रद्धानंद नगर

दक्षिण अंबाझरी मार्ग

नागपूर ३.

गुरुवार, दिनांक ३१-१२-१९६४

भवानीशंकर श्रीधर पंडित

रेंदाळकरांचे चरित्र

एकनाथ पांडुरंग रेंदाळकर

(१ जुलै १८८७ - २२ नोव्हेंबर १९३०)

रेंदाळकरांचा जन्म

रेंदाळकरांचा जन्म शके १८०९ मध्ये आषाढ शुद्ध एकादशीला शुक्रवारी म्हणजे इ. स. १८८७ च्या जुलैत पहिल्या तारखेला कोल्हापूरजवळील रेंदाळ या लहानशा खेडेगावात झाला. रेंदाळकरांना उद्देशून लिहिलेल्या ' सर्वा खल्वियं माया ' या कवितेत माधव जूलियन यांनी या खेडेगावाच्या परिस्थितीचे चित्र चार ओळींत साकार केले आहे. ॥ रेंदाळकरांच्या घराण्यात या खेडेगावाचे कुळकरणीपण परंपरेने चालत आले होते. रेंदाळकरांच्या आरंभीच्या काही कवितांवर ' रेंदाळकर ' या उपनावाऐवजी ' कुळकर्णी ' हे उपनाव घातलेले आढळते. याचे कारण त्यांच्या कुळाचे हे परंपरागत कुळकरणीपण होय.

॥ हमरस्त्याहूनि दूर चिमूकलाच गाव,
डाकघराचाहि जिथे नेणवे अभाव,
कष्टकरी दीनांचा मूठभर जमाव,
जीवन अज्ञात तिथे वाटे मज कोते.

—स्वप्नरंजन, कविता क्र. ९२

रेंदाळकरांचे वडील

रेंदाळकरांचे घराणे रेंदाळ या गावाचे वतनदार कुलकर्णी खरे. परंतु प्रत्येक पिढीत या समाईक घराण्याचे विभक्तपणाभुळे लहानमोठे विभाग पडले होते. अर्थात रेंदाळकरांच्या शाखेकडे रेंदाळचे कुळकरण हिस्सेरशीप्रमाणे चालू असे. हा उत्पन्नाचा हिस्सा केवळ नाममात्र असे. दैनिक निर्वाहासाठी त्याचा फारसा उपयोग होत नसे. तेव्हा हातातोंडाशी गाठ पडू नये म्हणून रेंदाळकरांचे वडील पांडुरंगपंत हे त्या गावातच एका गुजर दुकानदाराकडे कारकुनी करीत. पांडुरंगपंतांचा बहुतेक वेळ पोटापाण्याच्या गरजा भागविण्यातच जात असल्यामुळे घरात लक्ष घालण्यास त्यांस सवड मिळत नसे. त्यांना वेदान्ताची थोडीफार आवड होती. त्यातील स्थूल सिद्धान्त व त्यांवरील विवरण त्यांच्या परिचयाचे होते. त्यामुळे एखाद्या वेळी त्यांच्याकडे ज्ञानेश्वरी किंवा अमृतानुभव यांसारख्या ग्रंथांची चर्चा होत असे; लहानपणी ती रेंदाळकरांच्या कानांवर पडली असावी. त्यांच्या वडिलांना स्तोत्रपाठांचा छंद होता. रेंदाळकरांना लहानपणीच त्यांची गोडी लागली असावी. कारण आयुष्याच्या शेवटी शेवटी त्यांनी जी स्तोत्रे आळविली आहेत, त्यांत जिवाला झोंबेल असा भक्तीचा जिव्हाळा आहे.

रेंदाळकरांच्या मातुश्री

रेंदाळकरांच्या मातुश्री रंगूबाई या कुहंदवाड येथील रामचंद्र महिपत कुन्नूर या सद्गृहस्थांच्या कन्या होत. कुन्नूरांचे घराणे जुन्या बालबोध वळणाचे आणि पुरातन रीतीभातींचे होते. बाळपणापासून रंगूबाईंनी ते वळण गिरविले होते. कुन्नूरांकडून सासरी रेंदाळकरांकडे येताना त्यांनी आपल्या माहेरची कुलीन व शालीन वागणूक आपल्यावरोबर आणली. कुळकरण करणाऱ्यांच्या अंगी सडेतोडपणाचा जो अधिकांश असतो, त्यास रंगूबाईंनी आपलेपणाची व प्रेमळपणाची जोड दिली. आपल्या गरिबीच्या संसाराची त्यांना चांगली जाणीव होती. जबाबदारीने चालविलेल्या प्रपंचातही वाढत्या गरजांना काही पुरत नाही आणि नित्य नव्याने निर्माण होणाऱ्या काळज्या सरत नाहीत हे त्यांना ठाऊक

रेंदाळकरांचे चरित्र

होते. त्यांनी विकट आर्थिक परिस्थितीतही आपला संसार मोठ्या सुखासमाधानाने केला आणि त्यातला उत्साह व उल्हास शेवटपर्यंत कायम टिकविला. रेंदाळकरांना आपल्या आईच्या या गुणांचा भारी अभिमान असे. तिच्या प्रेमळ प्रोत्साहनाने आपल्या काव्यस्फूर्तीचे नित्य नवेनवे उन्मेष प्रकट होत आहेत, असा त्यांचा विश्वास होता. आपल्या प्रत्येक काव्यकृतीवर त्यांनी ' म्हणोनि माझे नित्य नवे । श्वासोच्छ्वासहि प्रबंध होआवे ' हे ज्ञानेश्वरांचे दोन काव्य-चरण उद्धृत केले आहेत. याचे कारण कवितालेखनाच्या बाबतीत त्यांची आपल्या आईच्या ठिकाणी असणारी निष्ठा व ज्ञानेश्वरीसंबंधी असलेली श्रद्धा होय. रेंदाळकरांची आपल्या मातेवरील भक्ती ' निरोप ' या कवितेत प्रस्फुटित झाली आहे

राहोनी गृहि चांगले दिवस का घेतील कोणा कधी ?
अन्यस्थानिच पूर्ण चीज जननी ! होते गुणांची बरे
गंगा सांग हिमालयाच धरुनी प्रेमे जरी बैसती
तीचे नाव तरी कुणास कळते ? पूज्यत्व ते दूरच !

रेंदाळकरांची भावंडे

रेंदाळकरांच्या आईवडिलांना पाच पुत्र व दोन कन्या अशी एकूण सात अपत्ये झाली. या सर्वांत रेंदाळकर हे वयाने लहान व यशाने महान होत. रेंदाळकरांचे थोरले बंधू दत्तक गेले होते. तेव्हा कुळकरण दुसऱ्या क्रमांकाच्या बंधूंकडे होते. बाकीचे रेंदाळ येथेच वेगवेगळे राहत. या भावंडांनाही कविता-लेखनाचा नाद होता. परंतु कवितालेखनाला पोषक अशा परिस्थितीचा लाभ त्यांना झाला नाही. आणि त्यांनीही अनुकूल अवसर निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्यामुळे त्यांचे कवित्व अंगच्या अंगीच जिरून गेले.

रेंदाळकरांच्या चरित्राच्या दृष्टीने त्यांच्या बंधूंत नारायणरावांचे नाव विशेष महत्त्वाचे आहे. रेंदाळकर शिकत असताना त्यांनी रेंदाळकरांना पैशाची मदत केली. अनेक ठिकाणी वणवण हिंडल्यानंतर रेंदाळकर शवटी त्यांच्याच घरी

निवाऱ्यास गेले व तेथेच त्यांचे प्रागोत्क्रमण झाले. रेंदाळकरांच्या पश्चात नारायणरावांनी त्यांच्या दोघी मुलींचे पालनपोषण केले आणि त्या वयात येताच त्यांची लग्ने लावून दिली.

रेंदाळकरांचे आपल्या इतर वंधूंशी विशेष सख्य होते असे नाही किंवा त्यांचा आपसात वेवनाव होता असेही नाही. ते सर्व परस्परांविषयी तटस्थ व उदासीन होते. त्या सर्वांच्या वाट्याचे जमिनीचे उत्पन्न फारच कमी होते. त्यात पुन्हा रेंदाळकर त्या सर्वांजवळून दूर राहिले होते. तेव्हा सतत सहवासाच्या अभावी त्यांच्यांत परस्परांसंबंधी ओढ नसल्यास नवल नाही.

कुसुंदवाड व रेंदाळ येथील कुमारकाल

रेंदाळकरांच्या बालपणाचा काही काळ कुसुंदवाड येथे त्यांच्या आजोळी व काही काळ रेंदाळ येथे घरी गेला. बालपणापासून त्यांना उडण्यावागडण्याची किंवा खेळण्याखिदळण्याची फारशी हौस नव्हती. त्यांना थोडेफार कळ लागताच ते स्वयंस्फूर्तीने रेंदाळ येथील प्राथमिक शाळेत जाऊ लागले. या बाबतीत त्यांच्या घरच्या वडीलघान्या मंडळींनी लक्ष घातले नाही की कष्ट घेतले नाहीत. रेंदाळकर शाळेत जाऊन एक वर्ष पूर्ण झाल्यावर मग पाडुरंग-पंतांनी त्यांचे नाव शाळेत दाखल केले. यावरून रेंदाळकरांचा लहानपणापासून ज्ञानार्जनाकडे कल कसा होता व त्याबाबत त्यांचा हुष्य कितो दांडगा होता हे लक्षात येईल.

विद्याभ्यासाच्या बाबतीत रेंदाळकरांना त्यांच्या आईचे मात्र सदैव उत्तेजन असे. तिच्या उत्तेजनाचे, शिक्षणाचे व वर्तनाचे रेंदाळकरांच्या कोमल मनावर फार खोल संस्कार उमटले होते.

प्राथमिक शाळेचा विद्याभ्यास चालू असतानाच रेंदाळकरांना कथा, कविता, कादंबरी व नाटक या ललित वाङ्मयाच्या वाचनाचे 'व्यसन' जडले. शाळेचा अभ्यास उरकल्यानंतर त्यांना जो रिकामपणाचा वेळ मिळे, तो वेळ ते वाचनात घालवीत. त्यात कित्येकदा रात्रीचा दिवस होई व कित्येकदा दिवसाचा रात्र

रेंदाळकरांचे चरित्र

होई. या अतिरेकी हव्यासाबद्दल कित्येकदा घरातील वडीलधारी मंडळी त्यांची कानउघाडणी करीत; परंतु रेंदाळकरांना कुमारकालात वाचनाचे जे 'वेड' जडले, ते पुढे तरुणपणात उलट वाढले. पुढे पुढे वाचनाच्या जोडीने त्यांना लेखनाचे 'व्यसन' लागले. रेंदाळकरांच्या पुढील आयुष्यातील सरस्वतीसेवेचा हा श्रीगणेशा होता.

कुमारकालात वाचनाची 'दृष्टी' ही 'केवलानंदा' ची असते. तिला स्वतंत्र विचारसरणीचा 'कोण' नसतो. जे हाती सापडेल ते वाचून टाकावे हाच एक मार्ग असतो. अर्थात रेंदाळकर या नियमाला अपवाद नव्हते. परंतु पुढे त्यांना एक विशिष्ट 'दृष्टिकोण' आला व ते त्या 'दृष्टिकोणा' तून वाङ्मयाची निवड करू लागले.

कागल येथील इंग्रजी शिक्षण

रेंदाळकरांचे रेंदाळ येथे चौथ्या इयत्तेपर्यंतचे मराठी शिक्षण पूर्ण झाले. त्यानंतरच्या इंग्रजी शिक्षणाची सोय त्या लहानग्या खेड्यात नव्हती. तेव्हा पुढील इंग्रजी शिक्षणासाठी रेंदाळकर कागलला गेले. कोल्हापूरसारख्या मोठ्या शहरात न जाता रेंदाळकर कागलला का गेले ते कळत नाही. कदाचित तेथे त्यांची राहण्याची सोय झाली असावी.

कागल येथे रेंदाळकर इंग्रजी चौथ्या इयत्तेत शिक्षण घेत असताना एकाएकी त्यांचे वडील वारले. या वेळी रेंदाळकरांचे वय अंदाजे पंधरा-सोळा वर्षांचे असावे. अशा रीतीने जिव्हाळ्याचा एक भरभक्कम आधार तुटल्यामुळे रेंदाळकरांना आपले इंग्रजी शिक्षण चौथ्या इयत्तेवरच थांबवावे लागले. वडिलांच्या अचानक मृत्यूचा रेंदाळकरांच्या निसर्गतः नाजूक असणाऱ्या भावनाशील मनावर विपरीत परिणाम झाला. त्यांना शाळेतील ठराविक अभ्यासक्रम रूक्ष व शुष्क वाटू लागला. त्यात त्यांचे मन रमेना. त्यांना एक प्रकारची विरक्ती उत्पन्न झाली. रेंदाळकर आता आपला वेळ ज्ञानेश्वरीच्या परिशीलनात व तुकोबांच्या गाथेच्या गायनात घालवू लागले. त्यांच्या दिनचर्येत आता सांज-

सकाळ निरनिराळ्या देवांवरील संस्कृत-प्राकृत स्तोत्रपाठांना जागा मिळाली. मध्यंतरी मनःशांतीसाठी ते काही काळ नरसोबाच्या वाडीस जाऊन राहिले. तेथे दत्ताची सेवा व गुरुचरित्राचे पारायण यांत त्यांनी आपला वेळ व्यतीत केला. रेंदाळकरांच्या ठिकाणी या प्रकारच्या अव्यभिचारिणी भक्तिभावनेचे बीजारोपण झाले होते म्हणूनच ते हालअपेष्टांत व हलाखीत मोठ्या सुखा-समाधानाने आपले जीवन जगू शकले.

अशा रीतीने काही काळ वैतागात व विरागात गेल्यावर रेंदाळकरांना आपल्यावरील ऐहिक जबाबदारीची जाणीव झाली. त्यांना स्वभावतःच ज्ञानार्जनाची तीव्र लालसा होती. ते पुन्हा कागलला परत गेले. तेथील मराठी शाळेत त्यांनी वयाच्या सतराव्या वर्षी व्हर्नाक्युलर फायनल परीक्षेच्या अभ्यासास आरंभ केला. मुलकी खात्यात या परीक्षेला मान व महत्त्व होते. रेंदाळकर फार बुद्धिमान होते. त्यांच्या हुशारीवर सारा अध्यापक वर्ग बेहद्द खुश असे. रेंदाळकर या परीक्षेस बसले आणि उत्तीर्ण झाले. त्यांना एकूण पाचशे गुणांपैकी दोनशे अठ्ठ्याहत्तर गुण मिळाले. आणि कोल्हापूर केंद्रात गुणांन्वये त्यांचा अनुक्रमांक पहिला आला.

रेंदाळकर व चव्हाण

कागलला शिकत असताना रेंदाळकरांचा विष्णू गणपतराव चव्हाण यांच्याशी स्नेहसंबंध जुळला व तो उत्तरोत्तर प्रतिपदेच्या चंद्रकोरीप्रमाणे वर्धिल्ल्या होत गेला. चव्हाण हे शिद्यांकडे दत्तक गेले होते. त्या दत्तक घरी त्यांना 'शिवराम' हे नाव मिळाले होते. पुढे दत्तविधान रद्द झाल्यामुळे ते पुन्हा जनक घरचे 'विष्णू' हे नाव लिहू लागले. रेंदाळकरांनी चव्हाणांना लिहिलेली पाच पत्रे उपलब्ध आहेत. त्यांत एक पत्र कविताबद्ध असून त्यात 'शिवराम' असा चव्हाणांच्या नावाचा निर्देश आहे. या पाच पत्रांपैकी दोन पत्रे मराठीत, दोन मोडीत आणि एक इंग्रजीत आहे. कविताबद्ध पत्रात लहान वयातही रेंदाळकरांची सालंकृत संस्कृतप्रचुर मराठीवर असलेली प्रभुता आणि चव्हाणां-संबंधीची अकृत्रिम स्नेहशीलता व्यक्त झाली आहे.

रंदाळकरांचे चरित्र

[आर्या]

कुमुद वसे वसुधेला व सुधेला वर्षितो शशी गगनी
परि करितो त्यास मुदित प्रमुदित होता स्वचंद्रिकेकरुनी
जडली दृढतर मंत्री सुजनांची पावती न ते भंग
नसला जरि सहवास प्रीतिमधे चित्त होतसे दंग

[वसंततिलका]

रंकास रत्न बहुमूल्य मला मिळाले
येवो प्रसंग न करांतुनि ते गळाले
तन्मैत्रि इच्छि नित एक नसोनि याती
रत्नासवे विहरण्या रुचि सोनिया ती
त्वत्प्रेममौक्तिक तुझ्या सखया ! गुणांत
गफीन हेतु असला धरला मनात
त्या मौक्तिकास परि एकहि छिद्र नाही
मोठे अहा ! नवल; अंत नसे गुणांही

प्रस्तुत उतान्यात सर्वत्र भाषाचमत्कार व रचनाचमत्कार आहेत. परंतु तिसऱ्या उतान्यात 'याती' या शब्दावर 'मनुष्य' पक्षी 'ब्राह्मण व क्षत्रिय' असा श्लेष साधला असून या दोन जातींतील मनुष्यांची म्हणजे रंदाळकर व चव्हाण यांची मैत्री ही रत्न व सोने त्यांच्या मीलनासारखी आहे असे मोठ्या चातुर्याने सूचित केले आहे. आणि चौथ्या उतान्यात चव्हाणांचे रंदाळकरांवरचे जे 'प्रेम' त्यावर 'मौक्तिका'चे रूपक केले आहे, आणि 'गुण' या शब्दावर 'सद्गुण' पक्षी 'दोरी', आणि 'छिद्र' या शब्दावर 'भोक' पक्षी 'दोष'—असे श्लेष साधले असून चव्हाणांचे गुण अनंत आहेत व त्यांच्या प्रेमात दोष नाही असे अतिशय खुबीने ध्वनित केले आहे. रंदाळकरांनी चव्हाणांना पाठविलेल्या इंग्रजी कार्डावर १६।५।१९१९ ही तारीख आहे. हे कार्ड त्यांनी आपल्या आयुष्याच्या अखेरी अखेरी लिहिले आहे. त्या कार्डातले इंग्रजी

मराठी धाटणीचे आहे. क्वचित 'पोझिशन'चे स्पेलिंग 'Posision' असे चूक आहे. रेंदाळकरांना आरंभी आरंभी जरी म्हणण्यासारखे चांगले इंग्रजी येत नसले, तरी पुढे पुढे त्यांनी टेनिसनच्या 'इन्क आर्डन्'चे रूपांतर करण्यापर्यंत आपल्या इंग्रजी व्यासंगाची मजल वाढविली होती हे सिद्ध करण्यास हे कार्ड समर्थ आहे.

रेंदाळकरांना चव्हाणांचे सहकार्य व साहाय्य आयुष्याच्या अखरच्या क्षणापर्यंत लाभले. रेंदाळकर ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण व चव्हाण क्षत्रिय मराठे. पण त्या उभयतांच्या मित्रतेच्या आड हा जातिभेद आला नाही. वस्तुतः त्या काळी कोल्हापूर व कागल या मराठी संस्थानांत ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादाने चौफेर धुमाकूळ घातला होता. चव्हाण एल्.एल्. बी. झाल्यावर रेंदाळकरांनी त्यांना घातलेल्या ११।१।१९१९ च्या पत्रात या वादाचा उल्लेख आहे. रेंदाळकर या वादाचा किती अलिप्ततेने विचार करीत हे तो उल्लेख दाखवितो. ते चव्हाणांना लिहितात, "ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर या चळवळीत मुळी पडावयाचे नाही, असा तुमचा निश्चय आहे की काय ? आज ब्राह्मणेतर मागासलेले आहेत, त्यांना पुढे आणण्याची खटपट झालीच पाहिजे हे तुम्हांला नाकबूल करवणार नाही. प्रश्न इतकाच की, असे करावयास ब्रह्मद्वेष केलाच पाहिजे की काय ? कित्येकांना प्रामाणिकपणे वाटते की, ब्राह्मणांनीच इतर जातींना मागे ढकलले आणि त्यात मुळीच तथ्य नाही असे मलाही वाटत नाही. . . . जर मूठभर इंग्रजांना हिंदुस्थानवर राज्य करण्याचा अधिकार नाही, तर मूठभर ब्राह्मणांनाही असंख्य हिंदूवर अधिकार गाजविण्याचा अधिकार का ?—असे कोणास वाटल्यास त्याची नुसती उपेक्षा करून चालणार नाही. यात म्हणजे ब्राह्मणांचा दोषच आहे असे नाही. हा मनुष्यस्वभाव आहे. जे आचरण आज ब्राह्मणांचे ब्राह्मणेतरां-विषयी होत आहे, तेच आचरण ब्राह्मणेतरांचे अस्पृश्य वर्गाविषयी होत आहे. तेव्हा घडून येत असलेले प्रकार जरी नैसर्गिक असले, तरी ते वाईट आहेत ना ? तर मग ते दूर करण्याची खटपट जाणत्या लोकांनी केलीच पाहिजे. अर्थात ही खटपट द्वेषाने करावयाची नाही हे अगदी उघड आहे. अगदी सद्हेतूने,

रेंदाळकरांचे चरित्र

प्रांजलपणे करावयाची . . .” चव्हाणांसारखे समतोल वृत्तीचे व समदृष्टीचे आपले मित्र राजकारणात पडले तर त्यामधील कटुता व तीव्रता दूर होईल असे रेंदाळकरांना प्रामाणिकपणे वाटत होते. परंतु चव्हाण हे स्वभावाने शांत व वृत्तीने सौम्य असल्यामुळे राजकारणासारख्या धक्काबुक्कीच्या मामल्यात पडले नाहीत किंवा सापडले नाहीत. त्यांनी कोल्हापूर संस्थानच्या न्याय-खात्यात नोकरी पत्करली आणि वरिष्ठ कोर्टातील न्यायमूर्तीच्या उच्चपदापर्यंत पोचून निःपक्षपाती न्यायाधिकारी म्हणून कीर्ती संपादन केली.

रेंदाळकरांच्या अखेरच्या आजाराच्या वेळी चव्हाण हे पेटा गडइंग्लज या ठिकाणी अधिकारपदावर होते. रेंदाळकरांच्या प्रकृतीला थारेपालट घडावा व आराम पडावा म्हणून त्यांनी त्यांना व त्यांच्या दोघी मुलींना आपल्याकडे नेले होते. चव्हाणांनी रेंदाळकरांना आपल्या कुटुंबातीलच एक व्यक्ती मानले होते. रेंदाळकरांच्या अडीअडचणीच्या प्रसंगी व शेवटच्या आजारातील औषधपाण्यासाठी चव्हाणांनी आपला हात सहळ सोडला होता. चव्हाण हे ‘रावसाहेब चव्हाण बी. ए. एल्.एल्. बी.’ होते आणि रेंदाळकर हे साधे ‘सहकारी संपादक’ होते. पण त्या दोघांच्या स्नेहात या मान्यतेतील अंतरामुळे कधी अंतर पडले नाही. रेंदाळकरांना खऱ्या मैत्रीतील अभिन्नहृदयतेचा अनुभव होता. म्हणूनच त्यांच्या कवितेत मधूनमधून तिचे गोडवे गाइलेले कानी पडतात. मधून मधून ‘माझे कोणीच नाही’ या कल्पित भीतीने रेंदाळकर व्याकुळ होतात. तेव्हा त्यांना आपल्या परम मित्राचेच स्मरण होते.

(‘यामिनीवल्लभ’ व ‘माझे कोणीच नाही’ या कविता पाहा. रेंदाळकरांची कविता, खंड १ ला, पृ. ४१ व पृ. २७७)

चव्हाणांच्या घरात जुन्या वहिवाटीप्रमाणे मराठमोळा असला, तरी रेंदाळकरांसारख्या परम मित्राला तेथे मोकळीक होती. चव्हाणांच्या कुटुंबातील मंडळी रेंदाळकरांच्या कविता ऐकून तल्लीन होत. क्वचित ही मंडळी आपली अल्पकृती रेंदाळकरांना दाखवीत. अशाच एका प्रसंगाच्या स्मरणावर रेंदाळकरांनी ‘भगिनीप्रेमाकरिता’ हे गीत गाइले आहे.

रेंदाळकर व सुमंत

कागलला विद्यार्थीदशेत रेंदाळकरांचा ज्याप्रमाणे चव्हाणांशी त्याचप्रमाणे सुमंतांशी स्नेह जुळला. 'सुमंत' हे कविनाम. व्रातविक नाव अप्पाराव धुंडिराज मुरतुले. हे लिगायत. यांचे मराठी व इंग्रजी प्राथमिक शिक्षण कागलला झाले. पुढे इ. स. १९०५ पासून हे कोल्हापूर सरकारच्या पदरी खासगीकडे कारकून म्हणून राहिले. यांच्या आणि रेंदाळकरांच्या वयांत सहा वर्षांचा फरक होता. परंतु कविता-लेखनात दोघांचे शील समान असल्यामुळे त्यांचे सख्य जमले. पण हे सख्य अखेरपर्यंत टिकले नाही. कागल सोडून हे दोघेही पुढे व्यवसायानिमित्त कोल्हापुरास गेले. तेथे दोघांच्या एकत्र बैठकी होऊ लागल्या. एकमेक एकमेकांच्या घरी जाऊन एकमेकांनी रचलेल्या नव्या नव्या कवितांचा आस्वाद घेऊ लागले व आनंद लुटू लागले. इ. स. १९१० साली सुमंतांना प्रथम अपत्य झाले. त्या प्रसंगी त्यांनी कथासरित्सागरातील एका कथेच्या आधारे 'कन्यादान फल' हे त्रिसर्गात्मक खंडकाव्य साकी वृत्तात लिहिले. या काव्याला रेंदाळकरांनी 'मंदार' या नावाने प्रस्तावना लिहिली आहे. या प्रस्तावनेचा व प्रस्तुत काव्याचा संबंध फार थोडा आहे. रेंदाळकरांनी दि. १८ जुलै १९१० ला प्रस्तावना लिहिली आहे. तिच्यावरून त्यांची त्या वेळची 'काव्यदृष्टी' लक्षात येते. 'प्रस्तावने' ला रेंदाळकरांनी 'मुखप्रबंध' हे संस्कृत-प्रचुर नाव दिले आहे. त्यात ते म्हणतात—

'कवी' या शब्दाचा अर्थ 'गाणारा' असा आहे. गाणे पद्यातच संभवते. गद्यात काव्यरचना करणे पंगुपणाचे लक्षण आहे. काव्याचे सर्वस्व प्रतिभेत असते. प्रतिभा म्हणजे 'प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मताः' प्रतिभाशून्य कवीचे बोल प्रलापाच्या सदरात येतात. एकच वस्तू, पण तिचे अनेक प्रकारांनी व अनेक रूपांनी वर्णन करणे यातच प्रतिभावान कवीचे कौशल्य असते. म्हणून कुशल कवी असेच प्रसंग निवडून काढतो की, त्या प्रसंगांस अनुलक्षून रचिलेल्या काव्यात त्यास आपले व्रीद स्वच्छंदपणे पाळता येईल. मग त्याकरिता असंभाव्य गोष्टी संभाव्य कराव्या लागल्या तरी हरकत नाही. ज्या गोष्टी अनुभवास येत

रेंदाळकरांचे चरित्र

नाहीत, फार काय, कल्पनेतही ज्या अशक्यच वाटतात, अशाही गोष्टी वर्णून कवी रसिकजनांस मोहित करतो ! हे असे कसे होते ? तर कवी व सामान्यजन यांचा दृष्टिभेद या प्रकारास कारण आहे. सामान्यजनांस एखादी गोष्ट अगदी क्षुल्लक वाटली, तरी कवीस तीच फार महत्त्वाची वाटते ; आणि तिच्या वर्णनात त्याची प्रतिभा-काव्यशक्ती-अगदी विलीन होते. हव्या त्या विषयावर कवी आपली वाणी चालवीत नाही . . . दुसऱ्याची कल्पना आपल्या विचाराशी पूर्ण संलग्न झाली असेल तर ती स्वकृतीस दूषण न देता भूषणच होते. ”

अशा रीतीने सुमंत व रेंदाळकर हे परस्परांच्या जवळ जवळ येताना दिसले, तरी वस्तुतः ते दूर दूर जात होते. त्या दोघांचीही काव्यविषयक आवड समान असल्यामुळे काव्यावर चर्चा होत. पण त्या चर्चा-चितनांना पुढे पुढे वाद-विवादाचे स्वरूप प्राप्त झाले. रेंदाळकर सुमंतांच्या आत्मनिष्ठ कवितांना नावे ठेवू लागले आणि सुमंत रेंदाळकरांच्या शृंगारिक कवितांना हसू लागले. सुमंतांना रेंदाळकरांनी घेतलेली निर्यमक रचनेची वाजृही नापसंत होती. रेंदाळकर व सुमंत यांना परस्परांची मते व काव्ये रुचत नसल्यामुळे एकोणीसशे दहापर्यंत त्या दोघांचा स्नेहभाव कसाबसा टिकला. परंतु एकोणीसशे अकरा व एकोणीसशे वाराच्या दरम्यान त्या दोघांचे कायम वितुष्ट अंले. 'वादे वादे जायते वैरवन्धिः' त्या वितुष्टाला 'पतंग' या विषयावरील दोघांच्या भिन्न भिन्न दृष्टिकोणांतून लिहिलेल्या दोन कविता हे तात्कालिक कारण घडले.

यांपैकी रेंदाळकरांची कविता त्यांच्या कवितेच्या प्रथम खंडात ८१ पृष्ठावर आहे आणि सुमंतांची कविता अभिनव काव्यमालेच्या तिसऱ्या भागात १०४ पृष्ठावर आहे. दोघांनीही आपापल्या कवितांत 'काल्पनिक स्वर्गपेक्षा वास्तविक इहलोक बरा' हे तत्त्व गोविले आहे. परंतु ते मांडण्याच्या दोघांच्या पद्धती वेगवेगळ्या आहेत. रेंदाळकरांची कविता शार्दूलविक्रीडितात आहे आणि सुमंतांची कविता 'अर्धतनू वारुळी बुडाली' या लावणीच्या चालीवर आहे. रेंदाळकरांची पद्धती अनाढ्य, अमोघ व परिणामकारक आहे. उन्मत्त पतंग सुताने स्वर्ग गाठण्याचा प्रयत्न करीत आहे हे पाहून ते ईश्वरास विचारतात—

“ स्वर्गी काय असे विशेष ? भुवनी आहे कमी कोणते ?

का निंदा करिती वृथा अवनिची हा ! थोरही जाणते ?

की हा होय जनस्वभावचि, घडे तेणेच निंदा अशी ?

नाही स्वर्ग महीविना, मग तिची निंदा करावी कशी ? ”

यात रेंदाळकरांची ऐहिक जीवनाकडे पाहण्याची आशावादी निर्मळ दृष्टी स्पष्ट झाली आहे. सुमंतांच्या कवितेत कल्पनांचा विलास आहे. वारा, वीज मेघ, घारी, कावळे इत्यादी पतंगाचा नाश करण्याकरिता टपले आहेत, तेव्हा त्याने सावध राहावे व खाली यावे असा त्यात इशारा आहे. त्या कवितेला कल्पनेचे कोंदण आहे. पण विचाराचे अधिष्ठान नाही.

आपली कविता सरस वठल्यामुळे रेंदाळकर आपला द्वेष करू लागले व आपले वैरी बनले असा सुमंतांचा रेंदाळकरांवर आरोप आहे. [काव्यरत्नावली, मे १९२६] पुढे रेंदाळकर व्यवसायानिमित्त मुंबई-पुण्याकडे गेल्यामुळे त्या दोघांचा प्रत्यक्ष असा संबंध क्वचित आला. रेंदाळकर मानी होते. पण सुमंत गर्विष्ठ होते. या कवितेनंतर त्यांनी ‘अनुकारी अथवा तीर आणि गरुड !’ ही कविता लिहिली आहे. तीही अभिनव काव्यमालेच्या तिसऱ्या भागात आहे. तिच्यात त्यांनी स्वतःला ‘आकाशात स्वच्छंद भरान्या मारणारा गरुड’ म्हटले आहे आणि रेंदाळकरांना आपल्यामागे लागलेला ‘विषारी मुवाचा लोखंडी तीर’ म्हटले आहे.

‘मुकुट मला हा नलगे देवा !’ यासारखी सुमंतांची काही गीते भावोत्कट आहेत यात शंका नाही. परंतु आपले शेणही सोन्याच्या मोलाचे व दुसऱ्याचे सोनेही खापर किमतीचे ही त्यांची वृत्ती मात्र मुळीच अभिनंदनीय नव्हती. सुमंत जितके आढ्य व बेमुर्वत तितकेच सलगी करणारे व विकटणारे होते. रेंदाळकरांचा स्वभाव पूर्णतया निर्दोष होता असे नाही. ते तापट व तुसडे होते. तेव्हा त्यांच्यात व सुमंतांत वारंवार चोचाचोची चालावी व बाचाबाची आणि बोचाबोची व्हावी हे स्वाभाविक होते. पण सुमंतांचा त्रास केवळ रेंदाळकरांनाच

रेंदाळकरांचे चरित्र

झाला असे नाही. तो इतर काही साहित्यिकांच्याही वाटचाला व अनुभवाला आला होता. गडकऱ्यांनी आपल्या 'रिकामपणच्या कामगिरी' मधील 'कवींच्या कारखान्या'त बळजबरीने आपली कविता गाऊन दाखविणारा एक कवी निर्माण केला आहे. तो कवी सुमंतांचीच प्रतिमा आहे. विठ्ठल सीताराम गुर्जर यांनी 'कपींद्र' या आपल्या विनोदी गोष्टीत 'कविराया, कविराया, कविराया न संशयः' म्हणून एक अतिप्रसंगी कवी निर्माण केला आहे. तो त्यांना सुमंतांच्या 'अप्पाराव धुंडिराज' या नावावरून स्फुरला आहे. [मासिक मनोरंजन, सप्टेंबर १९१४]

'आनंदीरमण' या काव्यनामाने कविता प्रसिद्ध करणारे कवी जगन्नाथ वामन हर्षे यांनी आपल्या 'आधुनिक साहित्य रुक्मिणी' या कवितेन या विनोदी गोष्टीचे एकवीस आर्यात सार दिले आहे आणि 'असल्या अतिशयोक्तिपूर्ण गोष्टी येणे श्रेयस्कर नाही, यात घडलेले प्रसंग आधुनिक समाजात कधीही दिसणार नाहीत, असे असता या गोष्टींना विनाकारण का महत्त्व येते कोण जाणे!' अशी तिच्यावर टीका केली आहे. [विविधज्ञानविस्तार, ऑक्टोबर १९१५] या कवितेचे सार देताना शेवटच्या आर्येत हर्षे सांगतात—

“ प्रखरास्त्र फेकिले हे एका व्यक्तीवरीच दिसताहे. ”

तेव्हा ती गोष्ट सुमंतांना अनुलक्षून आहे हे त्यांना माहीत असावे असे दिसते. सुमंतांच्या 'विरहगीति' या काव्यास श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांची प्रस्तावना आहे. सुमंतांनी तिच्यात फेरबदल केले. त्याबद्दल कोल्हटकर आपल्या 'आत्मवृत्ता'त लिहितात—“सुमंतांचा स्वभाव ज्यांना परिचित आहे त्यांना मला वाटलेल्या समाधानाचे आश्चर्य वाटणार नाही. इतर ग्रंथकारांप्रमाणे त्यांनाही स्वतःच्या सामर्थ्याबद्दल अभिमान वाटतो यात नवल नाही. पण त्यावरोवरच इतरांकडून आपला गौरव व्हावा अशी इच्छाही त्यांच्यात इतरांपेक्षा पुष्कळ पटींनी अधिक उत्कटतेने दिसून येते. त्यांची प्रथम पत्नी वारल्यावर तिच्या निधनाने त्यांस झालेले दुःख 'विरहगीती'च्या द्वारे बाहेर पडले. परंतु त्यानंतर लवकरच सुमंतांचे पत्र आले. त्यात त्यांनी त्यांच्या नूतन विवाहास मदत म्हणून खामगाव येथे वर्गणी गोळा करण्याची मला विनंती केली होती.

११/१२ र. लि. ...

(पृ. ७९-८०) माधव जूलियन यांच्या 'आत्मप्रतीती' या कवितेत सुमंतांच्या 'भावनिनादा'चे उघड उघड विडंबन आहे. (स्वप्नरंजन, पृ. १४५)

वस्तुतः सुमंतांची कविता पुढे येण्यास रेंदाळकरांचा स्नेहच कारणीभूत होता, पण सुमंतांच्या वागण्यात व बोलण्या-चालण्यात 'स्वयंमन्यता' असे. आपण 'अनन्य' आहोत अशी त्यांची समजूत होती. त्यामुळे त्यांचे कुणाशी पटले नाही.

कुन्नूर येथे मराठी शाळेत मास्तरकी

कागल येथे अभ्यासक्रम चालू असताना रेंदाळकरांनी आपल्या साहित्य-सेवेची सुरुवात केली होती. पुढे व्हर्नाक्युलर फायनल परीक्षा पास झाल्यावर त्यांनी निर्वाहाचे साधन म्हणून इ. स. १९०५ च्या सुमारास बेळगाव जिल्ह्याच्या चिकोडी तालुक्यातील कुन्नूर या खेड्यात मराठी शाळेत दुय्यम शिक्षकाची जागा पत्करली. तेथे 'कुग्रामी वसती नसावी' हा सुभाषितातील अनुभव त्यांना लवकरच आला. रेंदाळकरांना वाचनाची हौस होती. ती त्या आडवळणाच्या खेडेगावात पुरी होणे शक्य नव्हते. रेंदाळकर लवकरच तेथील ठराविक चाकोरीच्या जीवनास कंटाळले आणि त्यांनी दीडदोन वर्षांत तेथील मास्तरकीचा राजीनामा दिला.

कागल येथे असताना रेंदाळकरांना पद्यरचनेचा छंद लागला होता. व्हर्नाक्युलर फायनल परीक्षेत त्यांना 'वृत्तदर्पण' लावलेले होते. त्यातील निरनिराळ्या वृत्तांत त्यांची 'गती' होती. मराठी कविता रचण्यासाठी अक्षरगणवृत्ते हाताळावयाची तर संस्कृत भाषेत प्रावीण्य हवे. हे ध्यानात येताच त्यांनी संस्कृत शिकण्याचा निश्चय केला.

सांगली येथील वास्तव्य

संस्कृत शिकावयाचा निश्चय होताच रेंदाळकरांनी सांगली येथील संस्कृत पाठशाळेत विद्यार्थी म्हणून आपले नाव दाखल केले. सांगलीला राहावयाचे तर खर्चासाठी पैसे हवेत. ही त्यांची खर्चाची निकड त्यांचे मधले बंधू नारायण-

रेंदाळकरांचे चरित्र

राव यांनी त्यांना जेमतेम आठ रुपये महिना पाठवून भागविली. याच वेळी रेंदाळकरांनी 'संक्रांतीचा तिळगूळ' म्हणून एक कविता लिहिली व ती इचलकरंजीचे विद्वान व विद्याभिलाषी अधिपती श्रीमंत बाबासाहेब घोरपडे यांना पाठविली. एका होतकरू नवोदित कवीला उत्तेजन म्हणून श्रीमंतांनी रेंदाळकरांना दोन रुपये महिना शिष्यवृत्ती दिली. आणि अशा रीतीने सांगलीच्या संस्कृत पाठशाळेत रेंदाळकरांनी काव्यव्युत्पत्ती व सिद्धांतकौमुदी यांचे अध्ययन केले.

रेंदाळकर व कुंटे

सांगलीला पाठशाळेत संस्कृतचे अध्ययन करीत असताना रेंदाळकर कुंट्यांच्या वाड्यात बिहाडकरू होते. त्यामुळे तेथील वास्तव्यात त्यांच्याहून चारपाच वर्षांनी लहान असलेल्या वामन जनार्दन कुंटे यांच्याशी त्यांचा स्नेह जुळला व तो अंतकाळानंतरही कायम राहिला ! १९०५ च्या सुमारास रेंदाळकर व वामनराव कुंटे हे विद्यार्थी होते. १९१० साली मॅट्रिक परीक्षा पास झाल्यावर कुंट्यांनी इंजिनियरिंगचे शिक्षण घेतले व बी. ई. ही पदवी संपादन केली. कुंट्यांनी जरी शिक्षणाच्या वाङ्मयशाखेकडे आपला मोर्चा वळविला नाही तरी त्यांना तत्त्वज्ञानाची व काव्याची लहानपणापासून गोडी होती. त्यामुळे या वेळी रेंदाळकरांशी त्यांचा जो परिचय झाला त्याचे पुढे गाढ मैत्रीत पर्यवसान झाले.

रेंदाळकरांचा आणि कुंट्यांचा निरंतर असा सहवास फारसा नव्हता. सुरुवातीस तो सांगलीस काही वर्षे होता. नंतर १९१९ साली कुंटे मुंबईला सायमन आणि मोतीलाल यांच्याकडे कामाला असताना रेंदाळकर लक्ष्मी-नारायण प्रेसमध्ये आठदहा महिने लागले होते, तेव्हा तो पुन्हा काही काळ घडला. सांगलीस असताना कुंटे सुट्ट्यांत मधूनमधून कोल्हापूरला जात किंवा रेंदाळकर सांगलीस येत. तेव्हा या दोघा स्नेह्यांच्या भेटीगाठी पडत व दोनचारे दिवस गप्पाष्टके झडत. रेंदाळकरांनी कुंट्यांना पाठविलेली चार कार्डे उपलब्ध आहेत. यांपैकी दोन मोडीत व दोन मराठीत आहेत. ही चारही कार्डे

१६ ऑगस्ट १९१९ ते ३ ऑगस्ट १९२० च्या दरम्यान लिहिण्यात आली आहेत. या कालावधीत रेंदाळकर हताश होऊन रुग्णावस्थेत दिवस कंठीत होते. कुंटे त्यांना आप्तस्वकीयांसारखे होते. त्यांच्यासमोर त्यांनी आपले व्यथित अंतःकरण उघड केले आहे.

रेंदाळकरांप्रमाणे कुंट्यांना कवितारचनेचा हव्यास नसला तरी हीस आहे. ज्या काळी रेंदाळकर, नागेश, सुमंत, रणदिवेप्रभृती, दक्षिण महाराष्ट्राच्या संस्थानांतील कवींच्या कविता विविधज्ञानविस्तार, काव्यरत्नावली, मासिक मनोरंजन, नवयुग इत्यादी नियतकालिकांत प्रसिद्ध झाल्या आहेत, त्याच काळी कुंट्यांच्याही कविताकृती त्यांत आल्या आहेत. २० ऑक्टोबर १९१० रोजी रेंदाळकरांनी 'मंदारमंजरी' हा आपला पहिला कवितासंग्रह प्रसिद्ध केला. त्याच्या शेवटी त्यांनी 'काव्यस्फूर्ती,' 'वसंत', 'रसिक कैसे सत्काव्य म्हणे त्याला ?' आणि 'सुप्तप्रिया' या चार कुंट्यांच्या कविता जोडल्या आहेत. त्यासंबंधी स्वतः रेंदाळकर सांगतात—“माझे प्रिय मित्र श्री. वामन जनार्दन कुंटे यांनी मला अनेक मार्मिक सूचना केल्या. या काव्यात जर कोणास काही गुणलव आढळला तर तो केवळ त्यांच्याच प्रेमप्रसादाचे फळ होय.” (मंदार-मंजरी, दोन शब्द). यानंतर रेंदाळकरांनी दिनांक १ ऑगस्ट १९११ ला 'अन्योक्ति-मुक्तांजली'चा पहिला अंजली रसिकांच्या पदगत ओतला. त्याचे कौतुक करताना वामनराव कुंटे म्हणतात—

चेतोरंजन होउनी क्षणभरी, लाभेल बोधामृत

श्रान्ता वृत्तिहि युष्मदीय सहसा होईल आनंदित !

फेका सद्गुणवर्धिनी रसिक हो ! दृष्टी इथे आपुली

अर्पो सादर आपणास कवि हा अन्योक्तिमुक्तांजली

चव्हाण, कुंटे व नागेश या मित्रत्रयीवर रेंदाळकरांचा अतोनात लोभ होता. 'यामिनीवल्लभ' (पृ. ४१) आणि 'माझे कोणीच नाही' (पृ. २७७) या आपल्या कवितांत त्यांनी चव्हाण व कुंटे यांचा नामनिर्देश केला आहे. इ. स. १९११ साली कुंट्यांचा विवाह झाला. त्या शुभमंगल प्रसंगी रेंदाळकरांनी आपले

रेंदाळकरांचे चरित्र

प्रिय मित्र कुंटे यांस 'पद्मपुष्पांजली' च्या रूपाने आहेर केला. ती पद्मे पुष्पां-
प्रमाणेच रंगाने सुंदर आणि गंधाने मधुर आहेत.

कायावाङ्मन आजपासुनि तुला आहे हिने वाहिले

आता तूच तिचे शुभाशुभ सदा बा ! पाहिजे पाहिले
स्वार्थत्याग करून पूर्ण अंपुले कर्तव्य केले तिने

झाली ती, 'तव' तू 'तदीय' सहसा व्हावे शरीरे मने
गेल्या होउनि योषिताहि विदुषी प्राचीन काळी किती

विद्या तेज तदीय पाहुनि मनो लाजेल वाचस्पती !
आता दुर्विधिलालसे प्रियकरा ! त्या आर्यसीमंतिनी

कृष्णातील शशांक कांतिसम रे ! निस्तेज झाल्या जनी !
राष्ट्राचे अमुच्या खरेच गमते अर्धांग गेले असे

अर्धांगे दुसऱ्या समुन्नतिपदा जाईल ते रे कसे ?
घे साहाय्य तुझ्या सदा गृहिणिचे कर्तव्य साधावया

सत्कीर्तिध्वज शुभ्र नित्य फडको जाऊन विघ्ने लया !

रेंदाळकरांनी या 'पद्मपुष्पांजली'त पतिपत्नींचे कर्तव्य, त्यांचा सहयोग,
त्यांची समता व त्यांचे सामाजिक उत्तरदायित्व यांचे मोठे मार्मिक व सूक्ष्म
विवेचन केले आहे. (रेंदाळकरांची कविता, खंड २ रा, पृ. १५०). त्यांच्या
कवितेच्या पहिल्या खंडात पृष्ठ १८४ वर 'मंगलपंचक' ही याच विषयावर एक
कविता आहे. तिच्या शेवटच्या श्लोकात त्यांनी नकळत म्हटले आहे—

मांगल्यैकनिधान, साधु म्हणती, आहे गृहस्थाश्रम

हा ! हा ! अज्ञजनांपरी अनुदिनी होती अनंतश्रम

यात बहुधा त्यांच्या वैयक्तिक अनुभवाचा कडवटपणा असावा. संसारात
दोवेही भागी सुज्ञ हवेत. अज्ञान हा संसाराचा शत्रू आहे.

रेंदाळकरांच्या पश्चात वामनरावजी कुंट्यांनी त्यांच्या कवितांचे दोन खंड
छापून प्रसिद्ध केले. या कार्यात विष्णू गणपतराव चव्हाण, रघुनाथ श्रीपाद

कुलकर्णी, शिवराम श्रीपाद वाशीकर, बाळकृष्ण महादेव गद्रे आणि नागेश गणेश नवरे हे रेंदाळकरांचे व त्यांचे स्नेही सहकारी असल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे. वामनरावजींचे मन मोठे. रेंदाळकरांच्या हयातीत त्यांनी त्यांना शेवटपर्यंत साथ दिली व त्यांच्या निधनानंतर त्यांची कविता महानगट्रीय रसिकांच्या हाती दिली. रेंदाळकर इतर अनेक बाबतींत दुर्दैवी असले तरी स्नेह्यांच्या बाबतीत भाग्यवान होते असेच म्हटले पाहिजे.

कोल्हापुरात आगमन व वास्तव्य

१९०९ च्या सुमारास रेंदाळकरांनी सांगली सोडली आणि १९११ पर्यंत कोल्हापुरात वसती केली. त्या वेळी कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजात सुप्रसिद्ध संस्कृतज्ञ वेदशास्त्रसंपन्न बाळशास्त्री हुपरीकर हे मुख्य प्राध्यापक होते. रेंदाळकरांचा व शास्त्रीबुवांचा आप्तसंबंध होता. तेव्हा कोल्हापुरात येण्यापूर्वी रेंदाळकरांनी शास्त्रीबुवांना पत्र पाठवून त्यांच्यापाशी सिद्धान्तकौमुदीचे अध्ययन करण्याची आपली मनीषा प्रदर्शित केली होती. शास्त्रीबुवांनी रेंदाळकरांच्या पत्रास अनुकूल उत्तर पाठवताच रेंदाळकर कोल्हापुरास आले आणि त्यांनी शास्त्रीबुवांच्या मार्गदर्शनाखाली अध्ययन करून दोन वर्षांत समग्र सिद्धान्तकौमुदी वाचून संपविली. रेंदाळकरांच्या लेखनात संस्कृत शब्दांचे जे प्राचुर्य आढळते आणि व्याकरणाची जी शुद्धता दिसते त्याला कारण हा संस्कृत भाषेचा अभ्यास आहे. कोल्हापुरास आल्यावर शास्त्रीबुवांना रेंदाळकरांच्या कवित्वशक्तीचा परिचय झाला. रेंदाळकरांच्या कवितेतला प्रसाद व पदविन्यास पाहून शास्त्रीबुवा प्रसन्न झाले. या वेळी कोल्हापुरास 'विजयी मरा ।' साप्ताहिक निघत होते. या साप्ताहिकातून रेंदाळकरांच्या प्रारंभिक पद्यरचना 'मंदार' या काव्यनामाने प्रसिद्ध झाल्या आहेत. 'वरिवरि जळे बाळे ! डोळे अहा भरले किती !' ही हरिणी वृत्तात रेंदाळकरांनी रचलेली अगदी पहिली कविता 'केरळ कोकिळा' त १९०८ च्या सुमारास आली होती. त्या मासिकाचे संपादक महाराष्ट्रभाषाचित्रमयूर कृष्णाजी नारायण आठल्ये हे चोखंदळ व

रेंदाळकरांचे चरित्र

चिकित्सक म्हणून विख्यात होते. त्या कवितेखाली त्यांनी प्राप्त युक्त गद्यात रेंदाळकरांच्या काव्यगुणांची मुक्तकंठाने स्तुती केली आहे.

धर्मविचाराचे सहकारी संपादकत्व

शास्त्रीबुवांच्या मार्गदर्शनाखाली रेंदाळकरांचे कौमुदीमठन चालू असताना कोल्हापूरच्या श्रीजगद्गुरू मठाच्या वतीने ' धर्मविचार ' हे मासिक काढण्याचे ठरले. या मासिकाचे संपादकत्व स्वीकारण्यासाठी मठाधिकार्यांनी शास्त्रीबुवांना विनंती केली होती. परंतु शास्त्रीबुवांनी त्या पदासाठी आपले आवडते शिष्य रेंदाळकर यांचे नाव सुचविले. रेंदाळकरांच्या लेखनकुशलतेवर शास्त्रीबुवा संतुष्ट होते. त्यांची सूचना मान्य झाली आणि रेंदाळकरांना पंधरा रुपये मासिक वेतनावर ' धर्मविचारा ' च्या सहसंपादकाची जागा मिळाली. मुख्य संपादकाच्या जागी वेदशास्त्रसंपन्न आत्मारामशास्त्री पित्रे यांची नेमणूक करण्यात आली.

रेंदाळकरांना लहानपणापासून लेखन-वाचनाची हौस असल्यामुळे आणि अंगी अदम्य उत्साह असल्यामुळे त्यांनी ' धर्मविचारा 'त प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखांच्या विषयांत विविधता, विचारात समता आणि विवेचनात चिकित्सा आगण्याचा अंतःकरणपूर्वक प्रयत्न केला आणि मासिक लोकमान्य केले. इतर संपादकीय व्यवस्थेचा भारही बहुधा रेंदाळकरांवर असे.

रेंदाळकरांनी एकीकडे ' धर्मविचारा ' चे संपादन आणि दुसरीकडे पद्यप्रपंचाचे कार्य फार जोराने चालविले होते. रेंदाळकरांचा आवाका मोठा होता. आणि अंगी कामाचा उरक विलक्षण होता. ' धर्मविचारा 'चे संपादन चालू असताना त्यांनी दिनांक २० ऑक्टोबर १९१० रोजी ' मंदारमंजरी ' या अन्वर्थक नावाने आपल्या निवडक कवितांचा एक संग्रह प्रकाशित केला आणि तो इचलकरंजीच्या मर्मज्ञ व रसज्ञ अधिपतींना अर्पण केला. रेंदाळकरांच्या या कवितासंग्रहावर अप्पाशास्त्री राशिवडेकर यांनी संस्कृतात अभिप्राय दिला आहे. ' सुधारक ', ' विविधज्ञानविस्तार ', ' मनोरंजन ', ' प्रगती ' इत्यादी

महाराष्ट्रातील तत्कालीन नियतकालिकांनीही या कवितासंग्रहातील कवितांची प्रशंसा केली आहे. या कवितासंग्रहाच्या प्रकाशनाने रेंदाळकरांची गणना महाराष्ट्रातील मान्यवर कवींत होऊ लागली. आणि कोल्हापूरच्या श्रीजगद्गुरु मठाने त्यांना महावस्त्रासह 'कविभूषण' ही पदवी प्रदान करून त्यांची उचित संभावना केली. पण रेंदाळकरांनी ही पदवी मिरविली नाही. पुढे रेंदाळकरांनी १९११ च्या मे महिन्यात 'नीतिमंडन' हे काव्य प्रसिद्ध केले आणि १ ऑगस्टला 'अन्योक्ति-मुक्तांजली' चा पहिला अंजली रसिकांच्या पदरात टाकला. रेंदाळकरांची ही दोन्ही काव्ये प्रथम 'धर्मविचारा'त क्रमशः आली होती. पुढे ती त्यांनी पुस्तकरूपाने स्वतंत्र छापली. यापैकी 'अन्योक्ति-मुक्तांजली' ही त्यांनी गगनवावडा संस्थानच्या पंतअमात्यांना अर्पण केली आहे.

शके १८८३ च्या फाल्गुन महिन्याचा अंक निघाल्यानंतर काही अनिवार्य कारणास्तव 'धर्मविचार' मासिक सुमारे एक वर्षभर बंद करावे लागले. अर्थात त्यामुळे रेंदाळकरांची सहसंपादकाची नोकरी सुटली. त्यानंतर पुन्हा एक वर्षाने 'धर्मविचार' मासिक पूर्ववत निघू लागले. या वेळी रेंदाळकरांचे विन्हाड भुंवईस होते. पण तेथूनही ते आपले लेख व कविता प्रकाशनाकरिता 'धर्मविचारा'कडे पाठवीत असत. 'नास्तिकमताचा इतिहास', 'सनातन दान-पद्धती', 'पूर्वकालीन विदुषी', 'शकुंतला आणि मिरांडा', 'स्त्रियांची परवशता' इत्यादी त्यांचे लेख अभ्यासपूर्ण असून त्यांतल्या काही लेखांतले उतारे 'सुबोधपत्रिके'ने घेतले होते.

'धर्मविचारा'त सहकारी संपादकाच्या खुर्चीवर असताना रेंदाळकरांनी आपल्या स्फुट कविता विविधज्ञानविस्तार, करमणूक, मासिक मनोरंजन व काव्यरत्नावली या नियतकालिकांकडे पाठविण्यास सुरुवात केली होती व त्यात त्यांच्या कवितांना सन्मानाची जागा मिळाली होती.

रेंदाळकरांचा विवाह

'धर्मविचारा'चे सहसंपादक असताना रेंदाळकरांचा विवाह झाला. या वेळी रेंदाळकरांचे वय तेवीस-चोवीसच्या आसपास होते. त्या काळच्या मामुली

रेंदाळकरांचे चरित्र

वहिवाटीप्रमाणे हे वय जरा वाढलेले होते. त्यांच्या पत्नीही लहान नव्हत्या. रेंदाळकरांचे आपल्या पत्नीवर अतिशय प्रेम होते. त्यांच्या पत्नी अडाणी किंवा हेकट नव्हत्या. परंतु रेंदाळकरांच्या आणि त्यांच्या आवडीनिवडीत सारखेपणा नसे. त्यामुळे विवाहानंतर काही काळ त्या दोघांचे बस्तान नीट वसले होते ते पुढे कायमचे विघडले. रेंदाळकरांच्या पत्नीचा स्वभाव मुळात थोडाफार 'स्वयंमन्य' होता. तो पुढे हिस्टेरियाच्या विकाराने अधिकच वळावला. त्यावर अनेक उपाय योजण्यात आले. पण ते यशस्वी झाले नाहीत. रेंदाळकरांच्या पत्नींना एखाद्या वेळी हिस्टेरियाचा झटका आला म्हणजे मग त्या तास तास वेशुद्ध असत आणि साऱ्या खोलीभर गडबडा लोळत.

आपल्या पत्नीने शिकावे, आपल्या कवितांचे कौतुक करावे व आपल्या ध्येयात सहकारी व्हावे अशी रेंदाळकरांची मनीषा असे. पण त्यांच्या पत्नींना अखेरपर्यंत रेंदाळकरांच्या शारीरिक कष्टांची व भावनामय प्रेमळ अंतःकरणाची ओळख पटली नाही. प्रपंचात पत्नीने विरुद्ध जावे याचे रेंदाळकरांना वाईट वाटे. तिच्या आजारामुळे अपत्यांचे हाल होत ते त्यांना पाहवंत नसत. पण अशा प्रतिकूल व त्रासदायक परिस्थितीतही रेंदाळकर आपल्या पत्नीविषयक कर्तव्यास विसरले नाहीत. त्यांनी एखाद्या लहान अर्भकाप्रमाणे आपल्या पत्नीची सेवाशुश्रूषा केली. पण त्यात त्यांना यश आले नाही.

रेंदाळकरांना दोन मुली व एक मुलगा अशी तीन अपत्ये झाली. मुलगा दुर्दैवाने लहानपणीच दगावला. स्वतः रेंदाळकरांच्या पत्नीचाही इचलकरंजी येथे दिनांक १५ नोव्हेंबर १९१९ रोजी अंत झाला. त्याच्या दुसऱ्या दवशी, दि. १६ रोजी, रेंदाळकरांनी आपले स्नेही कुंटे यांना एक कार्ड पाठविले आहे. त्यात ते लिहितात—“...काल रात्री सौभाग्यवतीला देवाज्ञा झाली. ईश्वरी योजना तशी होती. तूर्त माझ्यावरच सर्व जबाबदारी पडली आहे. मुलींना संभाळून होईल तो उद्योग करणे भाग आहे ...”

पत्नीच्या पश्चात वरोवर एक वर्ष एक आठवड्याने रेंदाळकर निधन पावले !

रेंदाळकर आणि नागश

रेंदाळकर कोल्हापुरास 'धर्मविचारा' चे सहकारी संपादक होते तेव्हा १९१० साली त्यांचा नागेशांशी संबंध झाला. नागेशांचे संपूर्ण नाव नागेश गणेशशास्त्री नवरे. ते कोकणात रत्नागिरी जिल्ह्यातील राजापुराजवळ असलेल्या हर्डे गावाचे रहिवासी. संस्कृतचा अभ्यास झाल्यावर १९१० च्या सुरुवातीस ते व्यवसायानिमित्त कोल्हापुरास आले. त्यांपूर्वी त्यांना रेंदाळकरांविषयी काही माहिती नव्हती. त्यांना कविता-वाचनाचा व कविता-लेखनाचा नाद होता. एकदा ते फिरावयास निघाले असताना वाटेत त्यांना 'विजयी मराठ्या' चा एक कपटा आढळला. त्यावर रेंदाळकरांची 'रम्य कुसुम' ही दिंडी जातीतील करुण शृंगाराची कविता मुद्रित केलेली होती:

हाय ! तरिहि न मम शान्त होत रान
 प्रिया होती जरि बघत सानुराग
 क्षणामध्ये प्रेमौघ तिचा वेगे
 अश्रुरूपे धावला नेत्रमागे
 अश्रुबिंदू जे तेधवा गळाले
 रुक्ष माझे मन त्यांहि आर्द्र केले
 प्रीतिलतिका उगवली त्यात काले
 तिला ऐसे हे रम्य कुसुम आले

तिच्यातील ही कडवी वाचताच कविताप्रिय नागेशांच्या मनात रेंदाळकरांच्या प्रत्यक्ष भेटीची उत्कंठा उत्पन्न झाली. पुढे थोड्या दिवसांनंतर 'विजयी मराठा' मुद्रणालयात 'धर्मविचारा' ची मुद्रिते शुद्ध करीत असलेले रेंदाळकर त्यांना अचानक दिसले. त्यानंतर काही दिवसांनी त्यांची व रेंदाळकरांची सुदैवाने ओळख झाली आणि तिचे पर्यवसान दृढ अशा मित्रतेत झाले. नागेशांनी 'बकुलवृक्ष' या आपल्या कवितेत त्यांच्या व रेंदाळकरांच्या मैत्रीचा अत्यंत गौरवपूर्ण शब्दांत निर्देश केला आहे—

रेंदाळकरांचे चरित्र

अंतर्वेदी सकल कवि जे ते तुला वानतील
त्वच्चित्तीचे कवन लिहुनी तेच देतील लोकां,
माझा आत्मा जणु-कवि-शिरोरत्न जो एकनाथ
पाहोनी तो तुजसि, बनुनी मुग्ध, नाचेल साचा !

रेंदाळकर पुढे १९१२ साली मुंबईला गेले. तेथे त्यांनी 'मासिक मनोरंजना' त गोविंदाग्रजांच्या व आपल्या कवितांच्या बरोबरीने नागेशांच्या कवितांना स्थान दिले. रेंदाळकरांचे कोल्हापुरातले वास्तव्य सुटले तरी नागेशांचे व त्यांचे परस्परांकडे जाणेयेणे असे. नागेश १९१४ साली मुंबईस गेले असताना 'मासिक मनोरंजना' चे संपादक काशीनाथ रघुनाथ मित्र यांनी त्या वेळी मुंबईस जमलेल्या 'मनोरंजना'च्या लेखकवर्गाचा एक फोटो घेतला आहे. त्यात वालकवी, शारदाश्रमवासी व रेंदाळकर हे डावीकडे एकमेकांना लागून उभे असून, मधोमध स्वतः मित्र उभे आहेत आणि अगदी उजवीकडे एकटे गोविंदाग्रज उभे आहेत. खुर्चीवर डाव्या बाजूला गुर्जर व श्री. कृ. कोल्हटकर हे बसले असून मध्ये नागेश व उजवीकडे ठेंगे व परळकर बसले आहेत. हा फोटो जुलै १९२० च्या मासिक मनोरंजनाच्या 'मित्रअंका'त आहे. १९२५ साली मुंबई येथे श्रीमंत गंगाधरराव मिरजकर यांच्या अध्यक्षतेखाली सातवे महाराष्ट्र साहित्य-संमेलन भरले होते. या वेळी रेंदाळकर पुण्यास 'करमणूक' कचेरीत होते. नागेश कोल्हापुराहून पुण्यास गेले व मग ते दोघे मुंबईस गेले. आपल्या पत्नीच्या प्रकृतीत पालट पडावा म्हणून रेंदाळकरांनी त्यांना काही काळ कोल्हापुरास नागेशांकडे पाठविले होते. पण त्यांच्या घरच्या मंडळीस त्रास नको म्हणून ते त्यांना पुन्हा मुंबईस घेऊन गेले.

रेंदाळकर आणि नागेश दोघेही जीवश्चकंठश्च मित्र. त्यामुळे त्या दोघांच्या कवितांत विषयांचे साम्य आहे व रचनेचे सादृश्य आहे. मात्र विषयाचे विवेचन करण्याच्या दोघांच्या पद्धती भिन्न भिन्न आहेत. याला कारण कदाचित त्या दोघांच्या वृत्तीतील भिन्नता असावी. शृंगारिक कविता लिहिताना रेंदाळकर संयमाला जुमानीत नाहीत. पण नागेश त्याचे बंधन पाळतात. रेंदाळकरांच्या

उद्गारांत अनेकदा औचित्याचा व विवेकाचा अंश कमी असतो. नागेशांचे उद्गार व्यवहाराकडे दुर्लक्ष करीत नाहीत. दोघांनीही सयमक व निर्यमक अशी दोन्ही प्रकारची रचना केली आहे. पण रेंदाळकरांच्या रचनेत जो पदविन्यास व डौल आहे तो नागेशांत कमी प्रमाणात आहे. दोघांची कविता संस्कृतप्रचुर आहे. पण रेंदाळकरांची रचना बरीच शिल्पट आहे. उलट नागेशांची रचना त्या मानाने क्लिष्ट आहे. दोघेही नव्या युगातल्या नव्या विचारांचे उद्गाते अमळे, तरी त्यांच्या अभिव्यक्तीत आधुनिकत्व नाही. जुन्या वाटल्यांत नवे मद्य ओतण्याची कुशल किमया दोघांनाही साधली नाही. कविवर्य Bee म्हणतात त्याप्रमाणे नागेशांची वाणी निसर्गमधुर व रुचिर आहे. रेंदाळकरांच्या वाणीलाही हा अभिप्राय लागू पडेल.

रेंदाळकरांच्या अनपेक्षित मृत्यूचा नागेशांस जवरदस्त घक्का वमला. त्याविषयी ते लिहितात, “ उत्तरोत्तर त्यांचा आजार जास्तच वळावत चालला. शेवटी नाइलाजाने ते आपल्या गावी येऊन राहिले. परंतु एकदा प्रकृती ढासळली तीत पुन्हा काही आशाजनक फरक दिसला नाही. अखेरीस एके दिवशी दुपारी आपल्या इष्टमित्रांच्या हाकेला न जुमानता त्यांनी आपली स्वर्गगमनाची हौस भागवून घेतली. एकत्र बसलो, एकत्र विचार केला, एकत्र कितीतरी मनोराज्ये केली, ती आज कोठे आहेत ? ”

(मासिक मनोरंजन, जानेवारी १९२१)

रेंदाळकरांच्या पश्चात त्यांच्या चारित्र्यावर व कवितेवर बरीच अन्याय्य टीका झाली. तिला ‘ रेंदाळकरांचे निंदक ’ या सडेतोड व समतोल लेखात विनतोड उत्तरे देऊन नागेशांनी आपल्या दिवंगत मित्राचे आनृण्य जोडले आहे.

मुंबईस प्रयाण—‘ मनोरंजन ’ कार्यालय

रेंदाळकर ‘ धर्मविचारा ’चे संपादक होते तेव्हापासून त्यांच्या कविता महाराष्ट्रात नावाजलेल्या बहुतेक नियतकालिकांतून प्रसिद्धी पावत होत्या.

रेंदाळकरांचे चरित्र

१९१२ सालच्या मार्च-एप्रिलच्या सुमारास 'धर्मविचारा'चे प्रकाशन एका वर्षापुरते स्थगित होताच रेंदाळकरांनी 'मासिक मनोरंजना'चे संपादक काशीनाथ रघुनाथ मित्र यांना पत्र पाठविले व आपली मनोरंजनाच्या कार्यालयात सोय होईल का म्हणून विचारले. त्या पत्राला मित्रांचे अनुकूल उत्तर येताच रेंदाळकर मुंबईला रवाना झाले. जुलै ते डिसेंबर १९१२ च्या मनोरंजनाच्या बांधीव पुस्तकाच्या अनुक्रमणिकेत विठ्ठल सीताराम गुर्जरांबरोबर साहाय्यक संपादक म्हणून रेंदाळकरांचे नाव आढळते. जुलै ते डिसेंबर १९१४ च्या बांधीव पुस्तकानंतर ते आढळत नाही. तेव्हा १९१२, १९१३ व १९१४ या तीन साली रेंदाळकर मनोरंजनाच्या कार्यालयात काम करीत होते हे उघड आहे. मुंबईसारख्या मोठ्या शहरात मनोरंजनासारख्या सर्वांग-सुंदर मासिकाच्या संपादकवर्गात शिरल्यावर आपल्या लेखनाला अधिक अवसर मिळेल अशी रेंदाळकरांची कल्पना होती. मनोरंजनामुळे त्यांच्या नावाला व काव्याला विशेष प्रसिद्धी मिळाली ही वस्तुस्थिती आहे. परंतु नवीन लेखनाच्या दृष्टीने त्यांची कुचंबणा झाली. रेंदाळकरांनी आपल्या कविता दुसरीकडे छापण्यास पाठविल्या तर ते मित्रांना खपत नसे. सुरुवाती सुरुवातीला त्यांनी या बाबतीत रेंदाळकरांना विशेष अडविले नाही. परंतु १९१३ नंतर या बाबतीत त्यांचा कडवटपणा अधिक जाणवू लागला. मनोरंजनात कवितांसाठी मर्यादित जागा असे. आणि बाहेरून आलेल्या इतर कवितांना अधिक प्रोत्साहन द्यावे असा मित्रांचा संपादकीय आदेश होता. त्यामुळे रेंदाळकरांचा बहुतेक काळ बाहेरून आलेल्या कविता दुरुस्त करण्यात आणि मनोरंजनात छापण्यात येणाऱ्या मजकुराची मुद्रिते तपासण्यात खर्च होत असे. मनोरंजनाकडे मुद्रणासाठी ज्या कविता येत, त्यांतील नापसंत कविता रेंदाळकरांच्या सहीने त्या कवितांच्या कर्त्याकडे साभार परत जात. मनोरंजनात कविता छापून येणे हा त्या काळी बहुमान होता. तेव्हा ज्या कवींच्या कविता साभार परत जात अशा असंतुष्ट कवींच्या टोळक्याने रेंदाळकरांसाठी निदेचे शस्त्र परजले. रेंदाळकरांसारख्या मागासलेल्या संस्थानी वातावरणातून येणाऱ्या धोपटमार्गी सरळ कवीला आपल्या विरुद्ध मुंबईसारख्या मोठ्या शहरात एक जमाव तयार होत

आहे याची कल्पना आली नाही. रेंदाळकरांचा स्वभाव लहान मुलासारखा निष्पाप व मोकळा होता..

रेंदाळकरांचे विरोधक

रेंदाळकरांच्या विरुद्ध शस्त्र परजणारांच्या हाती रेंदाळकरांनी निर्यमक कवितेच्या प्रचारासाठी चालविलेल्या प्रयत्नाविरुद्धच्या मोहिमेचे कोलीत होते. वस्तुतः निर्यमक रचनेच्या बाबतीत ज्याला त्याला आपापले मत व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य होते. आणि त्याविषयी रेंदाळकरांची भूमिका देखील दुराग्रहाची व अट्टाहासाची नव्हती. परंतु त्यांनी ज्यांच्या कविता परत केल्या होत्या त्यांना रेंदाळकरांच्या विरुद्ध गाजावाजा करण्यासाठी त्यांची निर्यमक कविता ही आयतीच हाती सापडली. त्यांना हा निर्यमक कवितेचा वितंडवाद सात-आठ वर्षे पुरला.

रेंदाळकरांविरुद्ध उठलेल्या विरोधकांनी त्या वादाचे स्वरूप वैयक्तिक वाटू नये म्हणून त्याला 'प्राचीन आणि अर्वाचीन मराठी कवी' यांच्या तुलनेचे रूप दिले होते. या वादात इंदुप्रकाश व ज्ञानांजन ही नियतकालिके प्रमुख होती. आणि टीकाकारांत जगन्नाथ रघुनाथ आजगावकर, गणेश विठ्ठल कुळकर्णी आणि लक्ष्मीकांत यशवंत पुरोहित हे आघाडीवर होते. या विरोधकांनी रेंदाळकरांवर केलेल्या हल्ल्याची पातळी अत्यंत गलिच्छ आहे. 'आधुनिक कवी' या लेखात कुळकर्णी लिहितात, "कोल्हापूर येथील विस्तीर्ण पण शुष्क रंकाळ्यात एक दोन वर्षापूर्वी निर्माण झालेले एक कवि-मौक्तिक आपल्या हाती आपल्या प्रियेच्या शालूच्या फडक्याचा ध्वज घेऊन कर्णकटू 'शिगनाद' करीत निराशेच्या ओसाडीवर मृत आशेच्या भयद शवांच्या ढिगान्यांवरून उड्या मारीत 'प्रबोधन' करीत हिंडत आहे (ज्ञानांजन : डिसेंबर १९१३). यात रेंदाळकरांबरोबर केशवसुतांचीही कुचेष्टा आहे. पुरोहितांच्या टीकेचा भडिमार असा,— 'लहानपणी पिशवी चमड्याची (किती भारदस्त शब्द हा ! ह्यापेक्षा 'लेदर'ची म्हटले असते, तर त्या शब्दाचे वर्ण तरी मृदू होते.) गळ्यात घालुनि डौलाने फिरणारा कुणी टपालवाला भेटला की, त्यापाशी प्रियेच्या पत्राची

रेंदाळकरांचे चरित्र

कवीची याचना ! दुसरा ध्यास नाही.” (विविधज्ञानविस्तार : सप्टेंबर १९१५). या टीकेची किळसवाणी कमाल नलिनीकांत राँय या टोपण नावाने लिहिलेल्या ‘आधुनिक कविवर्यांचा पहिला पराक्रम’ या लहानशा चुटकेवजा गोष्टीत आहे. हिच्यात रेंदाळकरांना कविवर्य बंडोशास्त्री पाणवुडे बनविले असून ते आपल्या नवपरिणीत पत्नीच्या पायात रशियन लेदरचा ‘लेडीज कट’ बूट घालतात. तो घालून तिला नीट चालता येत नाही तेव्हा कविवर्य तो बूट हातात घेतात असा पाणचट विनोद आहे. (ज्ञानांजन . ऑ. वर १९१३). रेंदाळकरांच्या पश्चात त्यांच्या कवितेवर टीका करताना अनंततनयांनी या गोष्टीचा उल्लेख केला आहे. (काव्यचर्चा : पृ. ४८६). रेंदाळकरांनी निर्यमक कवितेसंबंधींच्या शंकेचे समाधान करताना एकदाच काय ती आपली बाजू मांडली आहे. (विविध-ज्ञानविस्तार : सप्टें. व ऑक्टो. १९१२). वाकीच्या टीकांना उत्तरे देण्याच्या भानगडीत रेंदाळकर पडले नाहीत. मात्र त्यांच्या कवितासंग्रहाच्या खंडात ‘डास’, ‘डबक्यात पडलेले फूल’, ‘गिधाड’, ‘निवडुंगातून सुटका’ यांसारख्या ज्या कविता आहेत, त्यांचा रोख त्यांच्या कवितेविरुद्ध आरडा-ओरडा करणाऱ्या विद्वेषी विरोधकांवर आहे.

रेंदाळकरांचे मनोरंजनातील साहित्य

रेंदाळकरांच्या हाताशी मासिके असल्यामुळे ते भराभर व भाराभर लिहित बसले आणि त्याला त्या मासिकांतून प्रसिद्धी देऊ लागले हा जो समज आहे तो निदान मासिक मनोरंजनाच्या बाबतीत तरी खरा नाही. मासिक मनोरंजनाच्या दुय्यम संपादकाच्या खर्चीवर ते तीन वर्षे होते. या अवधीत त्या मासिकात त्यांच्या अवघ्या अठरा कविता आल्या आहेत. अडीअडचणीला त्यांना गद्य गोष्टींचाही पुरवठा करावा लागे. रेंदाळकरांना कविता साधत पण गोष्टी साधत नसत हे सत्य ‘एक करुण कहाणी’ आणि ‘नदीच्या तीरावर’ व ‘केवळ संशय’ या त्यांच्या गोष्टी वाचून पाहिल्या तर सहज ध्यानात येईल. (मासिक मनोरंजन : नोव्हेंबर आणि जून १९११ व मार्च १९१३).

रेंदाळकर व बंगाली साहित्य

रेंदाळकरांना मित्रांनी मनोरंजनाच्या कार्यालयात लावून घेतले याला कारण रेंदाळकरांच्या कवितेतील निर्दोष भाषासरणी, लेखणीचे चापल्य, आणि कष्टाळूपणा यांच्या जोडीला त्यांचा बंगाली भाषेचा अभ्यास असावा. त्या काळी बंगाली वाङ्मयाचे माहात्म्य विशेष होते. स्वतः मित्र बंगाली जाणणारे असून गुर्जर, परळकर, वा. गो. आपटे इत्यादी त्यांचे लेखक बंगाली लेखांची भाषांतरे करण्यात निष्णात होते. मित्रांवर तर बंगालीची पकड इतकी होती की त्यांनी स्वतःचे 'आजगावकर' हे उपनाव टाकून लेखकवर्गाचे मित्र म्हणून 'मित्र' हे बंगाली उपनाव धारण केले होते. डिसेंबर १९१२ च्या मनोरंजनात रेंदाळकरांनी मूळ बंगालीवरून भाषान्तरित केलेले 'ते मुख' हे गद्य काव्य प्रसिद्धी पावलेले आहे. मधुसूदन दत्त व द्विजेंद्रलाल राँय यांच्या काही कवितांना रेंदाळकरांनी मराठी वेष चढविला आहे. कोल्हापुरात वास्तव्य असताना १९०८ च्या सुमारास रेंदाळकरांनी 'Bengali made easy' या इंग्रजी पुस्तकावरून बंगाली भाषेचा अभ्यास केला. रामानंद चटर्जी यांच्या एका पुस्तकावरून त्यांनी लिपी गिरविली आणि नंतर 'वसुमति' मासिकाने प्रसिद्ध केलेले बंकिमचंद्र आदी ग्रंथकारांचे ग्रंथ वाचले. रेंदाळकरांनी 'धर्मविचार', 'मासिक मनोरंजन', 'करमणूक' व 'विविधज्ञानविस्तार' या नियतकालिकांच्या कार्यालयांत काम केले. तेथे त्यांना आपल्या बंगाली ज्ञानाचा फार उपयोग झाला.

मुंबईचे मित्रमंडळ

मनोरंजनाच्या कार्यालयात असताना रेंदाळकरांचा गुर्जर, गोविंदाग्रज, बालकवी, शारदाश्रमवासी इत्यादी साहित्यिकांशी परिचय झाला. रेंदाळकरांची शारदाश्रमवासी यांच्याशी अधिक लगट असावी असे वाटते. कारण रेंदाळकरांच्या कित्येक कवितांवर शारदाश्रमवासी यांच्या 'प्रासंगिक विचारांची' स्पष्ट छाया पडली आहे. 'माधवसुत' या नावाने कविता लिहिणारे दामोदर माधव कुळकर्णी या नावाचे एक कवी कोल्हापुरापासून रेंदाळकरांच्या ओळखीचे

रेंदाळकरांचे चरित्र

होते. ते या वेळी मुंबईस जी. आय्. पी. रेल्वेत नोकर होते. रेंदाळकरांच्या व त्यांच्या एकत्र बैठकी होऊन काव्यचर्चा व विचारविनिमय होत असे.

रेंदाळकर व गोविंदाग्रज

‘केशवसुतांच्या नंतर आणि गोविंदाग्रज पुढे येण्यापूर्वी मध्ये जो काळ गेला, त्या काळात रेंदाळकरांची कविता अतिशय लोकप्रिय होती.’ असे रेंदाळकरांच्या कवितेच्या पहिल्या खंडाच्या प्रस्तावनेत माडखोलकर म्हणतात. पण ते म्हणणे मोघम आहे. गोविंदाग्रजांच्या कविता-लेखनाला १९०७-१९०८ मध्ये प्रारंभ झाला होता. त्या वेळची त्यांची स्फुट रचना ‘काळ’, ‘करमणूक’ व ‘काव्यरत्नावली’ या नियतकालिकांत दृष्टीस पडते पुढे १९०९ मध्ये ‘अल्लड प्रमास’ ही त्यांची भावोत्कट कविता मासिक मनोरंजनात प्रथम आली. रेंदाळकरांच्या कविता-लेखनाचा प्रारंभ १९१० च्या सुमारास केरळकोकिळ, विजयी मराठा व धर्मविचार या नियतकालिकांतून झाला. गोविंदाग्रज व रेंदाळकर हे दोघेही ‘मासिक मनोरंजना’त १९११ पासून नियमित लिहू लागले. मासिक मनोरंजनाचे साहाय्यक संपादक गुर्जर सांगतात, “मी स्वतः मनोरंजनाकडे संपादक या नात्याने आलो व रेंदाळकर हे माझ्यामागून माझे साहाय्यक म्हणून आले. आलेल्या लेखांची नोंद करून त्यांची प्राथमिक निवड करणे, पहिली प्रुफे पाहणे ही कामे रेंदाळकर करीत. कवितांची संपूर्ण निवड सर्वस्वी मी रेंदाळकरांवर सोपविली होती. गडकरी यांच्या कवितांचा मात्र याला अपवाद होता. गडकऱ्यांनी आपल्या कवितांच्या तीन-चार चोपड्या माझ्या स्वाधीन करून ठेवल्या होत्या. त्यांतून जागेच्या सोयीप्रमाणे एकएक कविता निवडून तीं मी मनोरंजनाच्या अंकात प्रसिद्ध करीत असे. (सह्याद्रि : नोव्हेंबर १९५६). मनोरंजनाच्या साहाय्यक संपादकाच्या साक्षीच्या अगदी विरुद्ध अनंततनयांची माहिती आहे. ते लिहितात, “रेंदाळकर मासिक मनोरंजनाकडे सहकारी संपादक होते तोपर्यंत गोविंदाग्रजांच्या काव्यांना त्यात मिळावे तसे स्थान मिळाले नाही. गोविंदाग्रजांनी सदरहू गोष्टींची मजजवळ दोनचार वेळा वाच्यता केली होती. पुढे रेंदाळकरांना मनोरंजनकारांनी लढाई-

मुळे उत्पन्न झालेल्या परिस्थितीच्या सवबीवर घरी बसविले. रेंदाळकरांची ही नोकरी सुटावयास गोविंदाग्रज कारण झाले असा त्या वेळी खासगी बैठकीतला लोकप्रवाद होता. पुढे रेंदाळकर करमणूककारांकडे नोकरीस राहिले. या वेळी त्यांनी सहजगत्या गोविंदाग्रजांना 'करमणुकी' करिता कविता मागितल्या. गोविंदाग्रजांनी 'हो' म्हणून दुसऱ्या दिवशी दाराशी उभे राहून रेंदाळकरांना परत लाविले. हा कार्यक्रम सात-आठ वेळा तरी पार पाडला. वरील प्रकारचा पाहुणचार गोविंदाग्रजांकडे पुष्कळांना चाखावयासमिळाला आहे. (काव्यचर्चा : पृष्ठे ४८१-४८२).

याचा अर्थ इतकाच की, रेंदाळकरांचा आणि गोविंदाग्रजांचा संबंध जितक्या न तितका होता. ते परस्परांचे मित्र किंवा शत्रू नव्हते. गोविंदाग्रजांच्या वागणुकीचा प्रसाद कदाचित अनंततनयांनाही 'चाखावयास' मिळाला असावा. तो कुणालाही 'मधुर' वाटणार नाही. रेंदाळकरांनी आपले कर्तव्य केले. गोविंदाग्रजांनी 'हो' कार देखूनही आपले कर्तव्य पार पाडले नाही. याला कारण त्यांचा निष्काळजीपणा असावा. स्वभावभिन्नतेमुळे असे प्रसंग उद्भवतात. त्यावरून अनंततनयांनी जे निष्कर्ष काढले आहेत ते काल्पनिक आहेत. रेंदाळकरांना गोविंदाग्रजांची कविता प्रिय होती. त्यांनी 'गोविंदाग्रज वाग्वधूवर सदा घाली नव्या कल्पना' या ओळीत तिचा गौरव केला आहे. रेंदाळकरांची नोकरी सुटण्यास गोविंदाग्रज कारण झाले किंवा महायुद्धातील महागाईच्या सवबीवर काशीनाथपंत मित्रांनी त्यांना घरी बसविले या अनंततनयांच्या गोष्टी केवळ पोकळ तर्कावर आधारलेल्या आहेत. वस्तुतः रेंदाळकरांचे व गोविंदाग्रजांचे वाकडे असण्याचे काही कारण नव्हते. त्या दोघांच्याही कविता बरोबरीने 'मनोरंजना'त प्रसिद्ध होत होत्या. मात्र त्या दोघांच्या प्रकृतीत व प्रतिभेत अंतर होते. रेंदाळकर हे तत्त्वनिष्ठ व ध्येयवादी होते. गोविंदाग्रज हे स्वच्छंद व लहरी होते. दोघेही अक्षुण्ण मार्गाने जाणारे होते. दोघांनाही परंपरेची चाकोरी नको होती. गोविंदाग्रज तर 'मानली तर दुनिया, नाहीतर बोटावरची थुंकी' असे स्पष्ट मत बोलणारे होते. (रेंदाळकर कविता, खंड २ : पृ. १७).

मात्र गोविंदाग्रजांची प्रतिभा म्हणजे विद्युल्लतेचा लोळ होता, तर रेंदाळकरांची

रेंदाळकरांचे चरित्र

प्रतिभा संध तेवणाच्या नंदादीपाप्रमाणे होती. विजेला स्नेहाच्या पुरवठ्याची गरज नसते. दीपाला वारंवार स्नेहाची आवश्यकता भासते. एकाच्या प्रकाशाने डोळे दिपतात, तर दुसऱ्याच्या उजेडाने ते स्थिरावतात.

मोहिनी व अन्य प्रकाशने

मुंबईच्या वास्तव्यात रेंदाळकरांनी 'मोहिनी' हे काव्य रचले व २५।२।१९९३ रोजी ते प्रसिद्ध केले. ते 'काव्यरत्नावली' तून प्रसिद्ध झाले होते. प्रस्तुत काव्यात रेंदाळकरांनी "धर्मनियमांनी बंधुभगिनित्वाच्या पण वस्तुतः मित्रत्वाच्या प्रेमाचा उत्कर्ष वर्णिला आहे." या काव्यातील विषयावर त्या काळी समीक्षकात वरेच वादंग माजले. या काव्यानंतर मुंबईच्या मुक्कामातच रेंदाळकरांनी वाणभट्टाच्या 'कादंबरी'ला मराठीचा साज चढविण्याचा उपक्रम केला. त्यांनी अगोदर कोल्हापुरास या रूपांतराकरिता 'साकी'ची योजना केली होती. त्यांच्या कवितेच्या पहिल्या खंडात त्याचा थोडासा 'आस्वाद' आहे. (पृ. ७२). पण पुढे त्यांनी त्याकरिता अक्षरगणवृत्ताची योजना करून ते अधिक डौलदार व भव्य केले. दुर्दैवाने त्यांचे हे रूपांतर अपूर्ण राहिले. अगदी आरंभी रेंदाळकरांनी 'देवगिरी'वर एक काव्य लिहिले होते. परंतु मनाच्या विमनस्क स्थितीत त्यांनी ते फाडून जाळून टाकले. मुंबईला असताना त्यांनी १९९३ च्या सुमारास लॉर्ड टेनिसन यांच्या Enoch Arden या हृदयंगम काव्याच्या आधारे आपल्याकडील समाजस्थितीला सर्वतोपरी पोषक होईल असे 'सारजा' हे काव्य लिहिण्यास घेतले होते. पण तेही तसेच वृत्त राहिले.

रेंदाळकरांचे संपादकीय धोरण

'धर्मविचार', 'मनोरंजन', 'करमणूक' व 'विविधज्ञानविस्तार' या नियतकालिकांच्या कार्यालयांत रेंदाळकर निरनिराळ्या काळी संपादक होते. नियतकालिकांकरिता लेखन व कविता येत. त्यांत कवितांची निवड करण्याचे कार्य रेंदाळकरांकडे असे. कवितांची निवड करताना रेंदाळकर पूर्वग्रहमुक्त व

निर्मत्सर असत. ' मनोरंजना 'त कविवर्य Bee, नागेश आणि दत्तात्रेय भिमाजी रणदिवे यांच्या कवितांना त्यांनी भरपूर अवकाश दिला. नागेश व रणदिवे यांच्याशी त्यांचा निदान परिचय व स्नेहसंबंध तरी होता; पण Bee शी केवळ पत्रव्यवहार होता. करमणुकीची संपादकीय सूत्रे हाती घेतल्यावर त्यांनी तिच्यात अनंततनय, माधव, लेंभे, साधुदास, अरविंद, भालचंद्र टिपणीस, इत्यादिकांना मुबलक वाव दिला. मात्र त्यांच्या पश्चात अनंततनयांनी त्यांच्यावर व त्यांच्या कवितेवर उगाच गहजब केला.

' मनोरंजना 'स रामराम

यानंतर १९१५ च्या सुह्वातीस रेंदाळकरांना ' मनोरंजना 'तील कार्य सोडून पुण्यास जावे लागले. त्याविषयी गुर्जर सांगतात—“ मनोरंजनाचा पसारा कालमानाने वाढत गेला. प्रचंड व्यवसाय मोठ्या भांडवलाशिवाय यशस्वी रीतीने चालणे शक्य नसते. मनोरंजनासाठी पुऱ्या भांडवलाची व चालू खर्चाची योग्य व्यवस्था होऊ न शकल्यामुळे मित्र मेटाकुटीला आले. त्यातच पहिले महायुद्ध सुरू होऊन सर्व गोष्टींची – विशेषतः कागद व छपाईच्या साधनांची – महागाई होऊन तिचे पाऊल दिवसेंदिवस पुढेच पडू लागले. आमचे पगार महिनेच्या महिने मिळणे अशक्य होऊन रंकमा तुंबू लागल्या. अशा विकट परिस्थितीत रेंदाळकर सोडून गेले. मलाही जावे लागले.” (सह्याद्री : १९५६). केवळ पगारावर दिवस काढणाऱ्या माणसांना अशा परिस्थितीत टिकाव धरून राहता येत नाही हे उघड आहे. या बाबतीत मित्रांशी रेंदाळकरांचा बेवनाव होऊन त्यांना तेथील संबंध सोडावा लागला, असा एक अपसमज आहे. तो व्यर्थ आहे, हे सांगताना रेंदाळकरांचे मित्र नागेश हे रेंदाळकरांचे त्या वेळचे एक पत्र उद्धृत करतात—“ आता तरी श्री. मित्रांविषयी तुमचा गैरसमज होणार नाही. मी कोल्हापुरी असता त्यांच्याविषयी मला जितका आदर वाटत होता तितका आजही वाटत आहे. त्यांच्याइतके सरळ, प्रेमळ व प्रामाणिक गृहस्थ निदान मुंबईच्या बाजारात तरी दुर्मिळ आहेत !” (मासिक मनोरंजन : जानेवारी १९२१).

रेंदाळकरांचे चरित्र

पुण्यात 'करमणुकी' कडे

मंवाईची नोकरी सुटल्यावर रेंदाळकर पुण्यात करमणूक कचेरीत साहाय्यक म्हणून आले. कोल्हापूर येथे असताना त्यांनी 'विजयी मराठा' या प्रवात 'शकुंतला व मिरांडा' हा लेख लिहिला होता. तो लेख करमणुकीचे संपादक सुप्रसिद्ध कादंबरीकार हरी नारायण आपटे यांना फार आवडला होता. कारण त्यांनीही या मथळ्याचा एक लेख फार पूर्वी ११ ऑगस्ट १९०६ च्या 'करमणुकी'त प्रसिद्ध केला होता. या लेखामुळे रेंदाळकरांची व हरिभाऊंची बरीच ओळख झाली होती. याच सुमारास चिपळूणकर आणि मंडळी या प्रकाशनसंस्थेने 'महाभारताचा उपसंहार' लिहिण्याची जोखीम हरिभाऊंच्या शिरावर टाकली होती. त्यासाठी हरिभाऊंना नव्या विचारांच्या एका संस्कृतज्ञाची आवश्यकता होती. रेंदाळकरांत हरिभाऊंना ते दोन्ही गुण आढळले. तेव्हा त्यांनी महाभारतातील आवश्यक त्या भागांची टाचणे करण्याचे आणि महत्त्वाची टिपणे लिहिण्याचे कार्य रेंदाळकरांवर सोपविले. रेंदाळकरांसारख्या संस्कृत भाषेच्या पंडिताला महाभारतकालीन मानवसमाज, त्याची सामाजिक व राजकीय परिस्थिती, त्याच्या धर्मविषयक कल्पना इत्यादी विषयांत रहस्य व स्वारस्य होते, तेव्हा त्यांनी ते कार्य मोठ्या आनंदाने पत्करले. रेंदाळकरांच्या कवितासंग्रहाच्या प्रथम खंडात 'धर्महानीचे भय' (पृ. २६५) व 'द्रौपदी' (पृ. ४००) या दोन कविता आहेत. त्या त्यांना महाभारताचे सूक्ष्म पर्यवेक्षण करताना स्फुरल्या आहेत. या कामाबरोबर हळूहळू हरिभाऊंनी रेंदाळकरांवर साप्ताहिक 'करमणुकी'चे संपादनही सोपविले.

रेंदाळकर हरिभाऊंकडे पोचले त्याच सुमारास हरिभाऊ आपल्या लेखन-कार्यातून हळूहळू निवृत्त होऊ लागले होते. १९१३ मध्ये त्यांची अत्यंत आवडती एकुलती एक कन्या तार्ई मृत्युमुखी पडली. त्या वेळेपासून त्यांची वृत्ती विरक्त बनली होती. त्यांच्या समोर लेखनाच्या अनेक योजना होत्या; पण आता त्यांच्या ठिकाणी पूर्वीचा उत्साह व उरक नव्हता. शिवाय त्यांनी अकारण म्युनिसिपालिटी, सामाजिक परिषद इत्यादी सार्वजनिक कार्यांची

नसती लफडी आपल्यामागे लावून घेतली होती. तेव्हा १९१५, १६ व १७ या तीन साली 'करमणूक' जवळजवळ रेंदाळकरांच्या ताव्यात व दावात होती असे मानण्यास हरकत नाही. 'करमणूक' अगोदर वेळेवर निघत नसे. पण महाराष्ट्रातील असंख्य वाचकांना हरिभाऊंच्या कादंबरीचे आकर्षण असे. तिचे पुढील प्रकरण वाचण्याकरिता ते उत्सुक असत. परंतु पुढे हरिभाऊंच्या कादंबरीचे वर्षाकाठी एखादेही प्रकरण न येण्यापर्यंत मजल गेली. त्यामुळे 'करमणुकी'च्या वर्गणीदारांना गळती लागली. तेव्हा शेवटी हरिभाऊंनी १९१७ मध्ये 'करमणूक' कायमची बंद केली.

रेंदाळकर व हरिभाऊ आपटे

रेंदाळकरांना आनंदाश्रमामधील 'करमणुकी'च्या कार्यालयातला हरिभाऊंचा स्निग्ध सहवास सर्वतोपरी आनंददायक व लाभकारक झाला. हरिभाऊंच्या आणि त्यांच्या वयांत जवळजवळ वीस-वावीस वर्षांचे अंतर होते. पण हरिभाऊ त्यांच्याशी समतेने वागत व ममतेने बोलत. हरिभाऊ हे 'करमणुकी'चे चालक व मालक होते. रेंदाळकर हे 'करमणुकी'च्या कार्यालयात कामकरी होते. परंतु उदार हरिभाऊंनी आपल्या प्रेमळ वर्तनाने ही अधिकारातील तफावत रेंदाळकरांच्या मनात कधीही येऊ दिली नाही. रेंदाळकरांचा हरिभाऊंशी संबंध आला त्या वेळी हरिभाऊ कीर्तीच्या शिखरावर होते. रेंदाळकरांची कीर्ती स्थिर होण्यास अजून अवकाश होता. हरिभाऊंचे वाचन विस्तृत होते. त्यांचा विद्याव्यासंग सतत चालू असे. ते जरी ललित लेखक होते, तरी इतर विषयाचे त्यांना वावडे नसे. विविध विषयांवरील पुस्तकांचे ते वाचन करीत. आणि त्याचा उपयोग 'करमणुकी'तील स्फुट लेखनात करीत. हरिभाऊंच्या या वर्तनक्रमाचा रेंदाळकरांवर फार परिणाम झाला.

'करमणुकी'त आल्यावर रेंदाळकरांनी इंग्रजी वाङ्मयाचा आपला व्यासंग वाढविला. त्यांच्या कवितासंग्रहाच्या पहिल्या खंडात 'कर्ण-मंगल' या सदरात इंग्रजी कवितांवर आधारलेल्या किंवा इंग्रजी कवितांच्या धाटणीवर लिहिलेल्या कवितांची संख्या अल्प आहे. परंतु 'काव्यगुंफा' या सदरातील त्यांच्या

रेंदाळकरांचे चरित्र

अनेक उत्तमोत्तम कवितांना तोहलता दत्तच्या इंग्रजी कवितांचा आधार आहे. तोहलनेने अनेक फ्रेंच कवींच्या कविता इंग्रजीत उतरल्या. त्या रेंदाळकरांनी मोठ्या वेमालूम रीतीने व यशस्वितेने मराठीत आणल्या आहेत. पुण्याच्या वास्तव्यात त्यांनी ब्लेक, वायरन, टेनिसन, लँडॉर, इत्यादी इंग्रजी कवींच्या कवितांना मराठी पेहराव दिला आहे; मधुसूदन दत्त, द्विजेंद्रलाल राय व रवींद्रनाथ ठाकूर यांच्या बंगाली कवितांचे मराठीकरण केले आहे. आणि कालिदास, वाण, शंकराचार्य, भर्तृहरि इत्यादिकांच्या संस्कृत कृतींना मराठीत उतरविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पुण्यास वाढीस लागलेल्या आपल्या इंग्रजी वाङ्मयाच्या व्यासंगाविषयी ते आपले मित्र नागेश यांना लिहितात—

“ हल्ली माझे वाचन चांगले चालले आहे. मोर्लेच्या विद्वन्मंडळातील (Men of letters) लँडॉरचे चरित्र संपत आले आहे. आता वायरनचे चरित्र वाचणार. टेनिसनच्या Idylls of King मधील काही प्रकरणे वाचली त्याची एक-दोन नाटकेही वाचली. हल्ली जेन ऑस्टेनचे नॉर्दोजर अँडे वाचीत आहे. काल चार्लस किंगसलेचे एक नॉव्हेल Four years ago विकत घेतले. तेही चांगले वाटते. कादंबऱ्या नुसत्या वाचण्यास आणि काही विषय अभ्यासास निवडीत आहे. तूर्त रस्किन, मेकॉले यांचे दोन सुंदर निबंध आणि मिलचे Subjection of Women हे पुस्तक त्यासाठी निवडले आहे. सर्वच पुस्तके नेहमीच शेवटपर्यंत वाचीत असे नाही. पण अशा प्रकारच्या उद्योगांत प्रत्यही काहीनरी वेळ मात्र नियमाने खर्च करणार. या सर्व उद्योगांत कशाने व्यत्यय येत असेल तर तो अशक्तपणामुळे. पण ही तक्रार लवकर मिटेल असे नाही. एकंदरीत चालू आयुःक्रम मला फार पवित्र आणि सुखाचा वाटतो. घरचे काम वरेच करावे लागते. पण ते मला कबूलच आहे. त्याचा त्रास होत नाही. ”

आनंदाश्रम, पुणे
ता. २४।१२।१८

तुझा
एकनाथ

(रेंदाळकरांची कविता, खंड दुसरा : पृ. १७)

या पत्रावरून 'करमणुकी' तील कालक्षेप रेंदाळकरांना कसा सुखकारक व उपयुक्त वाटला हे स्पष्ट होईल. मुंबईला वास्तव्य होते तोपर्यंत रेंदाळकरांनी ज्या कविता लिहिल्या आहेत त्यांचे वळण जुनेपुराणे आहे. त्यांतले विचार नवीन असले, तरी त्यांवर आधुनिकत्वाची (modernism) लकाकी दिसत नाही. रेंदाळकर पुण्यास आल्यावर त्यांनी जे लेखन केले आहे ते मात्र 'अद्ययावत' आहे. हरिभाऊंच्या साहचर्यात रेंदाळकरांना इंग्रजी कवितेच्या अंतरंगाचा उलगडा झाला असावा. प्रत्यक्ष गुरुमुखाशिवाय प्रत्ययकारी बोध होत नाही हेच खरे. हरिभाऊंनी 'करमणुकी'ची सर्व जबाबदारी रेंदाळकरांवर टाकल्यावर रेंदाळकरांनी आपल्या अनेक-भाषाविशारदत्वाचा उपयोग तिच्या संपादनात करून घेतला.

रेंदाळकरांचे 'करमणुकी'तले साहित्य

ऑक्टोबर १९१५ नंतर हरिभाऊंनी 'करमणुकी'मधून आपले लक्ष जवळजवळ काढून घेतले होते. त्यामुळे करमणुकीला सजविण्याची जबाबदारी रेंदाळकरांवर पडली होती. रेंदाळकर आपल्या मित्रांच्या व आपल्या कवितानी करमणुकीतील 'काव्यगुंफा' हे सदर तर गुंफितच; परंतु तिच्या कथा-कादंबऱ्यांचे सदरही त्यांनी सजविले आहे. 'राठोड वीर', 'मालती', 'शर्मिष्ठा' इत्यादी कथा व लघुकादंबऱ्या त्यांच्याच हातच्या आहेत. मात्र त्यांत रेंदाळकरांच्या कवितेतल्या प्रतिभेची प्रभा उजळलेली आढळत नाही. साहित्यिक प्रतिभासंपन्न असला म्हणजे त्याला वाङ्मयाचा प्रत्येक प्रकार साधतोच असे नाही. रेंदाळकरांना फार पूर्वीपासून कथा-कादंबऱ्यांची आवड व गोडी होती. नारायण हरी आपट्यांच्या 'कर्मगती वा संसाराची झुळुक' 'या कादंबरीवर त्यांनी अभिप्राय दिला होता—“यात करुण रस फार चांगला आहे. 'मी'ची हकीकत वाचताना डोळे भरून येणार नाहीत असा वाचक विरळा ! (विविधज्ञान-विस्तार, जुलै १९१२). या अभिप्रायाचा त्या काळी प्रशंसापत्राप्रमाणे उपयोग करण्यात येत होता. पण म्हणून रेंदाळकर कथा-कादंबऱ्या रचण्यात निगुण होते असे नाही. त्यांना कवितेतील रसाचे उद्भावन साधत असे. पण कथेतील

रेंदाळकरांचे चरित्र

प्रसंगाचे चित्रण किंवा कादंबरीतील व्यक्तीचे दर्शन जुळत नसे. करमणुकी-करिता रेंदाळकरांनी सुविख्यात बंगाली नाटककार द्विजेंद्रलाल राँय यांच्या 'चंद्रगुप्त' या नाटकाचे 'मौर्यविजय' हे मराठी रूपान्तर केले होते.

या वेळचे रेंदाळकरांचे प्रकाशन

रेंदाळकरांनी 'करमणुकी'तून २७ मार्च १९१५ ते ८ मे १९१५ मध्ये 'अन्योक्ति-मुक्तांजली'चा दुसरा अंजली क्रमशः प्रसिद्ध केला आणि मग पुस्तकरूपाने छापून काढला. या पुस्तकाच्या प्रारंभी 'प्रार्थना' आणि शेवटी 'समापन' या दोन रेंदाळकरांच्या स्वतंत्र कविता आहेत. त्यांत बुद्धी व अंतःकरण यांचा समन्वय दृष्टीत पडतो. यानंतर १९१६ साली त्यांनी वंगकवींद्र मायकेल मधुसूदन दत्त यांच्या व्रजांगना या काव्याच्या आधारे 'विरहिणी राधा' हे गीतकाव्य प्रारंभो क्रमशः 'करमणुकी'तून आणि मग पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केले. हे काव्य त्यांनी 'सुप्रसिद्ध साहित्यसेवी हरो नारायण आपटे यांस त्यांच्या अज्ञानान्य लेखनचातुर्यावर लुब्ध होऊन सप्रेम अर्पण' केले आहे. या अर्पणप्रतिकेत हरिभाऊंसाठी रेंदाळकरांनी 'साहित्यसेवी' हे जे विशेषण योजिले आहे. ते जितके समर्पक तितकेच मार्मिक आहे. साहित्यसेवकापेक्षा साहित्यसेवी हा केव्हाही श्रेष्ठ. तो साहित्यातील रसाचा आस्वाद घेण्यास समर्थ असतो. रेंदाळकरांनी याच सुमारास मायकेल मधुसूदन दत्त यांच्या 'वीरांगना' नामक नितान्तरमणीय काव्याच्या आधारे 'शूर्पणखा पत्रिका' रचली आहे. ती मुळाइतकीच सरस आहे. मात्र इतर पत्रिकांना त्यांनी हात लावलेला नाही.

रेंदाळकरांच्या साहित्यचर्चा

'करमणुकी'त रेंदाळकर 'साहित्यचर्चा' हे सदरही लिहीत असत. या सदरात त्यांनी तत्कालीन काही साहित्यकृतींवर अभिप्राय दिले आहेत. त्यांत त्यांची मर्मज्ञता व रसज्ञता प्रकट झाली आहे. 'भाषांतर व रूपांतर' यासंबंधीची चर्चा करताना ते म्हणतात—“वेमालूम रूपांतर केव्हाही चांगलेच याबद्दल वाद

नाही. रूपांतराविरुद्ध जो आक्षेप आहे तो बेमालूम रूपांतराविरुद्ध नसून धेडगुजरी रूपांतराविरुद्ध आहे. ज्यांनी आपले सत्त्व पूर्णांशाने स्थापित केले आहे अशा ऐतिहासिक किंवा काल्पनिक व्यक्तींना रूपांतराच्या आवडीवर वाटेल ते रूप देणे हास्यास्पद होईल. नुसती भाषांतरे ही केव्हाही रूक्षच; पण धेडगुजरी रूपांतरे साधारण मनोरंजन करणारी असली तरी ती अन्य दृष्टीने फार घातक आहेत. परकी विचारांची अथवा परकी परिस्थितीची छटासुद्धा ज्या रूपांतरात प्रत्ययाला येणार नाही, जे अगदी आपलेच असे वाटेल, ते रूपांतर केव्हाही चांगले.” (करमणूक : ६।११।१५).

डेक्कन कॉलेज त्रैमासिकाच्या ऑक्टोबर १९१५ च्या अंकांत आधुनिक कवींवर एक टीकात्मक लेख आला होता. त्याविषयी रेंदाळकर लिहितात— “हा लेख पुष्कळच उदार धोरणाने आणि शांतपणे लिहिला असून बराच निर्भीड आहे. तरीसुद्धा लेखकाची काही मते भ्रामक व वस्तुस्थितीला सोडन आहेत. खरा कवी निदान प्रत्येक शतकास एक तरी निर्माण करावा इतकीही निसर्गाची कुवत नाही. आधुनिक कवितेची प्रत्येक ओळन् ओळ अलौकिक असे कोण्याही कवीला वाटत नाही. अर्वाचीन कवींच्या कल्पना अथवा विषय मर्यादित वाटतात यास कारण अनधिकारी अनुकरणवाले कवी आहेत. दीर्घ काव्यरचना हेच काही काव्याचे लक्षण नाही. आपापल्या परिस्थितीप्रमाणे व अभिरुचीप्रमाणे कवी काव्ये लिहितो. ती त्याच्या बाह्यांगावरून न पाहता काव्यदृष्टीनेच पाहिली पाहिजेत. आधुनिक कविता कालवन्हीतून अद्याप तावून-सुलाखून निघावयाची आहे.” (करमणूक : १३।११।१५).

आजगावकरांच्या ‘कवि-चरित्रां’ वरील समीक्षा संत-साहित्यसंशोधकांना तापदायक वाटली तरी सत्यान्वेषी आहे. रेंदाळकर म्हणतात—“चरित्रकार म्हणजे वकील नव्हे. तो पक्षपातरहित न्यायाधीशाप्रमाणे पाहिजे. चरित्रात अंधश्रद्धा उपयोगाची नाही. चरित्रकाराने गुणाच्या वेळी गुण आणि दोषांच्या वेळी दोष स्पष्ट दाखविले पाहिजेत. आजगावकरांना आपल्या वर्ण्यव्यक्तीचे गुण डोंगरासारखे दिसतात आणि दोष मुळीच दिसत नाहीत. त्यांच्या श्रद्धेला जरी हे भूषणास्पद असले तरी त्यामुळे वाचकांची विनाकारण चूकभूल होते. होनाजी

रेंदाळकरांचे चरित्र

बाळासारख्या तमासगिराला भगवद्भक्त ठरविण्याचा आणि त्यावरून त्याच्या कवित्वाची उपपत्ती लवण्याचा आजगावकरांनी जो खटाटोप केला आहे तो हास्यास्पद आहे. ही चरित्रे वरीच एकांगी आहेत. कवीविषयी चरित्रकारांनी काढलेले उद्गार रसिकताद्योतक नमून भक्तिद्योतक आहेत.” (करमणूक ११ डिसेंबर १९१५). रेंदाळकरांच्या या सर्व चर्चांत त्यांनी अनंततनयांच्या ‘हृदयतरंगा’वर केलेली चर्चा मोठी खुबीदार आहे—“अनंततनयांच्या कवितेत कल्पनांचे भव्य तरंग किंवा अपूर्व तत्त्वांचे आविष्करण नसते. विजेच्या लोळाप्रमाणे प्रेक्षकांच्या दृष्टींस एकदम दिपवून टाकण्याचे तिच्यात सामर्थ्य नाही. प्रचंड पर्वताचा चुराडा करण्याचे वज्राचे बळ तिच्या जवळ नाही किंवा शून्याकाशात इंद्रधनुष्याची तोरणे लटकावण्याची अपूर्व करामत तिच्या अंगी नाही. ती साधीभोळी, विशेष दामडौल माहीत नसलेली, दुसऱ्याचे अलंकार पाहून तसे आपल्या अगावर असावेत अशी इच्छा होत आहे; पण तसे सामर्थ्य नसल्यामुळे म्लान दिसणाऱ्या भिक्षुकाच्या मुलीसारखी दिसते. पण तिला हृदय आहे. ते हृदय सदाचारयुक्त आहे आणि तिला नीतीची फार आवड आहे. हिच्या दृष्टीत तेजस्वीपणा नाही, पण मार्दव आहे. हिच्या गतीत हास्य नाही, पण सहजता आहे. ही इतकी लाजरी आणि संकोची आहे की हिच्यावर नवयुगाचा काहीच परिणाम झालेला दिसत नाही.” (करमणूक : १७।११।१५). रेंदाळकरांचा हा निर्भीड व रोखटोच अभिप्राय कदाचित अनंततनयांना रुचला नसावा. म्हणून त्यांनी ‘काव्यचर्चे’त रेंदाळकरांवर व त्यांच्या कवितेवर कडकडून हल्ला चढविला असावा (काव्यचर्चा : पृ. ४७०).

पुण्याचे विद्वन्मंडळ

पुण्याच्या अधिवासात रेंदाळकरांचा अनंततनय, गोविंदाग्रज, भालचंद्र टिपणीस इत्यादी समवयस्क कवींशी व लेंभे, गोविंद वासुदेव कानिटकर, गणेश जनार्दन आगाशे, लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले इत्यादी वयाने वडील असलेल्या विद्वान कवींशी संबंध आला. लेंभ्यांना रेंदाळकर पित्याप्रमाणे मान देत असत.

त्यांना त्यांनी 'मंदारमंजरी' हा आपला पहिला कवितासंग्रह भेटीदाखल दिला होता. त्याचे लेख्यांनी रेंदाळकरांना कवितावद्ध पत्र पाठवून कौतुक केले. त्याला रेंदाळकरांनी अत्यंत लीनतेने प्रत्युत्तर दिले—

“ नाही पात्र अशा स्तुतीस जन हा सामान्य, वाग्भूषणा !
या लेखे भ्रम होय, वेढिति जरी मोदोर्मिमाला मना
वेड्याची कृति कोठुनी बुधजना होईल मान्या तरी ?
होतो भीत, परंतु आज सगळा संदेह गेला दुरी !”

(रेंदाळकरांची कविता, खंड १ ला : पृ. २८२). रेंदाळकरांनी करमणुकीत 'आनंदकंद' या लेख्यांच्या अपूर्ण काव्याचा काही भाग प्रसिद्ध केला आहे. २०।११।१५ च्या 'करमणुकी'त रेंदाळकरांनी कालिदासाच्या 'रतिविलापा'चे स्त्रग्धरा वृत्तातले भाषांतर प्रसिद्ध केले आहे. ते वाचल्यावर कानिटकर व आगाशे यांनी करणरसाला पोषक नसलेल्या वृत्तामध्ये कविता लिहिल्याबद्दल आणि एकदा भाषांतरलेला 'विलाप' विनाकारण पुन्हा भाषांतरला याबद्दल रेंदाळकरांना दूषण दिल्याचे अनंततनयांनी नमूद करून ठेविले आहे. (काव्य-चर्चा : पृ. ४७६). यावर रेंदाळकरांनी वाक्शुद्धीची सबब सांगितली असे अनंततनय म्हणतात. वस्तुतः एकदा भाषांतर झालेल्या उतान्याचे पुन्हा दुसऱ्याने भाषांतर करू नये किंवा अमुक एका वृत्तामध्येच ते करावे असा काही नियम नाही. भाषांतर हे सुद्धा भाषांतरकाराच्या मूळ उतान्याशी एकतानता झाल्याशिवाय हुबेहूब साधत नाही. तेव्हा त्याला बाहेरील नियमांचा अडथळा असण्याचे कारण नाही. रेंदाळकरांना कानिटकरांबद्दल आदर होता. तो 'सत्कविबंधन' या त्यांच्या कवितेत 'कविराय' या विशेषणाने व्यक्त झाला आहे. (पृ. ५३). आगाशांनी निर्यमक कवितेच्या समर्थनावद्दल एकदा रेंदाळकरांची कानउघाडणी केली, ती रेंदाळकरांना सहन झाली नाही; अशी अनंततनयांची आणखी एक आठवण आहे. (काव्यचर्चा : पृ. ४८२). आगाशे वयाने वडील असले तरी त्यांनी रेंदाळकरांना टाकून बोलण्याचे काही कारण नव्हते. त्याशिवाय त्यांना सयमक कवितेची आपली वाजू मांडता आली असती.

रेंदाळकरांचे चरित्र

लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले यांनी एकदा 'श्रीशारदादूतिका' या अनंततनयांच्या काव्यावर प्रखर टीका केली होती. (विविधज्ञानविस्तार : डिसेंबर १९१३). त्यांनी जेव्हा अनंततनयांच्या 'हृदयतरंगा'स प्रस्तावना जोडली, तेव्हा रेंदाळकर म्हणतात, "अनंततनयांच्या श्रीशारदादूतिका या काव्याच्या चर्चेत एकदा लक्ष्मणशास्त्री लेले व गोविंदराव कानिटकर हे रथीमहारथी मोठ्या आवेशाने एकमेकांवर प्रहार करीत असलेले पाहून वरेच लोक विस्मित झाले होते. शारदादूतिका या काव्याविषयी शास्त्रीबुवांचे मत प्रतिकूल झाले तरी ती प्रतिकूलता अनंततनयांच्या अन्य कवितांना बिलकूल बांधलेली नाही. उलट या कवितांकडे शास्त्रीबुवा पक्षपातानेच पाहत आहेत असा भास होतो. शास्त्रीबुवांची मार्मिकता, सहृदयता आणि लेखनकौशल्य महाराष्ट्रास अपरिचित नाही. आम्हांला त्यांच्या या उदारतेचे कौतुक वाटते." ती (करमणूक; २७।११।१५). रेंदाळकरांच्या या साध्या व सरळ लिहिण्यातही किती सूक्ष्म व्याजस्तुती आहे !

हिंगण्याच्या महिलाश्रमात

प्रकाशनातला अनियमितपणा, हरिभाऊंचा कादंबरीलेखनातला निरुत्साह, वर्गगोशारांना लागलेली गळती, आणि त्यांच्या जोडीला युरोपातील महा-युद्धानुष्ठे नुद्रणाच्या साधनांचो भोजग म्हर्गता या अनेक कारणांमुळे शेवटी हरिभाऊंनी करमणूक बंद केली हे पूर्वी एकदा सांगितलेच आहे. अशा परिस्थितीतही रेंदाळकरांचा सच्छील स्वभाव, अंग मोडून कष्ट करण्याची हौस व कार्य-कुशलता लक्षात वेळून हरिभाऊंनी त्यांना अंतर दिले नव्हते. परंतु हरिभाऊंच्या औदार्याचा व सौजन्याचा अत्रास्तव लाभ घेण्याचे रेंदाळकरांच्या मातो मनाला व निःस्पृह वृत्तीला आवडले नाही. त्यांनी हरिभाऊंच्या मध्यस्थीने अज्णासाहेब कर्वे यांच्या हिंगणे येथील महिलाश्रमात शिक्षकाची जागा मिळविली व तेथे जाऊन वसती केली. रेंदाळकर संस्कृत व मराठी या भाषांचे व वाङ्मयाचे शिक्षक होते. 'भूगोलासारख्या नीरस विषयातही आपण मुलींची मने रंगवू शकतो' असा त्यांना आत्मविश्वास होता. (विविधज्ञानविस्तार : नोव्हेंबर १९२०).

प्रो. कर्वे आणि त्यांचा महिलाश्रम यांच्यावद्दल रेंदाळकरांच्या मनात नितान्त आदर होता. त्यांच्या 'आत्मवृत्ता'ची चर्चा करताना ते लिहितात—“कर्वे हे समाजसुधारणेसाठी विनाकारण वाचाळता न करता प्रत्यक्ष कृती करून दाखविणारे आहेत. कोणाचेही मन न दुखविता कार्य करून दाखवावयाचे असा त्यांचा वाणा आहे. यांचे आचरण एखाद्या राजमार्गप्रमाणे आहे. चिकित्सक समाजावर आपली छाप ठेवणे म्हणजे काही लहानसहान कार्य नव्हे. त्यासाठी सत्त्वशीलपणा व सरळपणा लागतो. कर्वे म्हणजे सुधारणेचा मूर्तिमंत इतिहास आहे. स्त्रीशिक्षण, विधवाशिक्षण, पुनर्विवाह, पुनःकेशवर्धन, निष्काम जनसेवा वगैरे अनेक महत्त्वाच्या सुधारणा त्यांच्या हातून सुरू झाल्या आहेत. आणि त्यांचा इतिहास प्रत्येक समाजहितेच्छूला अत्यंत आकर्षक वाटेल.” (करमणूक . १८।१२।१५). रेंदाळकर मोठ्या उत्साहाने व उल्हासाने हिंगण्याला जाऊन राहिले खरे; परंतु तेथे त्यांना मलेरियाचा उपद्रव झाला. त्यामुळे वर्षा-दीड वर्षांचे त्यांनी हिंगणे सोडले व ते पुन्हा आनंदाश्रमात परत आले. हिंगण्यालाच असताना 'यमुनागीत' हे हृदयंगम काव्य त्यांच्या लेखणीतून उतरले आहे.

पुन्हा आनंदाश्रमात; हरिभाऊंचा मृत्यू

हिंगणे सोडल्यावर रेंदाळकर पुन्हा हरिभाऊंच्या आश्रयास आले व हरिभाऊंनी पुन्हा त्यांना आपल्याजवळ ठेवून घेतले. रेंदाळकरांच्या विद्याव्यासंगाचे, कवित्वाचे व रसिकतेचे मोल हरिभाऊ जाणून होते. परंतु हरिभाऊंचा सुखद सहवास रेंदाळकरांना फार काळ लाभला नाही. हरिभाऊंना जलोदर झाला व त्यात त्यांचा एकोणीसशे एकोणीसच्या मार्चमध्ये अंत झाला. त्यामुळे रेंदाळकरांचा एक आसरा कायमचा गेला. रेंदाळकरांना हरिभाऊंविषयी विलक्षण आपलेपणा व नितान्त आदर होता. 'हरिभाऊंशी दोन घटका' या आपल्या अतिशय हृदयस्पर्शी लेखात ते सांगतात—“या थोर पुरुषाशी त्यांच्या अखेरच्या कालात प्रस्तुत लेखकाचा अतिशय निकट संबंध आला असून त्याचा हा सर्व काल फार सुखाचा व उत्साहाचा आणि आनंदाचा असा गेला आहे. हरिभाऊंनी प्रस्तुत लेखकाला जरी आपल्या मित्रमंडळात स्थान दिले होते, तरी वास्तविक हा

रेंदाळकरांचे चरित्र

संबंध मित्रभावापेक्षा बंधुत्वाचा होता. प्रस्तुत लेखक त्यांना आपल्या वडील भावाप्रमाणे आजवर मान देत आला असून त्याच्यावर हरिभाऊंचे वात्सल्य-पूर्ण प्रेम होते. या विशिष्ट संबंधामुळे त्याला त्यांच्या बाह्यचरित्रापेक्षा अंतः-चरित्राशी परिचित होण्याचे फार प्रसंग आले." (मासिक मनोरंजन : एप्रिल १९१९).

मुंबईस पुन्हा प्रयाण; लक्ष्मीनारायण प्रेसमध्ये

हरिभाऊ आपटे वारले त्याच महिन्यात रेंदाळकरांनी मुंबईच्या श्रीलक्ष्मी-नारायण प्रेसमध्ये मुद्रितशोधकाची जागा मिळविली आणि ते पुण्याहून मुंबईला रवाना झाले. त्या वेळी त्यांनी आपले मित्र रावसाहेब चव्हाण यांना पाठविलेली तीन पत्रे उपलब्ध आहेत. त्यांवरून हिंगण्यापासून रेंदाळकरांची प्रकृती जी विघडली होती ती अजून पूर्णपणे बरी झाली नव्हती असे दिसते. रेंदाळकरांस आरंभी हिंगण्यास मलेरिया लागला. त्याचे पर्यवसान अखेरी क्षयात झाले. सुरुवातीसुरुवातीला त्यांचे प्रकृतीकडे दुर्लक्ष झाले, ते शेवटी त्यांना भोवले.

श्रीलक्ष्मीनारायण प्रेसमधून विविधज्ञानविस्तार हे मराठीतले ज्येष्ठ व सर्वश्रेष्ठ मासिक निघत असे. रेंदाळकरांच्या कविता त्यात प्रसिद्ध होत असत. या मासिकाचे व प्रेसचे संचालक व मालक मोरमकर चुलतेपुतणे हे रेंदाळकरांचे चाहते होते. रेंदाळकरांचा पुण्याचा आधार तुटताच त्यांनी त्यांना मुंबईला बोलावून घेतले. परंतु लक्ष्मीनारायण प्रेसचा व्याप मोठा नव्हता आणि विस्ताराचा विस्तार मर्यादित होता. त्यामुळे, रेंदाळकरांना तेथे मिळालेले काम तात्पुरते होते.

लक्ष्मीनारायण प्रेसमधून पाठविलेल्या आपल्या २६ मार्च १९१९ च्या पत्रात रेंदाळकरांचे चव्हाणांना लिहितात—“ मला बिन्हाडासाठी वामनाच्या अगदी शेजारी म्हणजे लागून एका लहानशा बंगलीत जागा मिळाली आहे. बंगली अगदी स्वतंत्र आणि मोकळ्या जागेत आहे. घरामागे लागूनच समुद्रही आहे. एकंदरीत जागा फारच चांगली आहे. दोन भाग असून भाडे अठरा

रुपये. मी एक भागीदार घेणार आहे. जागा अशा प्रकारे ताव्यात घेण्याचे कारण वामनाला पुढेमागे जास्त जागा लागेल. मी परवा पुण्यास जाऊन विन्हाड आणणार आहे.” या पत्रावरून त्याच वेळी रेंदाळकरांचे परममित्र वामनराव कुंटे हे नोकरीनिमित्त मुंबईस होते असे दिसते. म्हणूनही कदाचित रेंदाळकर मुंबईस गेले असावेत. प्रेसमध्ये रेंदाळकरांना पगार फारसा नसावा असे वाटते. कारण बंगलीच्या एका भागात ते भागीदार घेण्याची भाषा बोलत आहेत. यानंतर पुन्हा १३ मे १९१९ रोजी त्यांनी चव्हाणांना एक पत्र पाठविले आहे. त्यात ते लिहितात—“ मी येथे पाचसहा दिवस झाले आजारीच आहे. ताप येतो. डोके दुःखते. अशक्तपणा विशेष आहे. अजून बरे नाही. बाकी येथे सर्व काही ठीक आहे. नोकरीचे डळमळीतच आहे. काय होईल ते खरे.” यावरून या वेळी रेंदाळकर रुग्ण व चिंताग्रस्त होते हे उघड आहे. मग ते तीन दिवसांनी तारीख १६ मे १९१९ ला पाठविलेल्या इंग्रजी पत्रात लिहितात—“ My health is improving since yesterday. Fever is abating. Headache has been lessened. Don't fear. ” पण यानंतर रेंदाळकर फार दिवस मुंबईत राहिले असे दिसत नाही. ते लवकरच मुंबई सोडून कोल्हापुरास गेले.

रेंदाळकरांचे अखेरचे दिवस

मुंबईहून रेंदाळकर कोल्हापुरास आपले मित्र नागेश यांच्याकडे गेले. चार दिवस त्यांच्या घरी राहिले आणि तेथील सुप्रसिद्ध डॉक्टर थत्ते यांच्याकडून निदान करून घेतले. त्यात 'क्षय' असे निदान झाले. तेव्हा डॉ. थत्ते त्यांनी टिशू रेमिडीजचे उपचार सुरू केले. त्यांचा गुण दिसू लागताच रेंदाळकरांनी सांगलीस मराठी शाळेत शिक्षक म्हणून जागा मिळविली आणि तिच्यावर ते रुजू झाले. रेंदाळकरांची आर्थिक परिस्थिती यथातथाच होती. घरी कुणाचा आधार नव्हता. मागे संसाराची जबाबदारी होती. पत्नी हिस्टेरिक होती व मुली लहान होत्या. तेव्हा त्यांना पोटपाण्यासाठी वणवण करावी लागली. पण सांगलीच्या शाळेत त्यांना दोन-तीन महिन्यांहून अधिक काल राहता आले नाही.

रेंदाळकरांचे चरित्र

तेव्हां ते इचलकरंजीस आपले ज्येष्ठ बंधू वासुदेव गणेश उम्राणी यांच्या घरी जाऊन राहिले. हे त्यांचे बंधू दत्तक गेले होते.

रेंदाळकरांनी आपले मित्र वामनरावजी कुंटे यांना इचलकरंजीहून लिहिलेली चार पत्रे उपलब्ध आहेत. यांपैकी दिनांक १६ नोव्हेंबर १९१९ चे पत्र मागे एकदा दिले आहे. त्यात पत्नीच्या निधनाचा निर्देश आहे. यानंतर दिनांक ८ डिसेंबर १९१९ रोजी पाठविलेल्या पत्रात ते लिहितात—“ माझी प्रकृती ठीक आहे. थोडे थोडे अन्न घेण्यास सुरुवात केली आहे. सौभाग्यवतीच्या मरणा-पूर्वी आठव दिवस निराळे बिन्हाड केले होते. तेव्हांपासून मुलींची व्यवस्था मलाच पाहावी लागते. पण हल्ली तो त्रास सहन होत आहे. तरी काळजी नसावी.” पुन्हा दिनांक ८ मार्च १९२० च्या पत्रात ते कळवितात—“ मिरजकराना कीर्तनासाठी आख्याने पाहिजे आहेत. तीं निरनिराळ्या चालींवर करून द्यावयाची. येथे हवा हल्ली फार चांगली आहे. प्रकृती एकंदरीत चांगलीच आहे. अद्याप नवीन लेखन काही नाही. ” यावरून रेंदाळकर इचलकरंजीला तशा रुग्ण अवस्थेतही स्वतंत्र राहत होते, स्वतः काम करीत होते व निर्वाहासाठी लेखनाचा उद्योग करीत होते असे दिसते. त्यानंतर दिनांक ३ ऑगस्ट १९२० ला त्यांनी एक पत्र लिहिले आहे. त्यावरून या वेळी त्यांनी धीर जवळजवळ सोडला होता असे दिसते. ते लिहितात, “ प्रवासाची शक्ती नसल्यामुळे आंतापर्यंत घरीच पडून होतो. परवा पहिल्या तारखेला मिरजेला जाऊन डॉ. भडभडे यांना प्रकृती दाखविली. Serious but improving असे त्यांचे मत पडले व त्यांनी मिरजेस येऊन राहिल्यास औषध देण्याचे कबूल केले. पण नागेशचे बिन्हाड तेथे आहे. त्याच्या अनुभवावरून हल्लीच्या अशक्त स्थितीत दुसरे मनुष्य कोणी नसना मी राहिल्याने उलट त्रासच होईल. तेव्हा परत डॉ. थत्त्यांकडे गेलो. तपासल्यावर ते बरेच गंभीर झाले. पण काही बोलले नाहीत. प्रकृतीत दुसरे दोष असल्यामुळे ते घाम बंद करू इच्छित नाहीत. अशक्तपणा फार आहे ही मुख्य त्यांची तक्रार आहे. त्यांनी इचलकरंजी सोडण्यास सांगितले आहे. शिरोळ स्टेशन त्यांनी सुचविले आहे. तेथे जागा मिळविण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. त्यात यश न आल्यास कोल्हापूरच्या

सॅनिटोरियममध्ये राहणार आहे. तेही त्यांना पसंत आहे. कृष्णाबाईची मुलगी फार आजारी असल्यामुळे, माझ्या मुलींच्या कामामुळे तिची हेळसांड होऊ नये म्हणून सर्व काम लावणे भाग पडले. त्याचे चार रुपये एकदोन महिने जादा बसणार आणि माझा खर्च तर असा वाढला आहे ! दैवाची मर्जी !!” कृष्णाबाई ही रेंदाळकरांची पुतणी होती.

रेंदाळ येथे अखेर

याच रुग्णावस्थेत काही काळ रेंदाळकरांना त्यांचे मित्र रावसाहेब चव्हाण यांनी पेटा गडइंग्लज येथे हवापालट म्हणून आपल्याकडे नेले होते. बरोबर रेंदाळकरांच्या दोन लहान मुलीही होत्या. या वेळी चव्हाण हे तेथे सिव्हील जज्ज होते. चव्हाणांच्या प्रेमळ सहवासाच्या ओढीने रेंदाळकर तेथे साठ-सत्तर मैलांचा वैलगाडीचा प्रवास सहन करून गेले खरे. परंतु वैलगाडीसारखे वाहन, सडका खराब, नद्या व नाले, त्यांवर पूल नाहीत, पावसाळा सुरू झालेला, चोही-कडील दळणवळण बंद पडलेले. या एकंदर परिस्थितीचा त्यांना त्रास झाला. पुढे ते कोल्हापुरास परतले तेव्हा ‘क्षय’ तिसऱ्या अवस्थेत होता. मग ते काही दिवस कोल्हापुराजवळील टेंबलाई टेकडीजवळील सॅनिटोरियममध्ये राहिले. पण काही उपयोग झाला नाही. अखेर ते थकून भागून रेंदाळ या आपल्या मूळ गावी आपले मधले बंधू नारायणराव यांच्या घरी जाऊन राहिले आणि तेथेच २२ नोव्हेंबर १९२० ला दुपारी २-२।। ला वयाच्या अवघ्या तेहेतिसाव्या वर्षी अनंतात विलीन झाले.

रेंदाळकरांचा स्वभाव

‘विजयविहारी’ या नावाने लेखन करणारे रेंदाळकरांचे एक आप्त गणेश श्रीपाद दुपरीकर सांगतात—“रेंदाळकरांचा स्वभाव भावनाप्रधान, सीधा व एकमार्गी होता. पण त्यात दोष नव्हते असे नाही. त्यांच्या या एककल्ली-पणात, तापटपणा, चांचल्य, अभिमान व तुसडेपणा यांचे मिश्रण होते. त्यामुळे आरंभी आरंभी त्यांचे अनेकांशी पटले नाही. पुढे पुढे अनुभवाची आच

रेंदाळकरांचे चरित्र

जसजशी लागत गेली तसतसे हे दोष वितळत गेले आणि शेवटी तर त्यांचे मन अतिशय हळुवार व हळवे बनले. ” (का. र. नोव्हे. व डिसें. १९२४). पुण्यात रेंदाळकरांच्या शेजारी अनेक वर्षे राहणारे अनंततनय लिहितात—

“ रेंदाळकरांचे सर्व शिक्षण जरी अगदी जुन्या पद्धतीने झाले होते तरी त्यांच्या विचारांना मात्र अगदी नवीन प्रकारचे वळण लागले होते. ते शास्त्री असून अगदी इंग्रजी पदवीधराप्रमाणे वागत. ते अगदी स्वतंत्र वृत्तीचे असल्यामुळे या ‘स्वयंमन्य’ जगात त्यांचा जम कुठे बसला नाही. ते देहाने कष्टाळू व मनाने प्रेमळ असे अत्यंत भावनाप्रधान कवी होते. पत्नीच्या दुखण्यामुळे तिचे स्वतःचे व तिच्यामुळे अपत्यांचे हाल होत हे पाहून त्यांना हळहळ वाटे. पण करणार काय ! सहनशीलतेला देखील काही मर्यादा असते. ” (नवयुग . नोव्हे. व डिसें. १९२० व काव्यचर्चा, पृ. ४८६). त्यांचे अंतेवासी स्नेही नागेश म्हणतात—“ कुलकर्ण्यांच्या घराण्याचा स्वभाव सडेतोड असावा, या वृत्तीपासून एकनाथपंत अलिप्त नव्हते. पण एकंदरीत त्यांचा स्वभाव फुलपाखराप्रमाणे आनंदित होता. एखाद्याला पहिल्या भेटीत त्यांच्या तिरसटपणाचा अनुभव येई. पण पुढे परिचयानंतर त्यांच्या स्वाभाविक आनंदमयतेची साक्ष पटे. त्यांच्या आयुष्याच्या वसंतकालात जी आनंदवृत्ती होती ती पुढेपुढे मालवत चालली व अखेरीस तर तिचा कायमचा नायनाट झाला. ते अतिशय वाजेदार होते. घराकडील मदत मिळो वा न मिळो, त्यांनी तिची केव्हाच आशा केली नाही. त्यांनी आपला उपसर्ग आप्तवर्गाला कधीच लागू दिला नाही. ते मोठे उद्योगी होते. नोकरीव्यतिरिक्तचा त्यांचा काळ लेखनात जाई. ” (मासिक मनोरंजन : जानेवारी १९२१). रेंदाळकरांचे मित्र कुंटे आपल्या १९।२।६४ च्या पत्रात मला लिहितात—“ इतर काही कवींप्रमाणे रेंदाळकरांचा स्वभाव त-हेवाईक किंवा विक्षिप्त नव्हता. मात्र ते मानी होते. ” रेंदाळकरांशी वागताना ज्या व्यक्तींचे वर्तन त्यांना कमी लेखण्यात झाले असेल, त्या व्यक्तींना त्यांचा विपरीत अनुभव आला असल्यास तो अगदीच स्वाभाविक होता. त्यावद्दल रेंदाळकरांना दोष देता येत नाही. रेंदाळकर त्यांच्याप्रमाणे मनुष्यच होते.

रेंदाळकरांचे व्यक्तित्व

रेंदाळकरांची दोन छायाचित्रे उपलब्ध आहेत. 'मित्रां'च्या स्मृतीप्रीत्यर्थ प्रसिद्ध झालेल्या 'मनोरंजना'च्या विशेष अंकात 'मनोरंजना'च्या लेखकवर्गाचे एक चित्र आहे. त्यावरूनच रेंदाळकरांचे एकेरी छायाचित्र घेण्यात आले आहे. दुसरे छायाचित्र १९१५ च्या मुंबईच्या साहित्य संमेलनास जे कविमंडळ उपस्थित होते त्याचे आहे. त्यात रेंदाळकर एकटेच अगदी शेवटी उभे आहेत. कुंटे सांगतात—“रेंदाळकरांची शरीरयष्टी सडपातळ व उंच होती. त्यांना सुपारीचेही व्यसन नव्हते. ते सांगलीस असताना शंभरसव्वाशे जोर-बैठका काढीत आणि नदीपार पोहून परत येत. त्यांना क्षय कोठे जडला ते समजत नाही. पण त्यामुळे अखेर त्यांचे हाल झाले. आताप्रमाणे त्या वेळी औषधोपचारही नव्हते. त्यांच्या रोगाचे निदानही लवकर झाले नाही. मामुली ताप असे वाटले. पुढे शक्य तितके उपाय झाले. पण त्यांचा उपयोग झाला नाही.” नागेश लिहितात—“रेंदाळकरांशी माझा परिचय होऊन त्याचे थोडक्याच मुदतीत दृढ मैत्रीत पर्यवसान झाले. त्यांचे जिवंत बुद्धिमत्तेचे दर्शनक भव्य कपाळ, पाणीदार डोळे, प्रमाणबद्ध निरोगी शरीरयष्टी आणि अत्यंत सफाईदार भाषा या सर्व गुणसमुच्चयाचा त्यांच्या पहिल्याच भेटीत माझ्या मनावर जो अत्यंत अनुकूल परिणाम झाला तो मी केव्हाही विसरणार नाही. रेंदाळकरांना सुपारीच्या खांडाचेही मरेतोपर्यंत व्यसन नव्हते.” (रेंदाळकरांची कविता : खंड २ रा).

रेंदाळकरांची वेशभूषा

रेंदाळकरांची वेशभूषा त्यांच्या उपलब्ध फोटोवरून स्पष्ट आहे. ते ब्राह्मणी पद्धतीचे धोतर नेसले आहेत. पायांत कोल्हापुरी वहाणा आहेत, अंगात उघड्या गळ्याचा कोट आहे आणि डोक्याला पटका व्यवस्थित रीतीने बांधलेला आहे. रेंदाळकर हे वस्तुतः गोविंदाग्रज व बालकवी यांचे समवयस्क. त्यांच्या पिढीत जन्मास आलेले. 'मनोरंजना'तील ग्रूप फोटोत त्या दोघांच्या डोक्यांवर

रेंदाळकरांचे चरित्र

ख्रिस्ती टोण्या आहेत. पण रेंदाळकरांनी पटका बांधलेला आहे. रेंदाळकर कोल्हापूर, कागल, सांगली यांसारख्या संस्थानांत लहानाचे मोठे झाले. पुढे ते पुण्या-मुंबईस गेले. त्यामुळे तेथील वातावरणात त्यांचे विचार पालटले. पण आचार शुद्ध महाराष्ट्रीय वळणाचे राहिले.

त्यांचे गृहजीवन

रेंदाळकरांना यथास्थित व सुव्यवस्थित गृहजीवन बालपणापासून फारसे लाभले नाही. त्यांचे बालपण कुन्नूरला आजोळी व रेंदाळला घरी खेड्यात गेले. त्या काळी त्या ठिकाणी शिक्षणाच्या सोयी नसल्यामुळे पुढे त्यांना कागल, कोल्हापूर व सांगली या संस्थानांत शिक्षणासाठी जावे लागले. ही संस्थाने रेंदाळपासून दूर नसली, तरी रेंदाळकरांचा आपल्या घरच्या मंडळींशी संबंध दुरावला. घरच्या वातावरणात त्यांचे मन रमेना. या विद्यार्थीदशेत त्यांना एकटेच राहावे लागले. त्यामुळे त्यांना गृहजीवन मिळाले नाही. मात्र त्यांनी या काळात जिवाभावाचे मित्र जोडले. त्यांच्या मित्रांनी अखेरपर्यंत त्यांना साथ दिली. पुढे त्यांचा विवाह झाला आणि ते निर्वाहार्थ मुंबई, पुणे, हिंगणे व सांगली या ठिकाणी हिंडले. त्यांची मातापितरे यापूर्वीच दिवंगत झाली होती. रेंदाळकरांना जिव्हाळ्याचा असा आधार नव्हता. त्यांच्या पत्नी हाकेला ओ देगाच्या नव्हत्या. रेंदाळकरांची कृती त्यांच्या मनाला येत नसे व त्यांची कृती रेंदाळकरांना अमान्य असे. त्यामुळे उद्वेगजनक अशी रस्सीखेच परस्परांत चालू असे. रेंदाळकरांनी शेवटपर्यंत मिळतेजुळते घेण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांना अपयश आले. त्यांच्या सहनशीलतेला ताण पडला. तेव्हां संसारात राम क्रिवा आराम नाही म्हणून त्यांनी आपले सर्व लक्ष लेखनात गुंतवले. त्यांची धारणा तीव्र व वेगवती होती; वाणी अमोघ होती व लेखणी चपल होती.

‘ लिली ’ व ‘ माली ’ या आपल्या कन्यांवर रेंदाळकरांचे अपार प्रेम होते. पण त्या दुर्दैवी अपत्यांना मातेच्या मृत्यूनंतर अवघ्या एक वर्षाच्या अवधीतच पितृवात्सल्यास मुकावे लागले. रेंदाळकरांच्या पश्चात त्यांचे बंधू नारायणराव यांनी त्या मुलींचे पालनपोषण केले. नारायणराव यांनी एका पत्रात कुंटे

यांना लिहिले आहे—“ गं. भा. वायजाबाई केळकर यांनी लीला व मालाताई यांचे मोठ्या प्रेमाने संगोपन केले आहे. त्यांचे आभार मानणे आवश्यक आहे. ”

उपसंहार

रेंदाळकरांच्या वृत्तीचा व परिस्थितीचा त्यांच्या कवितेवर प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष प्रभाव पडला आहे. त्यांच्या अल्प आयुष्याची पहिली बावीस वर्षे संस्थानी वातावरणात गेली. पुढे तीन वर्षे मुंबई शहरात जीवनकलहात गेली. नंतर त्यांना हरिभाऊंसारख्या महान साहित्यसेवी व्यक्तीच्या साहचर्यात चार वर्षे काढण्याचा योग आला. हा योग जर अगदी आरंभी आला असता, तर रेंदाळकरांची कविता आज अगदी नव्या व निराळ्या स्वरूपात दिसली असती. रेंदाळकरांजवळ प्रतिभा होती, पांडित्य होते, त्यांना वर्धिष्णू करणारा विद्या-व्यासंग होता. पण ते प्रतिकूल परिस्थितीच्या कचाट्यात सापडले. त्यामुळे त्यांचा उत्साह व उल्हास अकाली मावळला आणि त्यांची कविता अधिक पुढे जाऊ शकली नाही.

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

कवितेमागील प्रेरणा

एकांणीसशे नऊपासून तो एकोणीसशे वीसपर्यंत जवळ वजळ एक तप रेंदाळकरांनी कवितालेखन केले. त्यांच्या समग्र कवितेचे पर्यालोचन करताना त्यांच्या लेखनामागील परिस्थितीचा व प्रेरणांचा विचार आवश्यक आहे. रेंदाळकरांच्या वयाची पहिली बावीस वर्षे संस्थांनी वातावरणात व्यतीत झाली होती. संस्थानात संस्कृत भाषेला मान होता. तेथे तेव्हा खालसा मुलुखातील नवीन वारे शिरले नव्हते. रेंदाळकरांना पंधराव्या-सोळाव्या वर्षी पद्यरचनेचा छंद जडला. आपली रचना निर्दोष असावी या हेतूने त्यांनी काव्यव्युत्पत्ती व सिद्धान्तकौमुदी यांचे अध्ययन केले आणि अभिजात संस्कृत काव्ये व नाटके यांचे पठन केले. संस्कृत भाषा आणि साहित्य यांच्या अभ्यासाने ते व्युत्पन्न व बहुश्रुत बनले. त्यांची वृत्ती जात्या विदग्ध होती. त्यांच्यासमोर कालिदास, भवभूती, बाण, दंडी, इत्यादी अभिजात संस्कृत महाकवींचा आदर्श होता. या महाकवींनी तत्कालीन संस्कृती, कला आणि पांडित्य यांच्या सुंदर व सरस संमिश्रणाने जी साहित्यसृष्टी सर्जिली आहे, तिची पारायणे करण्यात उमद्या मनाच्या रेंदाळकरांच्या ऐन उमेदीचा काळ गेला होता. 'स. त्क. वि वं द न' या कवितेत त्यांनी या महाकवींना कृतज्ञतेने वंदन केले आहे. बाणाच्या कल्पनाकलित 'का दं व री'वर त्यांचे निरतिशय प्रेम होते. तिच्यातील ललित गद्य मराठीत पद्यवद्ध करण्याचा त्यांनी उपक्रम केला होता. परंतु त्यांच्या अकालमृत्यूमुळे तो तेवढ्यावरच राहिला.

या संस्कृत महाकवींप्रमाणे मुक्तेश्वर, रघुनाथ, वामन व मोरोपंत या प्राचीन मराठी पंडित कवींनाही रेंदाळकरांनी आदराने नमस्कार केला आहे. परंतु त्यांच्या लेखनावर जसा संस्कृत महाकवींचा प्रभाव आहे तसा तो या मराठी पंडित कवींचा दिसत नाही. या पंडित कवींच्या रामायण, महाभारत, भागवत इत्यादिकांच्या अनुवादापेक्षा किंवा त्यांतील आख्यानकांच्या सुट्या कथापेक्षा रेंदाळकरांना संस्कृत महाकवींची रघुवंश, कुमारसंभव, मेघदूत इत्यादी महाकाव्ये विशेष प्रिय होती.

‘सत्कविवंदना’त रेंदाळकरांनी मोगरे, टिळक, केशवसुत, माधवानुज व चंद्रशेखर या समकालीन आधुनिक कवींनाही सादर प्रणाम केला अमून ‘सत्कवि माधवानुज यांचा मृत्यू’ या कवितेत या नाममालिकेत विनायक आणि गोविंदाग्रज ही दोन नावे अधिक गुंफिली आहेत. या दुसऱ्या कवितेत त्यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे—

‘ ज्यांचे वाचुनिया प्रबंध घडली माते कवित्वस्पृहा ’

परंतु या उद्गारांत केवळ त्यांच्या अंतःकरणाची ऋजुता व अव्याजता आहे. या समकालीन कवींच्या कवितापेक्षा त्यांची कविता अगदीच वेगळी आहे.

कवितेचे स्वरूप

रेंदाळकरांच्या प्रतिभेचे प्रारंभिक उन्मेष ‘मंदारमंजरी’त दृष्टीस पडतात. या कवितासंग्रहातील कविता रचताना त्यांच्या दृष्टीपुढे अभिजात संस्कृत कवितेचे ध्येय होते यात शंका नाही. अभिजात संस्कृत कवितेचे काही लक्षणिय विशेष आहेत. तिच्यात कलेचे आकर्षण व पांडित्याचे प्रदर्शन यांचा समसमासंयोग असतो. ती निर्माण करणाऱ्या कवीला आपल्या कवित्वाची जाणीव असते आणि तिच्या द्वारे झालेला आत्माविष्कार त्याला अधिक मोलाचा व महत्त्वाचा वाटतो. त्या कवीला कवितालेखनासाठी साहित्यशास्त्राचे सहकार्य व साहाय्य आवश्यक वाटते. त्या शास्त्रातील परंपरागत नियमानुसार व ठराविक संकेतानुसार तो कविता रचीत असतो आणि वृत्तांची अव्यंगता,

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

अलंकारांची संपन्नता आणि भाषेची शुद्धता यांकडे विशेष लक्ष देत असतो. या कवीच्या कवितेत प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे त्याच्या काळच्या परिस्थितीचे पडसाद उमटत असतात. मधूनमधून तिच्यातून तो भोवतालच्या जनतेला संदेशही पोचवतो. हा कवी विदग्ध वृत्तीचा असतो. त्यामुळे तो साहजिकच आपल्या कवितेला मर्मज्ञ व रसज्ञ श्रोता भेटावा अशी अपेक्षा करीत असतो.

तिचे विशेष

रेंदाळकरांच्या कवितेचे सूक्ष्म समीक्षण केले, तर तिच्यात यांपैकी बरेच विशेष दृष्टीस पडतात. तिच्या रचनेत कला आहे, विचारांत प्रगल्भता आहे, आणि वाणीत प्रौढी व पांडित्य आहे. रेंदाळकरांनी ' कवितादेवीचे आगमन ', ' कवितादर्शन ', ' कवि व कविता ', ' कांता आणि कविता ' ' खरो कविता ', इत्यादी कवितांत आपल्या अंतःकरणाचा आविष्कार करताना त्यात वास्तव्य करून असलेली कवित्वाची जाणीव प्रकट केली आहे. हा आविष्कार एखाद्या वेळी शालीन आहे, तर दुसऱ्या वेळी दर्पोद्धत आहे. रेंदाळकरांनी प्राचीन संकेतांचा फारसा वापर केलेला नाही. त्याचप्रमाणे महाकाव्य, खंडकाव्य, नाट्यकथा इत्यादी प्रकार हाताळलेले नाहीत. त्यामुळे त्यांचा साहित्यशास्त्रातील किचकट नियमांशी संबंध आला नाही. ' मोहिनी ', ' विरहिणी राधा ', ' सारजा ' इत्यादी त्यांच्या काव्यांना ' लघुकथा काव्य ' हे नाव अन्वर्थक ठरेल. ' यमुनागीता 'ला कथानक नाही. आणि ते काव्य दिसावयास जरी अखंड दिसले तरी त्यात अनेक खंड आहेत. तेव्हा त्याला आणि ' शांति सोपाना 'दी इतर काव्यांना ' प्रदीर्घ काव्य ' हे नाव योग्य ठरेल. ' मंदारमंजरी 'मधल्या कविता जरी फुटकळ स्वरूपाच्या असल्या, तरी इतर आधुनिक कवींच्या कवितांच्या मानाने लांबचक आहेत. याला कारण इतर कवींच्या समोर इंग्रजी वीणा गीतांचा (Lyrical songs) नमुना होता, तर रेंदाळकरांसमोर संस्कृत कवितेचा आदर्श होता. रेंदाळकरांच्या कवितेची टेवण संस्कृत आदर्शानुसार आहे. परंतु तिच्या विचारांत अधुनातनत्व (Modernism) आहे. म्हणूनच ते आधुनिक कवी आहेत आणि त्यांच्या कवितेचा समावेश आधुनिक

कवितेत होतो. 'विनाश्रया न शोभन्ते पण्डिता, वनिता, लता ।' या न्यायानुसार रेंदाळकरांच्या कवितेला जरी इचलकरंजी, गगनवावडा व मिरज येथील अधिपती आश्रयदाते म्हणून लाभले असले, तरी त्यांचा आश्रय तात्पुरता नाममात्रच होता. रेंदाळकर संस्थानातले म्हणूनच त्यांना तो लाभला. परंतु त्यांच्या ठिकाणी त्यासाठी आवश्यक असणारा हांजीखोरपणा नसल्यामुळे त्यांना पोटापाण्यासाठी जन्मभर निरनिराळ्या ठिकाणी हिंडावे लागले व दैन्यात आणि दारिद्र्यात दिवस काढावे लागले. रेंदाळकरांना अलंकाराची हौस असली, तरी हव्यास नव्हता. सुरुवातीसच त्यांची कविता सालंकरित आहे. परंतु ती पुढेपुढे निरलंकरित, स्वभावसुंदर होत गेली आहे. यमकासारखा शब्दालंकार हा वस्तुतः पद्याचे आवश्यक अंग नाही त्याच्या जुलुमाविरुद्ध रेंदाळकरांना बंड पुकारावे लागले. रेंदाळकरांची भाषा भावनेप्रमाणे तीव्र अथवा कोमल झाली आहे. तिच्यात संस्कृत शब्दांची प्रचुरता आहे म्हणून तिची रुचिरता कमी झाली आहे असे विलकूल नाही. त्यांच्या शब्दयोजनेत संधी व समास आहेत. परंतु ते अर्थदृष्ट्या अवघड किंवा उच्चारदृष्ट्या बोजड नाहीत. पद्यावर रेंदाळकरांचे असाधारण प्रभुत्व होते. साधावयास कठीण अशी लगत्वानुसारी पद्येसुद्धा त्यांनी सहज लीलेने साधली आहेत. त्यांच्या या पद्यरचनाकौशल्याच्या अतिरेकामुळे क्वचित अनर्थही घडला आहे. त्यामुळे त्यांच्या कवितासंग्रहातील काही पद्यरचना त्यांना 'कवी' म्हणावे की 'प्रतिष्ठित पद्यकार' म्हणून संबोधवे असा संभ्रम निर्माण करतात.

कवितारती

रेंदाळकरांच्या कवितांखाली स्थलकालनिर्देश नाहीत. त्याविषयी संग्राहक वामनरावजी कुंटे 'दोन शब्दां'त सांगतात -

'कविता साधारणपणे कालानुक्रमाने छापलेल्या आहेत. त्यावरून त्यांच्या कवितेचा उत्तरोत्तर कसा विकास होत गेला याचा विचार करता येण्याजोगा आहे.' यासंबंधी मला ते १९।२।६४ च्या पत्रात लिहितात -

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

“ रेंदाळकरांच्या कवितेचा प्रथम खंड संपादन केलेला नाही. माझा व्यवसाय वेगळा होता. पण त्यांच्या हस्तलिखितांच्या वह्या मजजवळ होत्या, त्या एकदा छापल्या जाव्यात येवढेच मला करावयाचे होते. आर्यभूषण छापखान्याशी माझा ऋणानुबंध होता. त्याने वह्या दोन्ही वाजूंनी लिहिल्या होत्या तरी त्या सोडवून त्यांच्यावरून छापण्याची व्यवस्था केली. त्या वह्यात कवितांचे खाली स्थळकाळ नाहीत. पण मला त्या वेळी जी काही माहिती होती, तीवरून त्या कालक्रमानुसार छापल्या आहेत. काही मागेपुढे झाल्या नसतीलच असे नाही. ”

रेंदाळकर व केशवसुत – कवितारतीतील भेद

संग्राहकांच्या या निवेनाच्या अनुरोधाने विचार केला तर रेंदाळकरांच्या एकोणीसशे अकरा अखेरपर्यंतच्या कवितेत ‘ कवितारती ’ विपुल दिसते. रेंदाळकरांच्या कवितारतीसंबंधी माडखोलकर लिहितात—“ कवितेला आपली वल्लभा कल्पून तिच्यावर प्रेमगीते लिहिण्याची केशवसुतांची जी विशिष्ट विकृती आहे तीही रेंदाळकरांनी आत्मसात केली होती. ‘ प्रेमासाठी ’, ‘ विरही ’ वगैरे रेंदाळकरांची गीते म्हणजे केशवसुतांच्या ‘ थकलेल्या भटकणाऱ्याच्या गाण्या ’चा केवळ अनुवाद आहेत. ” (अर्वाचीन मराठी साहित्य, पृ. २०) वस्तुतः ह्या प्रवृत्तीला विकृती म्हणावे किंवा नाही हा प्रश्न आहे. पुन्हा ही प्रवृत्ती रेंदाळकरांनी खरोखरी केशवसुतांकडून उचलली होती किंवा नाही याबद्दल शंका आहे. कारण रेंदाळकरांवर केशवसुतांच्या विचारसरणीचा जो प्रभाव पडला तो एकोणीसशे वारा ते एकोणीसशे वीसपर्यंत पुण्यामुंबईस ते होते त्या वेळी पडलेला दिसतो. शिवाय केशवसुतांच्या या प्रकारच्या कवितांत आणि रेंदाळकरांच्या कवितांत जमीनअस्मानाचा फरक आहे. केशवसुतांची वृत्ती अंतर्मुख आहे, रेंदाळकरांची वृत्ती बहिर्मुख आहे. केशवसुतांच्या कवितांमागे इंग्रजी कवितेची प्रेरणा आहे. केशवसुतांना कवितेने नादी लाविले आहे. तिच्यामागे ते भटकता भटकता थकले आहेत. ते वेडेपीर वनले आहेत. ते तिच्यावर फिराद करीत आहेत. कवी आणि कविता यांच्यातील विप्रलंभामुळे या कविता उत्कट उतरल्या आहेत. रेंदाळकरांच्या कवितांमागे संस्कृत कवितेची प्रेरणा आहे.

संस्कृत साहित्यात कवितेवर वनितेचा आरोप करण्याचा संप्रदाय रूढ आहे. त्यात श्लेषांनी कविता व वनिता यांच्यातील सादृश्य सूचित केलेले असते.

सरसा, सालंकारा, सुपदन्यासा, सुवर्णमयमूर्तिः
आर्या तथैव भार्या

किंवा

सा कविता सा वनिता यस्याः श्रवणेन दर्शनेनापि

रेदाळकर कवितेशी क्रीडा करतात. तिच्या आगमनाची उत्सुकतेने वाट पाहतात. ती भेटताच प्रसन्न होतात. कवी आणि कविता यांच्यातील संभोगामुळे रेंदाळकरांच्या कविता सौम्य व संथ वाटतात. त्या कवितांत त्यांनी जर संभोगाऐवजी विप्रलंभ योजला असता तर त्या आकर्षक व उत्कट झाल्या असत्या. एकोणीसशे बारापासून पुढे 'कविता' या विषयावर रेंदाळकरांनी ज्या कविता लिहिल्या आहेत त्यांत 'कविते'ला 'देवी' हे संबोधन दिले आहे. हे संबोधन त्यांना कदाचित बंगाली कवितेवरून स्फुरले असावे. या कवितांत 'कविता' ही देवता आहे व कवी तिचा 'भक्त' आहे, अशी भूमिका रेंदाळकरांनी घेतली आहे. त्यांच्या पूर्विल्लेखित कवितांपेक्षा या भूमिकेतील कविता विशेष विलोभनीय झाल्या आहेत. 'काव्यदेवी'ला या कवितेत त्यांनी तिला तिच्या निसर्गरमणीय रूपाचे स्मरण दिले आहे आणि 'शृंगार' या कवितेत काव्यनिदकांना व्यर्थ शिव्याशाप न देता 'काव्यदेवी' पुढे आपले ऋजू अंतःकरण मोकळे केले आहे.

रेंदाळकरांच्या कवितासंग्रहात 'कवी आणि जग', 'अहाहा ! कवे', 'शब्दसृष्टी आणि तू', 'कवी' अशा काही कविता कवीचे श्रेष्ठत्व, त्याचे सामर्थ्य, त्याचा अधिकार, त्याचा मान आणि महत्त्व या विषयांना वाहिलेल्या आढळतात. या कविता लिहिण्याची स्फूर्ती कदाचित त्यांनी या प्रकारच्या केशवसुतांच्या कवितांवरून घेतली असावी. केशवसुतांच्या या प्रकारच्या कवितांत जी अंतःस्फूर्ती व अंतर्भेदी दृष्टी आहे, तिचा मात्र आढळ रेंदाळकरांच्या कवितांत होत नाही.

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

कवितेचे निंदक

या विषयाशी संबद्ध अशा 'गुणज्ञ पाहिजेत', 'यथार्थदर्पोक्ती', 'वृथा निंदक' इत्यादी कविता रेंदाळकरांनी रचल्या आहेत. त्या कविता कवितेची निंदा करणारांना अनुलक्षून आहेत. या विषयासंबंधी रेंदाळकर एका ठिकाणी लिहितात—“आधुनिक कवींना नावे ठेवण्यात कित्येक गृहस्थांना मोठी कृतकृत्यता वाटते. सदभिरुचीचा अतिक्रम न होता टीका झाल्या तर त्या केव्हाही हितपरिणामीच होतात. पण या टीकेच्या मुळाशी जेव्हा व्यक्तिद्वेष किंवा विघातक प्रवृत्ती दिसून येते तेव्हा फार खेद होतो.” (करमणूक १३।११। १९१५). रेंदाळकरांच्या या म्हणण्याशी कुणीही सहमत होईल.

एकोणिसशे बाराच्या सप्टेंबर व ऑक्टोबरच्या विविधज्ञानविस्ताराच्या जोड अंकात दत्तात्रेय माधव कुलकर्णी यांनी 'निर्यमक कविते'बाबत 'शंका' उपस्थित केली. तिला त्याच अंकात रेंदाळकरांनी 'समाधान' हे उत्तर दिले. परंतु त्यानंतर इंदुप्रकाश, काव्यरत्नावली, ज्ञानरंजन व विविधज्ञानविस्तार या नियतकालिकांतून 'निर्यमक कविते'च्या वादाने प्रचंड रूपधारण केले. त्या वेळी रेंदाळकरांवर चोहोकडून टीकेचा भडिमार झाला, त्यामुळे त्यांनी संतापून टीकाकारांना उद्देशून 'डास', 'डवक्यात पडलेले फूल', 'गिधाड', 'निवडुंगा-तून सुटका' इत्यादी उपहासात्मक कविता लिहिल्या. या साऱ्या कवितांत कुठेही रेंदाळकरांच्या औपरोधिक विनोदाचे दर्शन होत नाही. उलट त्यांच्यातला तापट, तिरसट व तऱ्हेवाईक 'मी' प्रतिपक्षाला शिव्याशाप देताना दिसतो. रेंदाळकर काही साधुकोटीतले नव्हते. त्यांच्यावर प्रखर टीका झाल्याने त्यांना राग येणे स्वाभाविक होते. पण तो राग त्यांनी अशा रीतीने कवितांतून व्यक्त करावा का हा प्रश्न आहे. हा विषय हाताळण्यास रेंदाळकरांची मनोरचना अनुकूल नव्हती. प्रतिपक्षाला गप्प बसवावयाचे तर त्यासाठी विनोद, विडंबन, उपहास इत्यादी शस्त्रे पाहिजेत. रेंदाळकर जात्या गंभीर व विचारी होते. त्यामुळे आधीच अस्वस्थ असलेले त्यांचे मन अधिक त्रस्त झाले असावे.

काव्यदृष्टी

रेंदाळकरांच्या काही कवितांमधून त्यांची 'काव्यदृष्टी' उघड झाली आहे. ती नवी किंवा निराळी आहे असे मुळीच नाही. कविता स्वतंत्र आहे हे स्पष्ट करताना ते म्हणतात—

शास्त्र ठेवुनी पुढे, विरचिते पद्ये त्याच्या नियमांनी
पीक कवींचे अशाच आम्हा आले आहे या भुवनी
जडशब्दांनी, गणवृत्तांनी, निर्बल यज्ञकप्रासांनी
मृतप्राय ही झाली आहे जगातली कवितारमणी
अनंतबंधनजाली हो का प्रतिभाबल कविचे व्यक्त ?
लहरिविलास स्वैर दिसावे कसे नळाच्या पाण्यात ?

'कौशल्य मोठे रचनेत आहे । सत्काव्य तेणें नव वाटताहे ' हा सिद्धान्त ते समर्पक दृष्टान्त देऊन स्पष्ट करतात—

सांदर्ये भरली जमी, जमवुनी दिव्यांश त्यातूनिच
आहे रम्य तिलोत्तमा घडविली, नोहे परी चौर्य ते;
कोशी सापडतात शब्द सगळे कोणासही आयते,
भव्योद्दाम कला पदग्रथनिची आहे परी वेगळी !

कविता ही रमणीय व अविस्मरणीय असावी हे ते उपमेच्या द्वारे सांगतात--

सुकोनीया गेले नवकुसुम रानात फुलुनी
तरी चित्ता व्यापी अजुनिहि त्याचा परिमल;
तशी माझी गेली मधुर कविता दृष्टिपुहुनी
रसोद्रेके राहो तरिहि रसिक स्वांतनिलयी !

'केशवसुत व म्हातारी' या त्यांच्या जवळ जवळ शेवटच्या कवितेवरील टीपेत ते लिहितात—“कविकुल व चक्रवर्तीच्या या कवितेत दिसून येणारे कल्पना-प्रभुत्व कोणासही मोहवील. पण मी तिकडे भावनेच्या दृष्टीने पाहत असल्यामुळे

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

अंतःकरणास गुदगुल्या न होता तीव्र तीव्रतर वेदनाच होतात.” भावनेचे स्थान हे कल्पनेच्या वर आहे. हे ठरविल्यावर ते केशवसुतांना विचारतात :

तू कविकुलराजा	सुकोमल हृदयाचा ख्यात
काय कल्पना या !	तयांवर हे कसले गीत ?
धन्य कल्पना त्या	हृदय पण काय तुला नाही ?
शब्दांची जाळी	क्षोभकर निर्मितीस का ही ?

कवितेतील प्रेमभावना—केवळ प्रेम

‘कवितारती’ प्रमाणेच रेंदाळकरांच्या कवितेत जवळजवळ एकोणीसशे पंशऱ्यांच्या मध्यापर्यंत ‘प्रेम’ या भावनेचे प्राबल्य दिसते. या प्रेमभावनेत तीन प्रमुख छटा आढळतात. मंदारमंजरीतील ‘प्रेमनिकृन्तन’, ‘प्रेममहिमा’, ‘प्रेम-साम्राज्य’, ‘प्रेमासाठी’, ‘सुंदरी’, ‘आलिंगन’, इत्यादी कविता केवळप्रेमाच्या आहेत. ‘केवलप्रेम’ ही प्रेमाची पहिली छटा होय. या कवितांत कवी प्रेमाचा सुखकर अनुभव घेत आहे. त्याच्या सहवासात तो आनंदाचा उपभोग घेत आहे; आणि त्याचा वियोग घडल्यास त्याचा सर्वत्र शोध घेत आहे. रेंदाळकरांनी मंदारमंजरीच्या प्रती लेले, रे. टिळक, लेंभे, कानिटकर, इत्यादी रसिक कवींना भेटीदाखल धाडल्या होत्या. त्या सर्वांनी प्रेमावरच्या या कवितांची मुक्त कंठाने स्तुती केली आहे. टिळकांना त्या ‘उदात्त विचारांच्या व मनाला तन्मय करून सोडणाऱ्या’ वाटल्या ! कानिटकरांना ‘प्रेमासाठी’ ही कविता अत्यंत आवडली. त्यांनी ती पुन्हा पुन्हा वाचली. रेंदाळकरांच्या विपुल कवितासंभारात ही गेय कविता खरोखर एकमेवाद्वितीय आहे—

प्रेमासाठी वेडा झालो ! मिळेल ते कोठे मजला ?
भ्रमुनी गेले मन हे माझे, द्या हो कोणी प्रेमजला !
भूवरिची विकसित प्रसूने कशास ? जी सुकुनी जाती
नित्यविकासी नंदनवनिची कुसुमे येतिल का हाती !

गंधे भरतिल सकल दिशा ?

हृदयवृत्ति होतील पिशा ?

दुःखतती टिकतील कशा ?

त्यांची माला घालुनि कंठी हिंडावे गमते कविला !

भ्रमुनी गेले मन हे माझे द्या हो कोणी प्रेमजला !

या कवितेच्या पालुपदात ' मिळेल ते कोठे मजला ' ? यावद्दल ' मिळेल कोठे ते मजला ' असा बदल असता तर यतिभंग सहज टळला असता. आटव्या चरणात ' कविला ' या पाठाच्या जागी ' मजला ' असा पाठ असता, तर कविता अधिक उत्कट झाली असती. आणि कविता अंतिम कडव्यापूर्वी वर दिलेल्या कडव्यात पूर्ण झाली असती तर कलादृष्ट्या ती सरस व सुंदर ठरली असती.

पतिपत्नी प्रेम

रेंदाळकरांच्या प्रेमविषयक कवितांत दुसरी छटा विवाहविषयक प्रेमाची आहे. ' अधर ', ' अलिंगन देशील तर ', ' प्रियेचे रहस्य ', ' रम्यकुसुम ', ' निज नीज लाडके आता ', ' शरत्कालातील एक रमणोय प्रसंग ', ' मी तुझाच आहे ', ' पुष्प आणि स्त्रिया ' इत्यादी त्यांच्या कवितांत प्रपंचात पदार्पण करताच अनुभवास येणाऱ्या पहिल्यावहिल्या आनंददायक प्रीतीची आणि मुग्धमधुर शृंगाराची वहारीची वर्णने आहेत. मात्र या कवितांत पति-पत्नींच्या अंतरंगांतील तरल व मृदुल भावनांचे विलोल तरंग नाहीत. त्यात यौवनाच्या आरंभीच्या उन्मादातील दर्शन, आराधन, अलिंगन, चुंबन इत्यादी स्थूल व सर्वसामान्य प्रकार विशेष आहेत. त्यांचे चित्रण चित्ताकर्षक व रोमहर्षक आहे. ' निज नीज लाडके ! आता ' या प्रेमगीतात कवीने मीलना-नंतरचे चित्र सजीव व साकार केले आहे—

कुंतल तव उडती पवने

उच्छ्वासगंध हा ललिते !

हे इंदुकिरण मृदु वाहू

प्रीतीचे चामरभार !

मलयानिल करि निःसार !

अवगणिति जातिसुमहार !

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

चंदनरसशीतल तनु ही
मज बुडवी चिरतर मोही
यापुढे दुजे सुख नाही
स्वर्गशी गमे अवनी हे !

रेंदाळकरांच्या या शृंगारसंगीतात सर्वत्र मधुरता आहे. कुठेही मदिरता नाही. मात्र त्यांची शृंगारगीते विपुल असली तरी ती फारशी विविध नाहीत. ' निज नीज लाडके ! आता ' आणि ' शरत्कालातील एक रमणीय रजनीप्रसंग ' या दोन्ही गीतांचा शेवट सारखा आहे. रेंदाळकर तीच ती ' गत ' छेडीत व तेच ते मूर आळवीत. गोविंदाग्रजांची नवनवोन्मेषी कल्पकता त्यांच्याजवळ नव्हती.

' मी तुझाच आहे ' आणि ' पुष्प आणि स्त्रिया ' या रेंदाळकरांच्या पत्नी-विषयक कविता वैयक्तिक स्वरूपाच्या आहेत. पतिपत्नी-संबंधात आमोदा-प्रमोदाबरोबर थोडाफार विनोद असणारच. ' रम्य कुसुमा 'त तो तसा आहे. परंतु वरील दोन्ही कवितांत त्या विनोदाची परिणती रुसण्याफुगण्यात झाली आहे. ' पुष्प आणि स्त्रिया ' या कवितेत कवी म्हणतो :

थोडे काहि घडो लगेच रुससी, अश्रु जसे ठेवले
या भोळ्या हसऱ्या फुलाजवळुनी गे ! शीक काहीतरी
कोणाची अपुल्यावरी अविचल प्रीती असे की नसे
त्याचा नाहि विचार, चित्त उघडे याचे सदाचे पहा !
माझे प्रेम किती असे तुजवरी हे लोकही जाणती
वेडे ! संशय मात्र एक तुजला - हे बोलताही नये !
प्रेमाची मम ज्या कळे न महती ऐशा मनुष्यासवे
आहे जीवित कंठणे; न चुकते दैवात जे लेखिले !

' माझे कोणीच नाही ' या कवितेतही कवीने दोन चरण घातले आहेत

काव्यदृष्टी

रेंदाळकरांच्या काही कवितांमधून त्यांची 'काव्यदृष्टी' उघड झाली आहे. ती नवी किंवा निराळी आहे असे मुळीच नाही. कविता स्वतंत्र आहे हे स्पष्ट करताना ते म्हणतात—

शास्त्र ठेवुनी पुढे, विरचितो पद्ये त्याच्या नियमांनी
पीक कवींचे अशाच आम्हा आले आहे या भुवनी
जडशब्दांनी, गणवृत्तांनी, निर्बल धमकप्रासांनी
मृतप्राय ही झाली आहे जगातली कवितारमणी
अनंतबंधनजाली हो का प्रतिभाबल कविचे व्यक्त ?
लहरिविलास स्वैर दिसावे कसे नळाच्या पाण्यात ?

'कौशल्य मोठे रचनेत आहे । सत्काव्य तेणें नव वाटताहे ' हा सिद्धान्त ते समर्पक दृष्टान्त देऊन स्पष्ट करतात—

सौदर्ये भरली जमी, जमवुनी दिव्यांश त्यातूनिच
आहे रम्य तिलोत्तमा घडविली, नोहे परी चौर्ये ते;
कोशी सापडतात शब्द सगळे कोणासही आथते,
भव्योद्दाम कला पदग्रथनिची आहे परी वेगळी !

कविता ही रमणीय व अविस्मरणीय असावी हे ते उपमेच्या द्वारे सांगतात—

सुकोनीया गेले नवकुसुम रानात फुलुनी
तरी चित्ता व्यापी अजनिहि त्याचा परिमल;
तशी माझी गेली मधुर कविता दृष्टिपुहुनी
रसोद्रेके राहो तरिहि रसिक स्वांतनिलयी !

'केशवसुत व म्हातारी' या त्यांच्या जवळ जवळ शेवटच्या कवितेवरील टीपेत ते लिहितात—“कविकुल व चक्रवर्तीच्या या कवितेत दिसून येणारे कल्पना-प्रभुत्व कोणासही मोहवील. पण मी तिकडे भावनेच्या दृष्टीने पाहत असल्यामुळे

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

अंतःकरणास गुदगुल्या न होता तीव्र तीव्रतर वेदनाच होतात.” भावनेचे स्थान हे कल्पनेच्या वर आहे. हे ठरविल्यावर ते केशवसुतांना विचारतात :

तू कविकुलराजा
काय कल्पना या !
धन्य कल्पना त्या
शब्दांची जाळी

सुकोमल हृदयाचा ख्यात
तयांवर हे कसले गीत ?
हृदय पण काय तुला नाही ?
क्षोभकर निर्मिलीस का ही ?

कवितेतील प्रेमभावना—केवळ प्रेम

‘ कवितारती ’ प्रमाणेच रेंदाळकरांच्या कवितेत जवळजवळ एकोणीसशे पंधराच्या मध्यापर्यंत ‘ प्रेम ’ या भावनेचे प्राबल्य दिसते. या प्रेमभावनेत तीन प्रमुख छटा आढळतात. मंदारमंजरीतील ‘ प्रेमनिकृन्तन ’, ‘ प्रेममहिमा ’, ‘ प्रेम-साम्राज्य ’, ‘ प्रेमासाठी ’, ‘ सुंदरी ’, ‘ आलिंगन ’, इत्यादी कविता केवळप्रेमाच्या आहेत. ‘ केवलप्रेम ’ ही प्रेमाची पहिली छटा होय. या कवितांत कवी प्रेमाचा सुखकर अनुभव घेत आहे. त्याच्या सहवासात तो आनंदाचा उपभोग घेत आहे; आणि त्याचा वियोग घडल्यास त्याचा सर्वत्र शोध घेत आहे. रेंदाळकरांनी मंदारमंजरीच्या प्रती लेले, रे. टिळक, लेंभे, कानिटकर, इत्यादी रसिक कवींना भेटीदाखल धाडल्या होत्या. त्या सर्वांनी प्रेमावरच्या या कवितांची मुक्त कंठाने स्तुती केली आहे. टिळकांना त्या ‘ उदात्त विचारांच्या व मनाला तन्मय करून सोडणाऱ्या ’ वाटल्या ! कानिटकरांना ‘ प्रेमासाठी ’ ही कविता अत्यंत आवडली. त्यांनी ती पुन्हा पुन्हा वाचली. रेंदाळकरांच्या विपुल कवितासंभारात ही गेय कविता खरोखर एकमेवाद्वितीय आहे—

प्रेमासाठी वेडा झालो ! मिळेल ते कोठे मजला ?
भ्रमुनी गेले मन हे माझे, द्या हो कोणी प्रेमजला !
भूवरिची विकसित प्रसूने कशास ? जी सुकुनी जाती
नित्यविकासी नंदनवनिची कुसुमे येतिल का हाती !

गंधे भरतिल सकल दिशा ?

हृदयवृत्ति होतील पिशा ?

दुःखतती टिकतील कशा ?

त्यांची माला घालुनि कंठी हिंडावे गमते कविला !

भ्रमुनी गेले मन हे माझे द्या हो कोणी प्रेमजला !

या कवितेच्या पालुपदात ' मिळेल ते कोठे मजला ' ? याबद्दल ' मिळेल कोठे ते मजला ' असा बदल असता तर यतिभंग सहज टळला असता. आठव्या चरणात ' कविला ' या पाठाच्या जागी ' मजला ' असा पाठ असता, तर कविता अधिक उत्कट झाली असती. आणि कविता अंतिम कडव्यापूर्वी वर दिलेल्या कडव्यात पूर्ण झाली असती तर कलादृष्ट्या ती सरस व सुंदर ठरली असती.

पतिपत्नी प्रेम

रेंदाळकरांच्या प्रेमविषयक कवितांत दुसरी छटा विवाहविषयक प्रेमाची आहे. ' अधर ', ' अलिंगन देशील तर ', ' प्रियेचे रहस्य ', ' रम्यकुसुम ', ' निज नीज लाडके आता ', ' शरत्कालातील एक रमणीय प्रसंग ', ' मी तुझाच आहे ', ' पुष्प आणि स्त्रिया ' इत्यादी त्यांच्या कवितांत प्रपंचात पदार्पण करताच अनुभवास येणाऱ्या पहिल्यावहिल्या आनंददायक प्रीतीची आणि मुग्धमधुर शृंगाराची बहारीची वर्णने आहेत. मात्र या कवितांत पति-पत्नींच्या अंतरंगांतील तरल व मृदुल भावनांचे विलोल तरंग नाहीत. त्यात यौवनाच्या आरंभीच्या उन्मादातील दर्शन, आराधन, अलिंगन, चुंबन इत्यादी स्थूल व सर्वसामान्य प्रकार विशेष आहेत. त्यांचे चित्रण चित्ताकर्षक व रोमहर्षक आहे. ' निज नीज लाडके ! आता ' या प्रेमगीतात कवीने मीलना-नंतरचे चित्र सजीव व साकार केले आहे—

कुंतल तव उडती पवने

उच्छ्वासगंध हा ललिते !

हे इंदुकिरण मृदु वाहू

प्रीतीचे चामरभार !

मलयानिल करि निःसार !

अवगणिति जातिसुमहार !

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

चंदनरसशीतल तनु ही
मज बुडवी चिरतर मोही
यापुढे दुजे सुख नाही
स्वर्गशी गमे अवनी हे !

रेंदाळकरांच्या या शृंगारसंगीतात सर्वत्र मधुरता आहे. कुठेही मदिरता नाही. मात्र त्यांची शृंगारगीते विपुल असली तरी ती फारशी विविध नाहीत. ' निज नीज लाडके ! आता ' आणि ' शरत्कालातील एक रमणीय रजनीप्रसंग ' या दोन्ही गीतांचा शेवट सारखा आहे. रेंदाळकर तीच ती ' गत ' छेडीत व तेच ते मूर आळवीत. गोविंदाग्रजांची नवनवोन्मेषी कल्पकता त्यांच्याजवळ नव्हती.

' मी तुझाच आहे ' आणि ' पुष्प आणि स्त्रिया ' या रेंदाळकरांच्या पत्नी-विषयक कविता वैयक्तिक स्वरूपाच्या आहेत. पतिपत्नी-संबंधात आमोदा-प्रमोदाबरोबर थोडाफार विनोद असणारच. ' रम्य कुसुमा 'त तो तसा आहे. परंतु वरील दोन्ही कवितांत त्या विनोदाची परिणती रुसण्याफुगण्यात झाली आहे. ' पुष्प आणि स्त्रिया ' या कवितेत कवी म्हणतो :

थोडे काहि घडो लगेच रुससी, अश्रु जसे ठेवले
या भोळ्या हसऱ्या फुलाजवळुनी गे ! शोक काहीतरी
कोणाची अपुल्यावरी अविचल प्रीती असे की नसे
त्याचा नाहि विचार, चित्त उघडे याचे सदाचे पहा !
माझे प्रेम कित्ती असे तुजवरी हे लोकही जाणती
वेडे ! संशय मात्र एक तुजला - हे बोलताही नये !
प्रेमाची मम ज्या कळे न महती ऐशा मनुष्यासवे
आहे जीवित कंठणे; न चुकते दैवात जे लेखिले !

' माझे कोणीच नाही ' या कवितेतही कवीने दोन चरण घातले आहेत :

माझे ते दूर जाते, प्रियजन मम तो संशयव्याप्त होतो,
माझे कोणीच नाही ! अहह, विधिवशे मी मला दोष देतो !

रेंदाळकरांच्या पत्नींना मुंबईच्या मुक्कामात हिस्टेरिया जडला. त्यामुळे मधूनमधून त्यांना मानसिक विकृतीचे झटके येत. त्यात त्या आततायी व संशयी वनत असल्यास नवल नाही. विषम परिस्थिती व पत्नीची मानसिक विकृती यांच्या कचाट्यात कधी कधी रेंदाळकर वैतागाने जिवाचा त्राग करीत असल्यास ते अगदी स्वाभाविक होते. मनुष्याच्या सहनशीलतेलाही काही मर्यादा आहे !

बंधुभगिनी प्रेम

रेंदाळकरांना संसारसौख्य फारसे लाभले नाही. त्यामुळे त्यांच्या कवितेत मित्रमैत्रिणीप्रेमाची एक तिसरी छटा दिसते. विशिष्ट विषम परिस्थितीमुळे रेंदाळकरांना मधून मधून “ माझे, माझे नाही ”, “ मी एकटाच आहे ” अशी एक दुःखदायक जाणीव होत असे. अशा अस्वस्थ अवस्थेत चव्हाण, नागेश, कुंटे इत्यादी मित्रांचा आधार त्यांना दिलासा देणारा असे; किंवा कविता-लेखनात अधिकांत अधिक वेळ घालवून त्याद्वारे आपली व्यथा शब्दांकित करणे हा त्यांचा एकमेव विरंगुळा असे. त्यांची कविता त्याच त्या विषयावर असण्याचे व विपुल होण्याचे हेही एक कारण आहे.

समलिंगी दोषा व्यक्तींत प्रेम असणे यात वावगे असे काही नाही. परंतु भिन्नलिंगी दोषा व्यक्तींत जर काही नाते असेल, तर त्यांचे प्रेम समाजास मानवत नाही यावर रेंदाळकरांचा कटाक्ष होता. नाते नसतानाही स्त्रीपुरुषांत बंधुभगिनीभाव असणे शक्य आहे असे त्यांचे मत होते. ‘ दे माझी भगिनी मला ’ या कवितेवर त्यांची टीप आहे—‘ या कवितेत स्त्रीपुरुषांत बंधुभगिनी-भाव असू शकणार नाही असा आक्षेप घेणारास उत्तर दिले आहे. ’ या उत्तरात त्यांनी आपल्या मताचा युक्तिवाद करताना, सागर व सरिता दोन्हीही

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

जलमय असतात, म्हणून त्यांच्यावर बंधु-भगिनित्वाचा आरोप करून एक चपखल दृष्टान्त दिला आहे :

लोकी प्रेम असे अनेकपरिचे सारे पवित्र स्वता
प्रेमाची अनुगामिनी परि असे ही योषिता तत्त्वता
आहे कान्त जसा तिला प्रिय तसा बंधू नसावा कसा ?
की कान्तप्रणयप्रदानसमयी बंधू गमो शत्रुसा ?
मेघे सिंधुतुनी गिरीवरि नदी आगोनि निक्षेपिली
तो ती सागरबंधुदर्शन करायाते जवे धावली !
लोकी दग्ध करील बंधुभगिनी कोणी वियोगान्तरी ?
दे माझी भगिनी मला न उभया आता विरोधा करी !

‘ भगिनीप्रेमाकरिता, ’ ‘ माझी तार्ई ’, ‘ कृष्णा ’, ‘ माझ्या भगिनीला, ’
‘ वर्षादिन ’, इत्यादी कवितांतून त्यांची ही भगिनीप्रेमाची उत्कट मनोभावना
प्रकट झाली आहे.

‘ मोहिनी ’तील प्रेम

बंधुभगिनीप्रेमाची ही कल्पना रेंदाळकरांनी ‘ मोहिनी ’ या कथाकाव्यात
पुनरुक्त केली आहे. या काव्याच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात—“ या काव्यातील
वियय आमच्या लोकांना थोडासा अपूर्वच आहे. आमच्या धर्मनि स्त्रीला एक-
मात्र स्नेही पतीच ठेविला आहे. प्रत्यक्ष पिता, बंधू किंवा पुत्र यांच्यांशीसुद्धा
वेताने वागले पाहिजे असे निर्बंध आहेत. आमच्या स्त्रीवर्गाच्या स्वातंत्र्यावर
गदा आणणाऱ्या अनेक कारणांपैकी हे एक जबरदस्त कारण आहे. स्त्रीपुरुषांच्या
स्नेहाच्या भारतात ज्या अनेक कथा आहेत, त्यांत श्रीकृष्ण आणि द्रौपदी
यांच्या कथेत स्त्रीपुरुषांचे शुद्ध मनाने एकत्व किती होऊ शकेल हे महर्षी
व्यासांनी सुंदर रीतीने दाखविले आहे. मी या काव्यात धर्मनियमांनी बंधुभगिनि-
त्वाच्या पण वस्तुतः मित्रत्वाच्या प्रेमाचा उत्कर्ष वर्णिला आहे.” रेंदाळकरांचे
हे काव्य बाहेर पडले तेव्हा त्यातील विशुद्ध प्रेमाच्या कल्पनेवर प्रतिपक्षाकडून
पुष्कळ प्रतिकूल प्रहार झाले. या काव्यातील कल्पनांचा पुरस्कार करताना

जुन्याप्रमाणे नव्यांनी माघार घेतली. 'या काव्यातील विचारसरणीची महाजनींनीसुद्धा विक्षिप्त म्हणून संभावना केली' असे जे माडखोलकर म्हणतात ते मात्र बरोबर नाही. महाजनींनी या काव्याचे कथानक विस्ताराने दिले आहे व लिहिले आहे—“ही जाणूनबुजून कवीची स्वप्नसृष्टी आहे. व्यवहाराचे यथार्थ चित्र नव्हे. तरी व्यवहाराची गती हळूहळू कविस्वप्नसृष्टीकडे चालली आहे हे इतिहासप्रसिद्ध आहे. या काव्यात कुत्सित कल्पना नाहीत.” (विविधज्ञानविस्तार : ऑक्टोबर १९१४).

या काव्याचे कथानक कल्पनाकलित आहे. मोहिनी व वीरकांत हे जोडपे आहे. एकदा मोहिनीवर अरिष्ट येते. त्यातून चंद्रचूड तिची सुटका करतो. तिच्या मुग्ध सौंदर्याने चंद्रचूडाच्या मनात काममूलक प्रेम उद्भवते. त्यावर वीरकांत खवळतो. ते दोघे आता युद्ध करणार तोच मोहिनी! एकास पती म्हणून व दुसऱ्यास 'बंधू' म्हणून त्यापासून परावृत्त करते. तेव्हा चंद्रचूडाचे राजस प्रेम तत्काळ सात्त्विक बनते. यावर मे १९१५ च्या 'चित्रमयजगता'त अभिप्राय आहे, तो चिंतनीय आहे :

“स्त्री-पुरुषांमध्ये कामुकतेच्या कलंकित प्रेमाशिवाय शुद्ध प्रेमाचा किती प्रकर्ष होतो हे यात बंधू-भगिनीप्रेमाने दर्शविले आहे. एकमेकांची प्रथम भेट होताच या प्रेमास कामुकतेचा स्पर्श झाला आहे. अन्य कारणाने ते अशक्य होताच मग हे शुद्ध रूप त्यांस आले असे दाखविण्यात आले आहे. पण हा स्पर्शही नसता तर विशेष बरे होते.”

प्लेटॉनिक लव्ह

हे काव्य रचताना रेंदाळकरांच्या मनात इंग्रजी वाङ्मयातील 'प्लेटॉनिक लव्ह'ची कल्पना होती की काय ते कळत नाही. वस्तुतः हे काव्य रचण्यात आले त्या वेळी रेंदाळकरांचा इंग्रजी वाङ्मयाशी संपर्क नव्हता. कदाचित त्यांनी ती कल्पना मराठी वाङ्मयात कुठे तरी वाचली असावी किंवा कुणाकडून तरी ऐकली असावी. प्लेटॉनिक प्रेमात लैंगिक विकाराचा अंश देखील नसतो.

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

पतिपत्नीच्या प्रेमात लैंगिक संबंध असतो. पत्नी नसलेल्या किंवा पती नसलेल्या स्त्री-पुरुषांत जर लैंगिक वासनारहित अपार्थिव प्रेम असले, तर त्याला 'प्लेटॉनिक लव्ह' असे म्हणता येईल. 'प्रेम' आणि 'काम' यांत फरक आहे. 'प्रेम' हे विशुद्ध व वासनारहित असते; 'काम' वासनायुक्त असते. 'प्रेम' अशरीरी असते; 'काम' शरीरी असतो. प्रेम निरपेक्ष असते; काम सापेक्ष असतो.

दोन जीवांचे वंगीय अद्वैत

बंगाली वाङ्मयात दोन जीवांच्या अद्वैताची कल्पना आहे. रेंदाळकरांना कदाचित तिच्यावरून 'मोहिनी' काव्यातील कल्पना स्फुरली असावी. रेंदाळकरांच्या शुद्ध प्रेमाविषयीच्या या कल्पनेची खरोखर थट्टा होण्याचे काही कारण नव्हते. प्रेम हे ज्याप्रमाणे विषयजन्य किंवा संबंधजन्य असते त्याप्रमाणे ते वासनाविरहितसुद्धा असू शकते. त्या कल्पनेची थट्टा झाली याला कारण कदाचित रेंदाळकरांनी भगिनीप्रेमावरील कवितांतही दर्शन, आलिंगन, चुंबन इत्यादी शृंगारचेष्टितांचा निर्देश केला किंवा 'हृदयेश्वरी', 'प्राणाधिके' इत्यादि संबोधनांचा वापर केला हे असावे. मराठी भाषेत हे शब्द सांकेतिक झाल्यामुळे त्यांना विवक्षित अर्थ आला आहे. संस्कृत भाषेत ते तसे नाहीत. रेंदाळकर संस्कृतज्ञ असल्यामुळे त्यांनी त्या शब्दांचा सढळ वापर केला आहे. आपण योजलेल्या या शब्दांचा अर्थ अनर्थ करील याची रेंदाळकरांना पूर्ण जाणीव होती 'मोहिनी'च्या प्रस्तावनेत ते लिहितात— 'हृदयेश्वरी', 'प्राणाधिके' वगैरे नितान्त एकत्वबोधक प्रेमवचने त्यांच्या मूलार्थाकडे लक्ष देऊन पवित्र अर्थानेच ठेविली आहेत. आजपर्यंत स्त्री-पुरुषांतील असल्या शुद्ध संबंधाकडे कोणाचे लक्ष नसल्यामुळे वरील शब्द नेहमी पतिपत्नीत्वाच्या संबंधातच वापरले जाऊन त्यात कामुकतेची दुर्गंधी शिरली आहे. पण हा पूर्वग्रह वाचकांनी कृपा करून दूर ठेवावा." रेंदाळकरांनी बंधुभगिनीप्रेमविषयक कवितांत जर या शब्दांची योजना टाळली असती तर या प्रेमाला 'अनैसर्गिक', 'विकृत' इत्यादी विशेषणे लागली नसती.

प्रकरणात्मक कविता - मोहिनी

रेंदाळकरांची कविता त्रुटित व प्रकरणात्मक अशा दोन्ही स्वरूपांची आहे. त्यापैकी 'मोहिनी' हे प्रकरण त्यातील अपूर्व प्रेमकल्पनेमुळे बरेच गाजले. वास्तविक कथाकाव्य या दृष्टीने त्याचे मूल्य अगदी सामान्य आहे. मात्र या काव्याच्या शेवटी निद्रित मोहिनीला तिचा मानलेला मित्र व बंधू चंद्रचूड हा जागे करीत आहे असा एक प्रसंग आहे. त्या वेळी त्याच्या तोंडी रेंदाळकरांनी 'उघडि नयन ! रम्य उषा हसत हसत आली !' हे सकाळच्या सृष्टिसौंदर्याने नटलेले भावगीत घातले आहे, ते आधुनिक कवितेत अजरामर ठरले आहे. ऑगस्ट १९११ च्या 'मासिक मनोरंजना' त हे भावमधुर गीत सचित्र प्रसिद्ध झाले आणि साऱ्या महाराष्ट्रात 'प्रतिभासंपन्न' म्हणून रेंदाळकरांचे नाव पसरले.

सारजा

रेंदाळकरांनी १९१४ साली राजकवी टेनिसन यांच्या Enoch Arden या अत्यंत हृदयंगम काव्याच्या आधारे आपल्याकडील समाजस्थितीस सर्वतोपरी योग्य होईल असे 'सारजा' हे खंडकाव्य लिहिण्यास घेतले होते. पण त्यांच्या मृत्युमुळे ते खंडितच राहिले. 'काय बरे झाले ?' हा त्यातील एक वेचा इतका प्रसन्न व प्रसादपूर्ण आहे की तो कितीदा जरी नजरेखालून घातला तरी तृप्ती होत नाही.

यमुनागीत

'यमुनागीत' या रेंदाळकरांच्या खंडकाव्याला कथानक नाही. त्यात निर-निराळे हृदयंगम तरंग आहेत. ते वाचताना वृत्ती विलोल होते. टेनिसनच्या 'इन मेमोरियम'च्या रचनेवरून तर रेंदाळकरांना या काव्यातील रचना सुचली नसावी ना ? या काव्यातील काही तरंग दृष्टीखालून घालताना ही यमुना नदी आहे की यमुना या नावाची कुणी अज्ञात व्यक्ती आहे असा सुखद परंतु अस्वस्थ करणारा संभ्रम उत्पन्न होतो. या काव्यात रेंदाळकरांच्या प्रतिभेची

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

प्रभा अत्यंत उज्ज्वलतेने फाकली आहे. आपल्या काळजास झालेली जखम यमुनेपुढे उघडी करताना ते व्यथित अंतःकरणाने म्हणतात :

कोणा आवडली गुलाबसुमने, कोणास तो मोगरा,
सर्वांनी अवहेळिला भगवती ! दुर्भाग्य हा धोतरा !
नाही सौरभ, चारुताहि अथवा घें कोण याला करी ?
हा ! हा ! जाइल धूलिमाजि सुकुनी स्वीकार याचा करी !
चित्ताकर्षण जें करील - असती त्याचे जगी सर्वही
सर्वांनी त्यजिले तथा जवळ तू घेसी असे ख्याति ही !
या ख्यातीवर विश्वसून जवळी आलो तुझ्या मंगले !
आता कार्य पुढील ते तुजवरी सारे असे राहिले !

गौण प्रकरणे

‘ नीतिमंडन ’, ‘ शांतिमोपान ’, ‘ विज्ञानसार ’, ‘ अवधूतगीता ’, ‘ गंगा-लहरी ’ व ‘ शंकरविजय ’ ही प्रकरणे रेंदाळकरांनी ‘ धर्मविचारा ’ साठी लिहिली होी. ‘ अन्योक्ति-कुसुमांजली ’ च्या ‘ दोन अंजलीं ’ चा निर्देश त्यांच्याबरोबर करण्यास हरकत नाही. अन्योक्तीच्या या दोन्ही अंजली आणि ‘ कादंबरी-रूपांतर ’ व ‘ रतिविलाप ’ ही रेंदाळकरांनी संस्कृतावरून मराठीत आणली आहेत. मात्र ‘ बाष्पबिंदू ’ हे निर्यमक सुनीतांचे काव्य स्वतंत्र आहे. ‘ विरहिणी राधा ’ हे काव्य माइकेल मधुसूदन दत्त यांच्या ‘ वज्रांगना ’ या बंगाली काव्याच्या आधारे रचले आहे.

भाषांतरित कविता

रेंदाळकर बहुभाषी होते. त्यांना संस्कृत, बंगाली व इंग्रजी या तीन भाषा व त्यातील वाङ्मय अवगत होते. त्यामुळे त्यांनी ज्याप्रमाणे स्वतंत्र कविता लिहिली आहे, त्याचप्रमाणे वरील तिन्ही भाषांतील कविताची मराठीत भाषांतरेही केली आहेत. अन्य भाषांतील विचारांना व कल्पनांना मराठी वेष चढविण्यात

रेंदाळकरांचे चातुर्य दिसते. रेंदाळकरांच्या या प्रकाराच्या कवितांना भाषांतरे म्हणावी, रूपांतरे म्हणावी, अनुवाद म्हणावे, प्रतिकृती म्हणावे की केवळ आधारित म्हणावे हा प्रश्न चिंतनीय आहे. त्याच्या उत्तरात खोल शिरण्याचे कारण नाही. काही आलोचक अशा प्रकारच्या कवितांना स्वतंत्र मानावयास तयार नसतात. परंतु अशा प्रकारच्या कविता रचता येणे हे काम वाटते तितके सहज व सोपे नाही. स्वतंत्र कवितेच्या रचनेपेक्षाही त्याला आयास अधिक पडतात. स्वतंत्र कवितेला एका भाषेचीच गरज असते. पण या प्रकारच्या कवितेला दोन भाषांच्या ज्ञानाची व त्यांच्यातील हृद्गत जाणून घेण्याची आवश्यकता असते. रेंदाळकरांच्या या प्रकारच्या कविता मुळाइतक्याच सुंदर व सरस असून त्यांची भाषा उत्स्फूर्त व प्रसन्न आहे आणि रचनेत प्रसाद व प्रवाह आहे.

भाषांतराविषयी रेंदाळकरांचा दृष्टिकोण

भाषांतर की रूपांतर याविषयी रेंदाळकरांनी एका ठिकाणी आपला अभिप्राय दिला आहे—“परकी विचारांची अथवा परकी परिस्थितीची छटा-सुद्धा ज्या रूपांतरात प्रत्ययाला येणार नाही, जे अगदी आपलेच असे वाटेल, ते रूपांतर केव्हाही चांगले.” (करमणूक : ६।११।१९१५). या प्रकारच्या कविता रचताना त्यांचे जे धोरण असे, ते ‘विज्ञान-शतका’च्या शेवटी त्यांनी एक टीप दिली आहे, तिच्यात स्पष्ट झाले आहे : “विज्ञान-शतकातील मला आवडले तेवढ्याच श्लोकांवरून मी श्लोक लिहिले आहेत. यांतील कित्येक श्लोक शुद्ध भाषांतररूप आहेत, कित्येकांना मुळातील काहीसा आधार आहे आणि कित्येकांत तर नुसतीच भावना आहे. अर्थात हे काव्य मुळाशी ताडून पाहण्याचा कोणी प्रयत्न केल्यास त्याची निराशा होईल. वाचकांनी या काव्याकडे स्वतंत्र दृष्टीने पाहावे आणि माझ्याकडे परतंत्रपणाचा वाटा द्यावा.” ‘व्याधास’ या कवितेवर त्यांनी टीप दिली आहे. तिच्यात या प्रकारच्या कवितेला त्यांनी ‘भावानुवाद’ हे नाव दिले आहे. आणि काही कवितांना ‘मुग्ध आधार’ असल्याचा उल्लेख केला आहे. सारांश, रेंदाळकर या प्रकारच्या

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

कवितांकडे आलोचकाने स्वतंत्र दृष्टीने पाहावे अशीच अपेक्षा करित होते.

अपूर्ण देवगिरी

रेंदाळकरांनी अभिजात संस्कृत महाकवींच्या महाकाव्यांच्या शैलीप्रमाणे 'देवगिरी' या नावाचे एक स्वतंत्र सर्गबद्ध काव्य लिहिण्याचा उद्योग केला होता. पण तो सिद्धीस गेला नाही. 'देवगिरीतील सायंकाळ' हे त्यातील एक प्रकरण त्यांच्या कवितासंग्रहात आहे. यानंतर त्यांनी वाणाच्या कादंबरीला मराठी वेषभूषा देण्याचा प्रयत्न चालवला. प्रथम ते कादंबरीचे चषक 'साकी'तून पाजणार होते. पण पुढे त्यांनी ती लगात्वानुसारी वृत्तांमध्ये ओतली. वाणाच्या ललित गद्याला मराठी भाषेच्या पद्यात बसवणे काही सरळ व सोपे नव्हते. रेंदाळकरांनी तिचे एकूण एकशेअठ्ठावीस श्लोक रचले आहेत. त्यांच्या पदविन्यासात एकप्रकारचा डौल आहे आणि शब्दयोजनेत अन्वर्थकते-बरोबर श्रुतिमनोहरता आहे.

अन्योक्तिमुक्ता - संस्कृत भाषांतरे

अभिजात संस्कृत महाकवींच्या साहित्यात महाकाव्याप्रमाणे खंडकाव्ये, लघुकाव्ये, स्तोत्रे, सुभाषिते इत्यादिकांचा अंतर्भाव होतो. रेंदाळकरांनी 'अन्योक्ति-मुक्तांजली'च्या 'दोन अंजली' रसिकांच्या पदरांत टाकल्या आहेत. त्यांना 'सुभाषित' या सदरात टाकण्यास काही प्रत्यवाय नाही. त्यांच्या बहुतेक अन्योक्तींना 'सुभाषितरत्नभांडारा'तील अन्योक्तींचा आधार आहे. त्यांत 'कर्णधारा'स उद्देशून एक अन्योक्ती आहे—

जीर्णा तरिः सरिदियं च गभीरनीरा
नक्राकुला वहति वायुरतिप्रचण्डः ॥
तार्याः स्त्रियश्च शिशवश्च तथैव वृद्धा-
स्तत्कर्णधार भुजयोर्बलमाश्रयामः ॥

तिचे रेंदाळकरांनी मराठीकरण केले आहे :

वाहे शीघ्र गभीरनीरसरिता, तृंगोमि हेलावती,
झंझावात सुटें, प्रचंड घनही व्योमांगणी गर्जती; ॥
नौका जीर्णविशीर्ण बंध अमितच्छिद्रान्विता ही असे
आता तारक कर्णधार ! तुझियावाचून कोणी नसे ॥

रेंदाळकरांचे मराठीकरण साधार आहे. पण त्यात मुळातील सारा आशय उतरलेला नाही. आणि काही भाग नवीन आहे. मात्र दोन्ही ठिकाणी भाव एकच आहे. 'अन्योक्ति-मुक्तांजली'च्या 'पहिल्या अंजली'वर विविधज्ञान-विस्ताराचा अभिप्राय आहे : "पुष्कळ ठिकाणी रेंदाळकरांची कल्पना सरस आणि भाषा मधुर, प्रसादयुक्त व शुद्ध असते. पण कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांच्या अन्योक्तिपर कवितांची बहार रेंदाळकरांच्या कवितेत नाही." (विविधज्ञान-विस्तार : सप्टेंबर १९११). चिपळूणकरांच्या अभिव्यक्तीत जी खुबी व खोच आहे, तिला अनुलक्षून बहुधा हा अभिप्राय असावा. रेंदाळकरांच्या अन्योक्ति-मुक्ताही दाणेदार व पाणीदार आहेत; पण त्यांत उपरोध क्वचित आहे.

बंगाली भाषांतरे

बंगाली भाषा ही संस्कृत भाषेला सर्वात अधिक जवळची आहे. ती एक विकसित, सामर्थ्यवान व समृद्ध भाषा आहे. तिच्यात तत्सम शब्दांचा भरणा विशेष आहे. पांडित्यप्रचुर बंगालीत व संस्कृतात अगदी अंतर नाही. रेंदाळकरांचे संस्कृतावर प्रभुत्व असल्यामुळे त्यांना बंगालीचे अध्ययन सहजगत्या करता आले. बंगाली भाषा, बंगाली वाङ्मय व बंगाली बांधव यांवर रेंदाळकरांची विशेष भक्ती होती असे वाटते. सुप्रसिद्ध वैज्ञानिक जगदीशचंद्र बोस यांना उद्देशून त्यांनी एक कविता रचली आहे. तिच्यात म्हटले आहे :

अठुचाऐंशी

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

या कालात तुम्हांकडेच गमते आहे पुढारीपण,
धन्या वंग-मही ! असो तिजसि हे सप्रेम मढंदन !
गेले कोंदुनि यद्यशे जग, कवी येथेच तो जन्मला,
आहे संभव आपलाहि सुमते ! त्याच स्थली जाहला !

या श्लोकात रेंदाळकरांनी बोंस व बंगाल यांच्यावरोवर रवींद्रनाथांचाही गौरव केला आहे. परंतु त्यांनी रवींद्रनाथांचा एकही बंगाली कविता मराठीत आणलेली नाही. 'कागदी नाव' ही कविता रवींद्रनाथांची आहे. पण ती इंग्रजी-वरून घेतली आहे. कदाचित मालकी हक्काच्या कायद्यामुळे त्यांना रवींद्रांच्या कवितांना हात लावता आला नसावा. बंगाली कविता भाषांतराकरिता निवडताना रेंदाळकरांचा सारा भर मायकेल मधुसूदन दत्त व द्विजेंद्रलाल राय यांच्या कवितांवर आहे. बंगालीवर इतका लोभ असूनही रेंदाळकरांनी तिच्या संपन्न साहित्यातील फक्त सहा-सातच कवितांचे भाषांतर केले आहे. त्यांत मायकेल मधुसूदन दत्त यांच्या 'शूर्पणखा पत्रिका' व 'निर्यमक कविता' या दोन कविता उत्कृष्ट ठरल्या आहेत. रेंदाळकरांनी द्विजेंद्रलाल राय यांचे 'चंद्रगुप्त' हे नाटक 'मौर्यविजय' या नावाने 'करमणुकी'तून क्रमशः प्रसिद्ध केले होते. द्विजेंद्रलाल राय यांचे 'भरतभूमी!' हे गीत विख्यात आहे; 'ये दिन सुनल जलधि हइ ते उठिले जननि भारतवर्ष' या गीताचा रेंदाळकरांनी मुळाइतकाच प्रसन्न व प्रासादिक अनुवाद केला आहे.

सुनील सागरजल भेंदोनी उअटोत तमोग्रस्त मेदिनी
प्रकट झालीस भारतजननी तद्दिन वैभव काय वर्णू ?

इंग्रजी भाषांतरे

रेंदाळकरांनी इंग्रजी भाषेचा अभ्यास जरा उशिरा सुरू केला होता. त्यांच्या मुंबईच्या मुक्कामात त्याचा आरंभ झाला होता. परंतु एकोणीसशे पंधरापासून त्यांचा मुक्काम पुण्यास हलल्यावर हा अभ्यास द्विगुणित उल्हासाने व उत्साहाने

तिचे रेंदाळकरांनी मराठीकरण केले आहे :

वाहे शीघ्र गभीरनीरसरिता, तुंगोमि हेलावती,
झंझावात सुटें, प्रचंड घनही व्योमांगणी गर्जती; ॥
नौका जीर्णविशीर्ण बंध अमितच्छिद्रान्विता ही असे
आता तारक कर्णधार ! तुझियावाचून कोणी नसे ॥

रेंदाळकरांचे मराठीकरण साधार आहे. पण त्यात मुळातील सारा आशय उतरलेला नाही. आणि काही भाग नवीन आहे. मात्र दोन्ही ठिकाणी भाव एकच आहे. 'अन्योक्ति-मुक्तांजली'च्या 'पहिल्या अंजली'वर विविधज्ञान-विस्ताराचा अभिप्राय आहे : "पुष्कळ ठिकाणी रेंदाळकरांची कल्पना सरस आणि भाषा मधुर, प्रसादयुक्त व शुद्ध असते. पण कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांच्या अन्योक्तिपर कवितांची बहार रेंदाळकरांच्या कवितेत नाही." (विविधज्ञान-विस्तार : सप्टेंबर १९११). चिपळूणकरांच्या अभिव्यक्तीत जी खूबी व खोच आहे, तिला अनुलक्षून बहुधा हा अभिप्राय असावा. रेंदाळकरांच्या अन्योक्ति-मुक्ताही दाणेदार व पाणीदार आहेत; पण त्यांत उपरोध क्वचित आहे.

बंगाली भाषांतरे

बंगाली भाषा ही संस्कृत भाषेला सर्वांत अधिक जवळची आहे. ती एक विकसित, सामर्थ्यवान व समृद्ध भाषा आहे. तिच्यात तत्सम शब्दांचा भरणा विशेष आहे. पांडित्यप्रचुर बंगालीत व संस्कृतात अगदी अंतर नाही. रेंदाळकरांचे संस्कृतावर प्रभुत्व असल्यामुळे त्यांना बंगालीचे अध्ययन सहजगत्या करता आले. बंगाली भाषा, बंगाली वाङ्मय व बंगाली बांधव यांवर रेंदाळकरांची विशेष भक्ती होती असे वाटते. सुप्रसिद्ध वैज्ञानिक जगदीशचंद्र बोस यांना उद्देशून त्यांनी एक कविता रचली आहे. तिच्यात म्हटले आहे :

अठुचाऐंशी

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

या कालात तुम्हांकडेच गमते आहे पुढारीपण,
धन्या वंग-मही ! असो तिजसि हे सप्रेम मद्दंदन !
गेले कोंदुनि यद्यशे जग, कवी येथेच तो जन्मला,
आहे संभव आपलाहि सुमते ! त्याच स्थली जाहला !

या श्लोकात रेंदाळकरांनी बोंस व बंगाल यांच्याबरोबर रवींद्रनाथांचाही गौरव केला आहे. परंतु त्यांनी रवींद्रनाथांचो एकही बंगाली कविता मराठीत आणलेली नाही. 'कागदी नाव' ही कविता रवींद्रनाथांची आहे. पण ती इंग्रजी-वरून घेतली आहे. कदाचित्त मालकी हक्काच्या कायद्यामुळे त्यांना रवींद्रांच्या कवितांना हात लावता आला नसावा. बंगाली कविता भाषांतराकरिता निवडताना रेंदाळकरांचा सारा भर मायकेल मधुसूदन दत्त व द्विजेंद्रलाल राँय यांच्या कवितांवर आहे. बंगालींवर इतका लोभ असूनही रेंदाळकरांनी तिच्या संपन्न साहित्यातील फक्त सहा-सातच कवितांचे भाषांतर केले आहे. त्यांत मायकेल मधुसूदन दत्त यांच्या 'शूर्पणखा पत्रिका' व 'निर्यमक कविता' या दोन कविता उत्कृष्ट ठरल्या आहेत. रेंदाळकरांनी द्विजेंद्रलाल राँय यांचे 'चंद्रगुप्त' हे नाटक 'मौर्यविजय' या नावाने 'करमणुकी'तून क्रमशः प्रसिद्ध केले होते. द्विजेंद्रलाल राँय यांचे 'भरतभूमी!' हे गीत विख्यात आहे; 'ये दिन सुनल जलधि हइ ते उठिले जननि भारतवर्ष' या गीताचा रेंदाळकरांनी मुळाइतकाच प्रसन्न व प्रासादिक अनुवाद केला आहे :

सुनील सागरजल भेंदोनी उअळीत तमोग्रस्त मेदिनी
प्रकट झालीस भारतजननी तद्दिन वैभव काय वर्ण ?

इंग्रजी भाषांतरे

रेंदाळकरांनी इंग्रजी भाषेचा अभ्यास जरा उशिरा सुरू केला होता. त्यांच्या मुंबईच्या मुक्कामात त्याचा आरंभ झाला होता. परंतु एकोणीसशे पंधरापासून त्यांचा मुक्काम पुण्यास हलल्यावर हा अभ्यास द्विगुणित उत्साहाने व उत्साहाने

सुरू झाला. या उत्साहास हरिभाऊ आपटे यांचे उत्तेजन कारण झाले. संस्कृत व बंगालीपेक्षा इंग्रजीचे भाषांतर अवघड आहे. कारण बंगाली व मराठी या दोन्ही भाषा संस्कृतच्या कुळातील असल्यामुळे तिच्या शब्दसंपदेवर त्यांना जसा हक्क सांगता येतो तसा तो इंग्रजी शब्दसंपदेवर सांगता येत नाही. ती भाषा नात्यागोत्यातील असली तरी सातासमुद्राकडील फार दूरची आहे. तिची संस्कृती वेगळी आहे. तिचे संप्रदाय व संकेत स्वतंत्र व निराळे आहेत. त्या सर्वांना मराठीचा मुखवटा चढवणे काही सहज व सुलभ नाही. परंतु रेंदाळकरांनी हे कठीण कार्य अतिशय कलाकुशलतेने पार पाडले आहे. इंग्रजी कवितेला मराठी रूप देण्यातच त्यांना धन्यता लाभलेली नाही. त्यांना तिचे हृदय-परिवर्तन करण्यातही अमाप यश प्राप्त झाले आहे.

रेंदाळकरांनी एकूण वीस इंग्रजी कवितांची मराठी रूपांतरे केली आहेत. त्यांत सात रूपांतरे एकट्या तोरुलता दत्तच्या इंग्रजी कवितांची आहेत. तोरुलतेच्या सर्वच इंग्रजी कविता स्वतंत्र नाहीत. त्यांपैकी बहुतेक कविता फ्रेंच कवींच्या कवितांची भाषांतरे आहेत. तिच्या कवितासंग्रहाचे नावच मुळी 'A SHEAF GLEANED IN FRENCH FIELDS' हे आहे. तोरुलतेचा हा कवितासंग्रह गोविंदराव कानिटकर व हरिभाऊ आपटे यांच्या अत्यंत आवडीचा होता. स्वतः कानिटकरांनी तोरुच्या काही कवितांचे अनुवाद केले आहेत. केशवसुतांनीही 'अहा ! पक्षी हे' आणि 'दोन बाजी' या दोन कविता तोरुलतेच्या कवितांच्या आधारे लिहिल्या आहेत. तोरुलतेच्या 'STILL BARRED THY DOORS' चे भाषांतर कानिटकर व तांबे यांनी केले आहे.

अजुन किती निजसी ? सुंदरा ! अजुन किती निजसी ?
ही प्रभात झाली तरी पुरेशी होय न झोप कशी ?

या रेंदाळकरांच्या कवितांना त्याच कवितेचा मुग्ध आधार आहे.

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

भाषांतराबाबत रेंदाळकरांचे धोरण

रेंदाळकर मूळ कवितेतील ओळन् ओळ आणि शब्दन् शब्द भाषांतरात उतरवण्याच्या नसत्या खटाटोपात पडत नसत. चित्रकार ज्याप्रमाणे आपल्या-समोर एखादा नमुना (model) ठेवून मग आपल्या यथार्थ चित्रदर्शनानुसार (perspective) त्याची प्रतिकृती रेखाटतो, त्याचप्रमाणे रेंदाळकर लक्षात आलेला मूळ कवितेचा आशय मनःचक्षूपुढे ठेवीत आणि त्यात आपले भाव-सर्वस्व ओतून तो शब्दांकित करीत. त्यामुळे अशा प्रकारे निर्माण झालेल्या रेंदाळकरांच्या कविता सर्वस्वी स्वयंभू व स्वतंत्र आहेत असे मानण्यास प्रत्यवाय नाही. चित्रसौंदर्यासंबंधी एक समर्पक व संस्कृत वचन आहे :

अंग-प्रत्यंगानां य. सन्निवेशो यथोचितम्

सुश्लिष्टः संधिबंधः स्यात् तत् सौन्दर्यमुदाहृतम्

रेंदाळकर या वचनानुसार प्रतिकृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत.

एक उदाहरण

रेंदाळकर मूळ कवितेचा कायाकल्प किती वेमालूमपणे व सफाईने घडवून आणीत याची प्रचीती पाहावयाची असेल, तर 'Theophile Gautier'-च्या फ्रेंच कवितेचे तोरून केलेले इंग्रजी रूपांतर त्याचा केशवसुतांनी केलेला मराठी अनुवाद आणि त्याच इंग्रजी रूपांतराचा रेंदाळकरांनी केलेला भावानुवाद यांचा तौलनिक विचार योग्य ठरेल.

The butterflies as white as snow,
Float in bright swarms across the sea;
Gay butterflies, pray let me know,
When shall such wings be given to me ?

एक्याण्व

अहा पक्षी हे ! चित्रपक्ष यांचे !
 पैल जाती निश्चित वारिधीचे !
 सुखी खग हो ! एवढे मला बोला,
 पंख ऐसे मिळतील कधी याला ?

केशवसुतांच्या या अनुवादापेक्षा रेंदाळकरांचा भावानुवाद किती सरस व सुंदर आहे :

रत्ने ज्यांवर झगमगती पंख असे हलवीत
 नाचत डोलत मधमाशी तरंगते गगनात
 मधमाशी गे थांब जरा ! सांग मला हळुवार,
 पंख असे जडले रत्नी मला कधी मिळणार ?

इंग्रजी कवितेत 'फुलपाखरू' आहे. ते केशवसुतांच्या अनुवादात 'पक्षी' बनले आहे. रेंदाळकरांनी त्याला 'मधमाशी' केले आहे; रंगीत पंखांचा नजराणा बहाल केला आहे; आणि भारतीय परंपरेनुसार समुद्रोल्लंघनाची आडकाठी घातली आहे. रेंदाळकरांच्या शेवटच्या दोन ओळींत मधमाशीशी आपुलकीची सलगी आहे:

Know thou, O fairest of the fair,
 My Baya here, with eyes of jet,
 If I could float like them in air
 Where I should go through shine and wet ?

जिचे तुलनेला जगी नसे कोणी
 अशो मम तू चंद्रिका रूपखाणी !
 गडे चंद्रे ! लागलो जर उडायो,
 उन्हाताहातुनि झटू कुठे जायो ?

केशवसुतांच्या या शब्दशः भाषांतरापेक्षा रेंदाळकरांचा भावानुवाद विशेष हृदयस्पर्शी आहे. ते प्रत्यक्ष मधमाशीलाच न भिण्याचे आश्वासन देतात;

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

भिऊ नको, त्या फुलबागा तुझ्या तुला लखलाभ !
नकोत मजला आवडती कमळे तव नीलाभ !
पंख असे हे मज मिळता सांग कुठे जाईन ?
भरभर उडुनी तुझ्यापरी रत कोठे होईन ?

Not to the rose, as red it glows,
But over the vales and forests high,
Straight to the lips that smile unclosed
Flower of soul and there I'd die.

न त्या कमली, किति जरी दिव्य झाले;
परी अगनग लंघुनी, मधुर बाले,
ओष्ठ तव, जे स्मित दावितो मधून;
सखे चुंबुनि ते, सुखे मग मरेन.

केशवसुतांच्या या भाषांतरात मुळातील गुलाबाची बहार नाही आणि दऱ्याखोऱ्यांचे व रानावनांचे नैसर्गिक सौंदर्य नाही. मुळात आणि केशवसुतांत 'मत्युची कल्पना' आहे. ती सुखाच्या क्षणी आपल्या परंपरेत अमंगल वाटेल. रेंदाळकरांनी मुळांतील काटे बाजूला डावलून फक्त गुलाब उडवला आहे :

गुलाब पुष्पे असोत ती, नको जुई गुलजार
भिकार असल्या जड सौख्या नाही मी भुलणार !
फुलराणी मम हृदयाची जाइन धावत तेथ
अधरदलावर गुंजावे हाच जिवाचा हेत !

रेंदाळकरांच्या 'मधमाशी'च्या कल्पनेमुळे अधरदलावर गुंजण्याचा आनंद सार्थ झाला आहे. 'अधर' हा शब्द श्लिष्ट मानण्यासही हरकत नाही. 'फुलराणी' हे अन्वर्थक नाम त्यांना कदाचित बालकवीवरून सुचले असावे.

रेंदाळकरांची बहुरंगी आवडनिवड

रेंदाळकरांचे विशिष्ट इंग्रजी कवींवर प्रेम होते असे वाटत नाही. त्यांच्या वाचनात ज्या कावता आल्या व प्रवळ मनोविकार व्यक्त करण्याच्या दृष्टीने त्यांना ज्या उत्कट वाटल्या, त्या कवितांचा त्यांनी कायाकल्प केला आहे. त्यात शेले, बायरन, मूर, ब्लेक, पोप व टेनिसन या इंग्रज कवींप्रमाणे इमर्सन, लाँगफेलो व इला व्हीलर विल्कॉक्स या अमेरिकन कवितालेखकांचा समावेश आहे. 'व्याधास' ही रेंदाळकरांची कविता कलापीच्या एका गुजराथी कवितेदरून स्फुरली आहे. रेंदाळकरांच्या या कायाकल्पित कविता वाचल्यावर ते जर अधिक काळ वाचले असते, तर त्यांच्या कवितालेखनाला निराळे स्पृहणीय वळण मिळून आधुनिक कवितेत अनेक नवीन कवितांची मूल्यवान भर पडली असती असे वाटते.

निर्यमक रचना

रेंदाळकरांच्या कवितेत सुरुवातीपासून निर्यमक रचनेचा आढळ होतो. 'मंदारमंजरी' या त्यांच्या पहिल्या कवितासंग्रहात 'माझ्याच सुखासाठी' व 'अमर कसे व्हावे' या दोन कविता निर्यमक आहेत. या वेळी रेंदाळकरांसमोर अभिजात संस्कृत महाकवींच्या प्रज्ञाप्रेरित प्रौढ पद्यरचनेचा आदर्श होता. तेव्हा निर्यमक रचनेच्या आचाराची व प्रचाराची स्फूर्ती त्यांना त्या महाकवींच्या पद्यरचनेपासून मिळाली असावी यात शंका नाही. रेंदाळकरांनी लेख लिहून निर्यमक रचनेचा प्रचार केला नाही. सप्टेंबर व ऑक्टोबर एकोणीसशे बाराच्या 'विविधज्ञानविस्तारा'त अगोदर दत्तात्रेय माधवराव कुलकर्णी यांनी 'निर्यमक कविता' या सदराखाली एक लहानसा शंकात्मक लेख लिहिला आणि त्याला जोडून रेंदाळकरांनी एक लहानसा समाधानात्मक लेख उत्तर म्हणून लिहिला. त्यानंतर विविधज्ञानविस्तार, काव्यरत्नावली, ज्ञानांजन, इंदुप्रकाश इत्यादी नियतकालिकांतून निर्यमक रचनेचा वाद सुरू झाला. पण रेंदाळकर त्या वादात पडले नाहीत. 'मंदारमंजरी' हा त्यांचा कवितासंग्रह

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

२०।११।१९.१० रोजी प्रसिद्ध झाला होता. तेव्हापासून ते निर्यमक रचना करीत होते. ती तशीच त्यांनी पुढे चालू ठेवली. उगाच लेखणीला शीण देण्यापेक्षा विपुल निर्यमक रचना करणे हीच या वादावर तोड आहे हे ते जाणून होते. त्यांच्या रचनेपैकी जवळजवळ एकचतुर्थांश रचना निर्यमक आहे. या त्यांच्या कार्यात त्यांचे कविमित्र नागेश यांनी त्यांच्याशी सहकार्य केले व त्यांना सक्रिय साहाय्य दिले.

रेंदाळकरांची भूमिका

रेंदाळकरांना सानुप्रास व सयमक रचना साधत नव्हती असे नाही. त्यांचे शब्दभांडार भरपूर होते. त्यांची वर्णयोजना अवर्णनीय होती आणि त्यांचा आशय असंदिग्ध होता. ते कोणतेही वृत्त सहज खेळवीत. त्यामुळे त्यांची निर्यमक रचनाही मोठी डौलदार आणि श्रवणसुभग झाली आहे. तिच्या रचनेत एक प्रकारचे अंतर्गत सुसंवादी संगीत आहे. डोळ्यांनी तिचे पठण केल्यास ते उच्चाराशिवाय मनातल्या मनात अनुभवास येते. रेंदाळकर निर्यमक रचनेच्या मार्गे मुद्दाम लागले नाहीत. संस्कृत व इंग्रजी भाषांतील कवितांत जर यमक बंधनकारक नाही, तर मग ते मराठी भाषेतील कवितेत तरी आवश्यक का असावे हा प्रश्न त्यांना सोडवावयाचा होता. त्यांचा हा प्रश्न सुटण्यास कदाचित आधुनिक बंगाली कवितेचे वाचनही कारण झाले असावे. अर्वाचीन बंगाली कवितेत प्रथम मायकेल मधुसूदन दत्त यांनी व नंतर त्यांच्या पावलावर पाऊल टाकून नवीन-चंद्र सेन यांनी 'चतुर्दशपदी' (Sonnet) आणि 'विषमपदी' (Blank verse) लिहिण्याचे प्रयोग केले व यथावकाश ते रूढ झाले. मात्र बंगालीत 'विषमपदी'ची योजना 'मेघनादबध' किंवा 'पलाशीरयुद्ध' यांसारख्या वीररसात्मक काव्याकरिता करण्यात आली आहे.

कुलकर्णी यांच्या शंका व रेंदाळकरांचे समाधान

निर्यमक रचनेच्या वादात द. मा. कुलकर्णी यांचे दोन मुद्दे मुख्य होते. यमके कवितेच्या सौंदर्यात भर घालून त्यांचे माधुर्य वृद्धिगत करतात हा त्यांचा

पहिला मुद्दा होता; आणि यमके जाऊन 'कवी बंधमुक्त' झाल्यास हवा तो मनुष्य कवी म्हणून मिरवेल असा त्यांचा दुसरा मुद्दा होता. यावर रेंदाळकरांचे उत्तर होते : " यमके ही रसनाशक आहेत असे जरी माझे मत नसले, तरी त्यामुळे प्रतिपादित विषयात काही अपूर्व माधुर्य उत्पन्न होते असे मला वाटत नाही. यमकांच्या अस्तित्वानेच हवा तो इसम कवी म्हणून पुढे येतो, परंतु प्रतिभाशाली कवीपुढे त्याचे तेज पडत नाही. मात्र गानकाव्य सयमक असावे." यानंतर डिसेंबर एकोणीसशे बाराच्या 'विविधज्ञानविस्तारा'त गो. दा. पाध्ये व भास्कर वहिरो महाबळ यांनी सयमकरचनेचे समर्थन केले. पाध्ये यांचे म्हणणे असे की, 'पद्यरचनेचे सौंदर्य हे केवळ अर्थावर अवलंबून नाही. तिच्यात शाब्दिक अलंकारांना देखील महत्त्व आहे. यमक जर रचनेला अडथळा आणीत असेल, तर मग वृत्तही बंधनकारकच म्हटले पाहिजे. यमकाचा जर त्याग करावयाचा, तर मग तो वृत्ताचा का करू नये?' महाबळ यांचे म्हणणे असे की, 'वृत्ते जर कवितेचे सौंदर्य वाढविण्यास साधनीभूत होतात तर यमके तरी सौंदर्यपिकर्षी का व्हावी? यमके साधण्यास भाषाप्रभुत्व लागते. अर्थात यमकांचे बंधन असणे म्हणजे पर्यायाने भाषाप्रभुत्वास उत्तेजन देणे होय. ते इष्टच आहे.' "सौंदर्य केवळ यमकांवर अवलंबून नाही; यमकांपासून अपूर्व माधुर्य उत्पन्न होत नाही आणि परंपरागत रूढीकरिता यमक राखणे जरूर नाही" या रेंदाळकरांच्या आक्षेपांना उत्तर देताना महाबळ पुढे म्हणतात, "सुंदरीस योग्य अलंकारांची जोड मिळाली तर तिचा विलास अधिक रमणीय होणार नाही का? मग त्या रूढी चांगल्या असोत किंवा वाईट असोत. त्या केवळ परंपरागत आहेत म्हणून त्यांचा उच्छेद करण्याचे कारण काय?"

काव्यरत्नावलीतील वाद

याच विषयावर एकोणीसशे पंधरा सालच्या जून, जुलै व ऑगस्टच्या काव्यरत्नावलीत काही रसिकांनी आपली अनुकूल व प्रतिकूल मते प्रकट केली आहेत. तिवारींनी निर्यमक रचनेच्या मंडनाला हास्यास्पद म्हटले आहे. "जिच्यात सौंदर्य व उदात्तता प्रस्फुरित झाली असेल तीच खरी कविता.

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

मग ती सयमक असो की निर्यमक असो ” असा आपला अभिप्राय म. भि. कुळकर्णी यांनी प्रकट केला आहे. शेवटी काव्यरत्नावलीकारांनी लिहिले आहे, “ एकट्याच कवीने काव्यरसास्वाद ध्यावयाचा झाल्यास निर्यमक कविता वाचनीय होईल. भिन्नरुचेर्लोकः. कोणाला निर्यमक कविता रुचेल तर कोणाला सयमक कविता रुचेल.” ‘ आधुनिकसाहित्यकुठार ’ या आपल्या कवितेवरील एका टीपेत हर्षे लिहितात :

“ निर्यमक आणि सयमक वाद करणे निरर्थक आहे. ‘ येनकेनप्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ’ या मार्गाचे अवलंबन करून लोकाचाराविरुद्ध काही तरी गोष्ट करून आपले नाव सर्वतोमुखी करावे या उद्देशानेच केवळ हा वाद उपस्थित झाला आहे. एक कवी म्हणतात, “ कविता आता प्रौढ झाली आहे; तिला साधा वेप पाहिजे.” “ परंतु स्त्री आणि पुरुष ओळखण्यास निसर्गाने जसे काही भेद ठेविले आहेत, तसेच गद्य आणि पद्य यांतही आहेत.” (विविधज्ञान-विस्तार : ऑक्टोबर १९१५).

वि. ज्ञा. विस्तारातील वाद

सप्टेंबर एकोणीसशे पंधराच्या ‘ विविधज्ञानविस्तारा ’त लक्ष्मीकांत यशवंत पुरोहित यांचा ‘ आधुनिक व जुनी, आणि सयमक व निर्यमक कविता ’ हा लेख आहे. त्यात यमकांचा पुरस्कार करताना ते लिहितात, “ यमक हे मराठीचे विशेष लक्षण आहे. लहानसहान म्हणींत आणि लहान मुलामुलींच्या अर्थशून्य गाण्यांत यमक दृष्टीस पडते. यमक हा एक शब्दालंकार आहे. एका अर्थी गद्यातील विचार छंदोबद्ध करणे हाही शब्दालंकारच होय. जे कर्णमाधुर्य छंदोबद्ध वर्णरचनेने साधावयाचे असते, त्यास यमकासारख्या अलंकारांनी मदत होते. यमकाने पद्याचे दोन्ही चरण समप्रमाण दिसतात व ध्वनिसादृश्य उत्पन्न होते. ” डिसेंबर एकोणीसशे चौदाच्या ‘ विविधज्ञानविस्तारा ’त रेंदाळकरांची ‘ केशवसुतास ’ ही निर्यमक कविता प्रसिद्ध झाली आहे. तिला एकोणीसशे पंधराच्या जानेवारीच्या अंकात ‘ केशवसुतांचा आत्मा ’ या टोपण नावाने

श्री. हर्षे ऊर्फ आनंदीरमण यांनी ' सयमक-कविता ' ही कविता लिहून उत्तर दिले आहे.

रेंदाळकरांचे विरोधक व समर्थक

रेंदाळकरांच्या निर्यमक रचनेवर ज्यांनी आघात केले आहेत, ते बहुतेक असंतुष्ट कवी असून रेंदाळकर ज्या ' मासिक मनोरंजना ' चे साहाय्यक संपादक होते, त्यात त्यांच्या कवितांना प्रवेश मिळाला नव्हता आणि त्यामुळे त्या सर्वांचा रेंदाळकरांवर घुस्सा होता हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. यांपैकी महाबळ कवी नव्हते. तेव्हा " रेंदाळकर आधुनिक कवींमध्ये बऱ्याच वरच्या दर्जाचे एक प्रतिभासंपन्न कवी आहेत, आणि प्रस्तुत लेखकास त्यांच्या कवितेबद्दल विशेष आदर वाटतो " हे त्यांचे मत लक्षात घेतले पाहिजे. सुप्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ व संस्कृत पंडित पांडुरंग दामोदर गुणे यांनीही ' महाराष्ट्र कवितेचे आधुनिक स्वरूप ' या आपल्या लेखात निर्यमक रचनेला विरोध केला आहे. पण तो करताना त्यांनी रेंदाळकरांचे गुणानुवादही गाडले आहेत. " रेंदाळकर माझे आवडते कवी आहेत. त्यांच्या कवितेत दिसून येणारी मृदू व मधुर शब्द-रचना, रम्य व उच्च कल्पना, केव्हा केव्हा प्रमुखत्वाने भासमान होणारे उज्ज्वल प्रतिभेचे तेज व अंतःकरण एकदम व्यापून सोडणारा निर्मल प्रसाद यांचा मला आनंद व अभिमान वाटतो. " (विविधज्ञानविस्तार : डिसेंबर १९१४). रेंदाळकरांची ' रसिकाभिवादन ' ही एक कविता आहे. ती बहुधा डॉक्टर गुण्ये यांना उद्देशून असावी. तिच्यात रेंदाळकर म्हणतात :

आहे शब्द नियोजना सुरचिरा, वाटे रसोत्कर्षही,
तैशी उज्ज्वल कल्पनाप्रचुरता येते मनःप्रत्यया,
लेखी तुच्छ तथापि काव्य यमकाप्रासाविणे पाहता,
त्या विद्वान्‌रसिकाग्रणीस मम हे आता असो वंदन !

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

वस्तुतः निर्यमक रचनेच्या वादाचा इतका गदारोळ होण्याचे काही कारण नव्हते. स्वतः रेंदाळकर हा वाद तटस्थ राहून ऐकत होते. परंतु अंत्ययमकाचा परिपाठ हा परंपरागत असल्यामुळे त्याचा त्याग हा अनेकांना प्रचलित पद्धती-विरुद्धचे बंड वाटला. अंत्य यमकाच्या ध्वनीने यती व गती सूचित होतात, श्रवणांचे समाधान होते, भावना उत्तेजित होतात आणि कविता परिणामकारक वाटते हे नाकारता येत नाही. रेंदाळकरांच्या पिढीपासूनच कवितेचे क्षेत्र हळूहळू भावगीतापर्यंत सीमित होत होते आणि गेयता ही भावनेला पोषक असल्यामुळे आणि गीतात प्रत्येक कडव्याच्या शेवटी ध्वनिसादृश्यास्तव यमक आवश्यक असल्यामुळे निर्यमक रचना फारशी लोकप्रिय होणे शक्य नव्हते. परंतु गीताशिवाय इतर प्रकारच्या कवितांत – विशेषतः प्रबंधकाव्यात यमकांची खरोखर काही आवश्यकता नाही. रेंदाळकरांच्या लगत्वानुसारी वृत्तामध्ये रचलेल्या निर्यमक कवितांच्या पदन्यासात ऐट व रुवाव आहे. मात्र त्यांनी भावगीतानुकूल असणारी ' डाकवाला ' ही अष्टमात्रिक रचनेतील कविता निर्यमक का केली ते कळत नाही.

निर्यमक रचनेच्या बाबतीत नागेशांनी रेंदाळकरांना साथ द्यावी यात काही नवल नाही. कारण ते उभयता मित्र होते. परंतु ' प्राचीन व अर्वाचीन कविता ' या आपल्या लेखात नारायण महादेव भिडे यांनी आणि ' निर्यमक कवितेचा अर्ज ' या आपल्या कवितेत केशव विश्वास फणसे यांनी रेंदाळकरांची वाजू राखली आहे. भिडे लिहितात – " सयमक कविनेचे फायदे वीणा-काव्यात कबूल केले तरी क्षुल्लक कारणे देऊन यमकांची थोरवी गाणे व्यर्थ आहे. महाकाव्यात विचारांचा ओघ एकसारखा पुढे पुढे वाहावा लागत असल्यामुळे त्यात समवर्णांच्या आकांक्षेने उत्पन्न होणारा गतिनिरोध खपत नाही. इंग्रजी, बंगाली, गुजराथी वगैरे काव्यांनाही ज्यावाचून शोभा येऊ शकते, तो यमकांचा अलंकार एकट्या मराठीलाच दूर न करता यावा हे तिच्या फाजोल हौसेचे किंवा पूर्वपरंपरेच्या दुरभिमानाचे लक्षण होय. " (विविधजानविस्तार : ऑगस्ट १९१५). केशव विश्वास फणसे यांनी तर निर्यमक कवितेचे वकीलपत्र घेतले आणि मुंबईला भरलेल्या आठव्या साहित्यसंमेलनासमोर तिचा तक्रार-अर्ज दाखल केला.

होते आजवरी अनाथ विजनी, त्या एकनाथे परी
 धैर्ये शीघ्र सनाथ की करुनिया प्रेमे जनी आणली
 नागेशादिकही मदीय असती ते पाठिराखे जगी
 माझे भक्त न होति काय अजि ह्या साहित्यसंमेलनी ?
 माझ्या शैशवि तेवि नृत्यसमयी संगीतकी शोभली
 माझी सुन्दर नूपुरे सुयमके स्वाभीष्टकाळी भली
 आता ती शिशुनूपुरे मम पुरे, घ्या मोद अर्थे, रसे
 स्त्रीते प्रौढवयात नूपुरझणत्कारत्रपा देतसे

(विविधज्ञानविस्तार : सप्टेंबर १९१५).

फणशांचा हा कोटिक्रम बिनतोड नाही असे कोणता विवेकी म्हणेल ?
 निर्यमक रचनेचा हा वाद मावळल्यावर १ एप्रिल १९१६च्या 'करमणुकी'त
 रेंदाळकरांनी मायकेल मधुसूदन दत्त यांच्या एका चुटक्याचा मुग्ध आधार
 असलेली 'काव्यदेवीला' ही स्वभावसुंदर निर्यमक कविता प्रसिद्ध केली आहे.
 तिच्यात निर्यमकरचनेचे भावपूर्ण व काव्यपूर्ण समर्थन आहे :

निसर्गमृदु पाद हे रुचिर काव्यदेवी ! तुझे,
 कशास मग सांग या यमकशृंगल्या घातल्या !
 तुझी ललित नर्तने कुठुन चालती स्वैरशी ?
 स्वभावमधुरे ! किमर्थ तुज भूषणांची स्पृहा ?
 न भावधन का तुझ्या जवळ ? विश्व जे मोहवी
 तुझे हृदय शोभले गुणगणोदये मंगले !
 भरील नव रंग का रुचिर इंद्रचापी कुणी ?
 कुणी रचुनि शिंपले मणिमये ! तुला मंडिले ?

या कवितेत शृंगला, पद, गुण, रंग यांवर नकळत श्लेष साधले आहेत.

निर्यमक रचनेचे पूर्वप्रयत्न

आधुनिक कवितेत निर्यमक रचनेचा प्रयोग प्रथम रेंदाळकरांनी केला
 असे नाही. त्यांच्या जन्मापूर्वी दोन वर्षे अगोदर म्हणजे अठराशे पंचाशेति

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

तो घंट्या नायडू यांनी 'मैना' या लहान काव्यात केला होता. त्यानंतर एकोणीसशे नऊच्या बडोदे येथील सातव्या साहित्य संमेलनात नरसिंह चिंतामण केळकर यांनी 'मराठी कविता व यमक' हा अभ्यासपूर्ण व विद्वत्ता-प्रचुर निबंध वाचला होता. तो नोव्हेंबर एकोणीसशे नऊच्या विविधज्ञान-विस्तारात प्रसिद्ध झाला आहे.

इतर रचनाप्रयोग

मात्र आधुनिक कवितेत निर्यमक रचनेचा प्रयोग करून तो रूढ करण्याचे श्रेय निःसंशय रेंदाळकरांना दिले पाहिजे.

'कविकृष्णाच्या निर्यमका हे महाराष्ट्र देशा !' असे गोविंदाग्रज म्हणतात. पण ते वस्तुस्थितीला धरून नाही. रेंदाळकरांनी निर्यमक रचनेप्रमाणे आणखी एक नवा रचनाप्रयोग केला. परंतु त्याचा फारसा वभ्रा झाला नाही. 'माझे ते माझे नव्हे' या कवितेत त्यांनी शार्दूलविक्रीडित वृत्ताचे साडेचार श्लोक घातले आहेत. त्याप्रमाणे त्यांनी 'काही स्मृतिचित्रे', 'तू' व 'मनोगत' या कवितांत सहा चरणी श्लोक रचले आहेत. वस्तुतः श्लोक हा चार चरणी असतो. परंतु रेंदाळकरांनी मनातला आशय पूर्णतया व्यक्त व्हावा याकरिता त्यात दोन अधिक चरणांची भर घातली आहे. 'दोन' ही संख्या सम असल्यामुळे रचनेतील ही सुधारणा वाचकांच्या लक्षात चटकन् येत नाही. पुन्हां रेंदाळकरांनी परंपरागत पद्धतीप्रमाणे मनातला अर्थ एका चरणात आटोपला आहे. 'राजा शिवाजी' काव्य लिहिताना कुंट्यांनी आणि 'गंगावर्णना' रचनात चिंतामणी पेठकरांनी अमुक एका जागी अमुक एक श्लोक संपला असे धोरण ठेवलेले नाही. त्यांनी अन्वयासाठी विरामचिन्हांचा उपयोग केला आहे. त्यामुळे स्वाभाविक अवसानस्थळे कुचकामी झाली आहेत व एका चरणातला अर्थ दुसऱ्या चरणापर्यंत लांबला आहे. रेंदाळकरांच्या सुधारणेत चरणसंख्या वाढली आहे. पण अर्थ निरनिराळ्या चरणांत खंडित झालेला नाही :

उद्यानी फिरता अनेक कुसुमे संफुल्लशी पाहुनी
 आनंदे बहु एक त्यांतिल तदा मी घेतसे तोडुनी
 तत्सौंदर्य बघून, गंधहि तसा सेवून संतोषुनी
 घ्याया रम्यलता प्रसून दुसरे मी ते दिले फेकुनी !
 रागाने मजला पहात रमणी ते पुष्प घेई करी
 प्रेमे केशकलाप भूषित अहा ! तत्सन्निवेशे करी !

सुनीतरचना

केशवसुतांनी इंग्रजीतून सुनीत (Sonnet) हा काव्यप्रकार व रचनाप्रकार मराठीत आणला. त्यांना माधवानुज, रहाळकर व तांबे यांनी पाठिवा दिला. गोविंदाग्रज, वालकवी व रेंदाळकर यांनीही सुनीत हाताळण्याचा प्रयत्न केला. रेंदाळकरांनी 'गानलुब्ध', 'दावाग्नी', 'मुक्ता', 'तू' व 'वाष्पविदू' ही सुनीते लिहिली आहेत. 'वाष्पविदू' ही एकूण वारा निर्यमक सुनीतांची मालिका आहे. रेंदाळकरांनी जेव्हा ही सुनीते रचली तेव्हा त्यांचा इंग्रजी साहित्याचा अभ्यास नव्हता. त्यांनी केवळ केशवसुतांच्या अनुकरणाने सुनीते लिहिली आहेत. त्यांत काही निर्यमक आहेत. आणि काही सुनीतरचनेच्या नियमानुसार सयमक आहेत. परंतु 'तू' या एका सुनीताचा अपवाद वगळल्यास रेंदाळकरांना सुनीतरचना साधली नाही. याचे कारण त्यांना इंग्रजी सॉनेटचे हार्द माहीत नव्हते. त्यांना त्या काव्यप्रकाराचे स्वारस्य व रचनाप्रकाराचे रहस्य उमगले नव्हते.

सुनीत हा काव्यप्रकार फारच थोड्या कवींना उत्कृष्ट रीतीने साधतो. त्याच्या रचनेच्या अंतःस्वरूपाचे व बाह्यस्वरूपाचे काही नियम आहेत. ते सर्व नियम पाळून चौदा चरणांच्या मर्यादित आपला विचार किंवा भाव व्यक्त करणे सोपे नाही. सुनीतात एकामागून येणाऱ्या दोन भावना, दोन प्रसंग किंवा प्रसंगा-नंतरच्या भावना दाखविलेल्या असतात. त्यामुळे सुनीताचे दोन भाग पडतात. दोन्ही सारख्याच महत्त्वाचे असतात. दुसरा भाग हा पहिल्या भागाला केवळ पूरक नसतो, तर आवश्यक असतो. काही कवी पहिल्या भागाला आठ तर

एकशे दोन

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

दृसऱ्या भागाला सहा अशी चौदा ओळींची विभागणी करतात, तर काही कवी बारा व दोन अशी विभागणी करतात. सुनीतात दोन भाग असले तरी दोन्हीत भाव एकच पाहिजे, आणि दोन्ही भाग आपापल्यापरी पूर्ण असून एकूण सुनीताच्या एकतेसाठी, पूर्ततेसाठी आणि सुसंवादितेसाठी आवश्यक आहेत. 'तू' या सुनीतात रेंदाळकरांनी तसा प्रयत्न केला आहे व त्यात वऱ्याच प्रमाणात यश मिळविले आहे.

कवितेतील सामाजिकता

एकोणीसशे बारा, तेरा व चौदा ही तीन वर्षे रेंदाळकर मुंबईला मासिक मनोरंजनाच्या कार्यालयात सहसंपादक होते. मनोरंजनात 'प्रासंगिक विचार' या मथळ्याचे एक सदर आहे. या सदरात त्या काळाच्या मतप्रवाहावर, प्रासंगिक चळवळींवर, सरकारी धोरणावर व निरनिराळ्या योजनांवर संपादकीय विचारांची लहान लहान स्फुटे असत. ही स्फुटे पु. गो. काणेकर ऊर्फ शारदा-श्रमवासी लिहोत असत. देशाच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवनाशी त्यांचा परिचय होता. ते त्या निरनिराळ्या क्षेत्रांचा अद्ययावत अभ्यास करीत. मनोरंजनाच्या सहसंपादनाचे कार्य करीत असताना ही स्फुटे रेंदाळकरांच्या वाचनात येऊ लागली व ते त्या स्फुटांतील विषयांवर व विचारांवर कविता रचू लागले. 'प्रतिबंधित स्त्रीवर्ग', 'मनुष्याची परतंत्रता', 'उपचारांचे प्राबल्य', 'समाज आणि व्यक्ती', 'खरी आत्मोन्नती', 'प्रेम आणि सत्कार', 'अभिनंदन', 'डॉ. जगदीशचंद्र बोस', 'जर्मनीचा कैसर' इत्यादी त्यांच्या कविता त्या प्रासंगिक विचारांतून उत्स्फूर्त झाल्या आहेत. हे प्रासंगिक विचार सामाजिक असले तरी ते कवितेचा विषय करणे उचित आहे किंवा नाही याचा विचार रेंदाळकरांनी केला होता असे वाटत नाही. रेंदाळकर सुधारणावादी होते. त्यांचे विचार प्रागतिक होते. समाजातील क्रूर चालीरीती, कुसंस्कार, अन्याय, जुलूम, पक्षपात, अमानुष वर्तन इत्यादिकांना त्यांचा विरोध होता. ते स्त्रियांचे कैवारी होते. स्त्रीशिक्षण, बालविवाहनिषेध, विधवाविवाह, परदेश-गमन, जातिबंधन-निर्मूलन इत्यादी सुधारणांचे ते कट्टे पुरस्कर्ते होते. या सर्व

गोष्टी मान्य केल्या तरी उपर्युक्त त्यांच्या कवितांत काव्यगुण आहेत असे म्हणता येत नाही. या कवितांत त्यांनी केवळ गद्यातला मजकूर पद्यात व्यक्त केला आहे. या मजकुरातील विचारांना 'प्रासंगिक' हे विशेषण आहे. तेव्हा त्याचे तात्पुरते स्वरूप व तात्कालिक महत्त्व सहज लक्षात येण्यासारखे आहे. अशा विचारांना दैनिकांतील स्फुटांची अवकळा असते.

सामाजिकता हा कवितेचा विषय होऊ शकत नाही असे नाही. परंतु त्या सामाजिकतेतील 'विचारा'ला 'मता'चे स्वरूप हवे आणि त्या मताचा आविष्कार होताना वृत्तीत अभिनिवेश हवा. कृतीत त्वेष हवा आणि वाणीत आवेश हवा. रेंदाळकरांचे सामाजिक विचार हे मताच्या स्वरूपाचे नव्हते.

केशवसुत व रेंदाळकर यांची सामाजिकता

रेंदाळकरांच्या अंतःकरणावर केशवसुतांच्या सामाजिक विचारसरणीचा ठसा उमटला होता. त्यांची 'शिग' ही कविता केशवसुतांच्या 'तुतारी'वरून उत्पन्न झाली आहे. 'कवितादेवीचे आगमन', 'मनोगत', 'ज्ञपूझी', 'आम्ही' 'यथार्थदर्पोक्ती' इत्यादी त्यांच्या कवितांवर केशवसुतांच्या विचारांची व शैलीची छाप आहे. 'केशवसुतांस' या आपल्या कवितेत त्यांनी

'गंगौघापरि भव्य केशवसुता ! सावेश वाणी तुझी'

असा केशवसुतांच्या तेजःपुंज विचारसरणीचा आणि ओजःसंपन्न वाणीचा गौरव केला आहे; आणि 'केशवसुत व म्हातारी' या कवितेवर टीप लिहिताना त्यांना 'कविकुलचक्रवर्ती' हा किताब दिला आहे. परंतु रेंदाळकरांच्या केशवसुती प्रेरणा प्रबळ वाटत नाहीत. रेंदाळकर व केशवसुत हे दोघेही अगदी वेगवेगळ्या वातावरणात वाढले होते. दोघांच्या व्यक्तित्वात जमीन-अस्मानाचा फरक होता. दोघांचे कवित्व सर्वस्वी स्वतंत्र आहे. रेंदाळकर केशवसुतांहून बावीस वर्षांनी लहान होते. त्यांनी काही कवितांत केशवसुतांचे अनुकरण व अनुसरण केले आहे. परंतु प्रकृतिभेदामुळे ते त्यांना जमले नाही.

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

कवितेतील तात्त्विकता, धार्मिकता व राष्ट्रीयता

रेंदाळकरांनी ज्या प्रमाणात सामाजिक कविता लिहिल्या आहेत, त्या प्रमाणात तात्त्विक, धार्मिक व राष्ट्रीय कविता लिहिलेल्या नाहीत. त्यांच्या कवितासंग्रहात ' एकामागून एक ', ' विधीचा फेरा ', ' अणू ', ' काल, आज पण उग्रा ', ' अपूर्णता ', ' पतंग ', ' शून्याकाश ', ' अनुताप ' इत्यादी कवितांत तत्त्वज्ञान आढळते. परंतु त्यांच्या अभिव्यक्तीत काही नवेपणा किंवा निराळेपणा दिसत नाही.

चिपळूणकर आणि मंडळीने हरिभाऊ आपट्यांकडे महाभारताचा उपसंहार लिहिण्याचे कार्य सोपवले होते. त्यासाठी रेंदाळकर टिपणे तयार करीत होते. ती तयार करताना त्यांना ' धर्महानीचे भय ' आणि ' द्रौपदी ' या दोन कविता स्फुरल्या आहेत. रेंदाळकरांनी काव्यव्युत्पत्तीचा आणि सिद्धान्तकौमुदीचा अभ्यास करताना थोडाफार ' मीमांसे 'चाही अभ्यास केला होता अशी अनंततनयांची साक्ष आहे. ती ' मीमांसा ' ' द्रौपदी ' या कवितेतील कोटिक्रम करताना त्यांच्या उपयोगी पडली आहे. द्रौपदीची दारुण मनोव्यथा व अनुकंपनीय अगतिकता पाहून ते संतापाने उद्गारतात :

जी नीती तुजला विवस्त्र करण्या थोडी न संकोचते
पुण्यस्त्रीगणि तूज शुद्धचरिते ! निःशंक जी लोटते
धिक् ! धिक् ! नीतिस त्या कशास असली शास्त्रे तरी जन्मली ?
की जी शील अनाथ पुण्यसत्तिचे रक्षावया लाजली
ओढावे तव मृक्तकेश धरुनी दुःशासनाने तुला,
नाही राजसभेत हाय ! पण गे कोणी त्या बोलला !
त्या नीचास परंतु बोल कसला ? ज्या भ्रंश धर्मांमुळे
होती दुष्ट असे प्रमत्त, सुगुणे त्या पाहिजे निंदिले !

' भाऊभाऊ ', ' माझे राज्य ', ' धर्मनिष्ठ ', ' भारतमाता ' इत्यादी कवितांत रेंदाळकरांच्या एकंदर मानवजातीच्या निष्ठेविषयीची प्रतीती येते.

रेंदाळकरांनी या कविता लिहिल्या त्यापूर्वी १९०७-१९०८ चे हिंदी असंतोषाचे प्रक्षुब्ध वातावरण निवळले होते. भारताला मिटो-मोर्ले सुधारणा मिळाल्या होत्या. लोकांनी उत्साहाने दिल्ली दरबारात भाग घेतला होता. तेव्हा रेंदाळकरांनी त्या वातावरणाला जुळतील अशा कविता रचल्या असल्यास ते स्वाभाविक होते.

निसर्गगीते व भावगीते

एकोणीसशे पंधराच्या सुरुवातीपासून तो एकोणीसशे एकोणीसच्या मार्च-अखेर रेंदाळकर पुण्यास हरिभाऊ आपट्यांच्या सान्निध्यात होते. हरिभाऊंचा सहवास रेंदाळकरांच्या त्रिविधा प्रतिभेला सर्वतोपरी प्रेरक व पथप्रदर्शक झाला. रेंदाळकरांनी जरी मुंबईच्या मुक्कामात इंग्रजी वाङ्मयाचा आस्वाद घेण्यास आरंभ केला होता तरी त्यांना अजून त्याची रुची लागली नव्हती व रसाची खुमारी कळली नव्हती. हरिभाऊंनी त्यांना त्या वाङ्मयाची लज्जत चाखवली व चटक लावली. मुंबईच्या मुक्कामापर्यंत रेंदाळकरांच्या कवितालेखनावर संस्कृतचा प्रभाव होता आणि इंग्रजीचा अभाव होता. परंतु पुण्यातील वास्तव्यापासून हा प्रकार उलटा झाला. तेथील वास्तव्याच्या चार वर्षांच्या अवधीत आणि नंतर वर्ष दीड वर्ष पुन्हा मुंबई, सांगली, कोल्हापूर, इचलकरंजी, गडइंग्लज व शेवटी रेंदाळ या ठिकाणी भ्रमंती करीत असताना रेंदाळकरांनी अगदी नवीन मांडणीच्या आणि निराळ्या धाटणीच्या कितीतरी लहान लहान कविता रचल्या आहेत. आयुष्याच्या अखेरीअखेरी आविष्कृत झालेल्या त्यांच्या या आत्मपर गीतांमधील मनोलेखन मोठे हळुवार व हृदयस्पर्शी आहे. या वेळपर्यंतच्या रेंदाळकरांच्या कवितांत वृत्तवैचित्र्य होते. यापुढील कवितांत वृत्तवैचित्र्य आहे. या अंतिम कवितांतील त्यांचा आत्माविष्कार निरनिराळ्या स्तोत्रांच्या, प्रार्थनांच्या आणि मृत्युगीतांच्या रूपाने परिस्फुटित झाला आहे.

भावगीतांचे विशेष

हरिभाऊंच्या सहवासात रेंदाळकरांना इंग्रजी 'लिरिकल पोएट्री' चे हार्द उमजले. मराठीत आता या प्रकारच्या कवितेला 'भावगीत' हे नाव रूढ

रेंदाळकरांनी या कविता लिहिल्या त्यापूर्वी १९०७-१९०८ चे हिंदी असंतोषाचे प्रक्षुब्ध वातावरण निवळले होते. भारताला मिटो-मोर्ले सुधारणा मिळाल्या होत्या. लोकांनी उत्साहाने दिल्ली दरबारात भाग घेतला होता. तेव्हा रेंदाळकरांनी त्या वातावरणाला जुळतील अशा कविता रचल्या असल्यास ते स्वाभाविक होते.

निसर्गगीते व भावगीते

एकोणीसशे पंधराच्या सुरुवातीपासून तो एकोणीसशे एकोणीसच्या मार्च-अखेर रेंदाळकर पुण्यास हरिभाऊ आपट्यांच्या सान्निध्यात होते. हरिभाऊंचा सहवास रेंदाळकरांच्या त्रिविधा प्रतिभेला सर्वतोपरी प्रेरक व पथप्रदर्शक झाला. रेंदाळकरांनी जरी मुंबईच्या मुक्कामात इंग्रजी वाङ्मयाचा आस्वाद घेण्यास आरंभ केला होता तरी त्यांना अजून त्याची रुची लागली नव्हती व रसाची खुमारी कळली नव्हती. हरिभाऊंनी त्यांना त्या वाङ्मयाची लज्जत चाखवली व चटक लावली. मुंबईच्या मुक्कामापर्यंत रेंदाळकरांच्या कवितालेखनावर संस्कृतचा प्रभाव होता आणि इंग्रजीचा अभाव होता. परंतु पुण्यातील वास्तव्यापासून हा प्रकार उलटा झाला. तेथील वास्तव्याच्या चार वर्षांच्या अवधीत आणि नंतर वर्ष दीड वर्ष पुन्हा मुंबई, सांगली, कोल्हापूर, डचलकरंजी, गडइंग्लज व शेवटी रेंदाळ या ठिकाणी भ्रमंती करीत असताना रेंदाळकरांनी अगदी नवीन मांडणीच्या आणि निराळ्या धाटणीच्या कितीतरी लहान लहान कविता रचल्या आहेत. आयुष्याच्या अखेरीअखेरी आविष्कृत झालेल्या त्यांच्या या आत्मपर गीतांमधील मनोलेखन मोठे हळुवार व हृदयस्पर्शी आहे. या वेळपर्यंतच्या रेंदाळकरांच्या कवितांत वृत्तवैचित्र्य होते. यापुढील कवितांत वृत्तवैचित्र्य आहे. या अंतिम कवितांतील त्यांचा आत्माविष्कार निरनिराळ्या स्तोत्रांच्या, प्रार्थनांच्या आणि मृत्युगीतांच्या रूपाने परिस्फुटित झाला आहे.

भावगीतांचे विशेष

हरिभाऊंच्या सहवासात रेंदाळकरांना इंग्रजी 'लिरिकल पोएट्री' चे हार्द उमजले. मराठीत आता या प्रकारच्या कवितेला 'भावगीत' हे नाव रूढ

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

ज्ञाले आहे. भावगीताचे विशेष सांगताना Joseph Angus म्हणतो : “ The peculiarity of **Lyric Poetry** is, as the name implies, that it is suitable for music, either in its tone of feeling, or more commonly in its quick movement and vivacity. Its essential quality is, that it be the earnest utterance of the heart, generally in moments of joy or strong feeling. Its appropriate theme is devotion or patriotism, love or war. ”

निरनिराळ्या वृत्तीच्या कवींच्या भावगीतांनी इंग्रजी वाङ्मयाला नितान्त माधुर्य व सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. भावगीतात एकच भाव, विचार किंवा प्रसंग मुख्य हवा. त्याला पोषक किंवा पूरक अशा कल्पना अनुषंगाने याव्या. भावगीतात कवी बाह्य सृष्टीतील वस्तूविषयींच्या आपल्या भावना आविष्कृत करीत असतो. त्यात भावनांना प्राधान्य असते. म्हणून त्याला ‘ भावगीत ’ म्हणतात. भावगीत हे तालासुरावर गाता आलेच पाहिजे असे नाही. त्यातील चैतन्य नष्ट होणार नाही किंवा त्यात स्वभावतःच असलेली द्रुत अथवा विलंबित गती अस्पष्ट राहणार नाही अशा रीतीने ते गळ्यावर म्हणता आले म्हणजे झाले. त्याला वाद्यांच्या साथीची गरज नाही. मात्र त्याची रचना भावनेला अनुरूप अशी सावेश किंवा रसभरित असणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे त्याची भाषा भावनेला अनुसरून कोमल अथवा तीव्र पाहिजे. भावगीतांचा व्याप अत्यंत विस्तृत आहे. मनुष्याच्या मनाची अशी एकही छटा नाही किंवा अंतर्गत असा एक विचारही नाही की जो भावगीतासाठी विषय होऊ शकणार नाही. कुशल प्रतिभासंपन्न कवींच्या हातात भावगीत हे एक परिणामकारक शस्त्र आहे.

रेंदाळकर व निसर्ग

भावकवी हा निसर्गाच्या मध्यस्थीने स्वतःचे मनोभाव शब्दांत सजीव साकार करीत असतो. आरंभी आरंभी रेंदाळकरांना ही कला साध्य झाली

नव्हती. पण पुढे इंग्रजी कवितेच्या व्यासंगाने त्यांना ती साध्य झाली. या विधानाचे प्रत्यंतर हवे असेल तर 'उद्भ्रम' व 'हास्यसंगीत' या त्यांच्या दोन कविता तोलून जोखण्याजोग्या आहेत. 'उद्भ्रमा'त कवीची वृत्ती त्राग्याची व वैतागाची आहे. विचार करून करून तो वेडा बनला आहे. त्या भ्रांतिष्ट मनःस्थितीत तो उद्गारतो :

गान पुरे, हास्य पुरे, दूर फेक बासरी
होओ तिमिरात लीन ही उषाहि हासरी
आशेवर मार फुंक फुटुनि गर्गनि ती उडो
खंडजाल विरल तिचे कृष्णमेवपटलि दडो !
फुटुनि गगन एथ पडो भंगुनि ते इंदुरवी
तिमिरावर तिमिरांची लोटणी वळो नवी
गाढ त्या तमात जाउ आपणही विस्मरुनी
लुप्त होउ शून्यांतरि शून्य गडे होउनी ?

कवीच्या या भ्रमिष्ट वृत्तीविरुद्ध त्याची आनंदी, सुसंवादी व आशावादी वृत्ती 'हास्य संगीत' या निसर्ग गीतात प्रतीत होते :

मधुर हास्यनादी सारे विश्व झुलुनि राही
रितें स्थान हास्यावाचुनि एक जगी नाही !
हसति हळुच डुलती कुरणे लाजुनिया गाली,
गवति फुले खुदकन हसती रम्य विभवशाली,
रानपाखरांच्या हास्ये वने भरुनि गेली,
हसति दडुनि झुडुपामध्ये विपिनदेवताही !
हास्य एथ तेथहि भरले अणुहि हासताहे
हास्यनदी शून्यातुनि ही आज वाहताहे,
उदासीन दुःखी मग का दूर कोण राहे ?
चला भरुनि नभ हे टाकू हास्यगायनाही !

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

रेंदाळकरांचे हे भावगीत वुइल्यम ब्लेकच्या A Laughing Song या भावगीताच्या आधारे लिहिलेले आहे. परंतु आधार घेणाऱ्या कवीची वृत्ती मूळ कवीच्या वृत्तीशी तन्मय झाल्याशिवाय त्याला त्या मूळ कवितेतला भाव आपल्या कवितेत ओढता येत नाही. हे सत्य त्या बाबतीत लक्षात घेणे आवश्यक आहे. रेंदाळकरांची 'शांतीसाठी' ही भावकविता याच कवितेसारखी आहे. पण ती सर्वस्वी स्वतंत्र आहे. रेंदाळकरांच्या या कविता गेय आहेत; आणि तरलभाव विरल होऊन ओसरताच त्या यथावकाश थांबल्या आहेत.

स्तोत्रे आणि भावगीते

एकोणीसशे एकोणीसच्या मार्चमध्ये हरिभाऊंचा मृत्यू झाला. त्यामुळे रेंदाळकरांचा एक फार मोठा आधार तुटला व धीर सुटला. यापूर्वी ते काही काळ कव्यांच्या महिलाश्रमात शिक्षक होते. तेथे त्यांना मलेरिया जडला होता. हरिभाऊंच्या मृत्यूनंतर ते पुन्हा मुंबईला लक्ष्मीनारायण प्रेसमध्ये गेले. तेथे तो बळावला. आणि अखेर त्यांचा तो ताप क्षयाच्या व्यथेवर गेला. त्यातच त्यांच्या पत्नीचा अंत झाला. हृदयाने हळुवार असणारे रेंदाळकर आता अगदीच विरघळले. त्यांना मनाच्या वेदना व शरीराच्या यातना सहन होईनात. आता ते मृत्यूची मार्गप्रतीक्षा करू लागले. अनेक औषधोपचार करूनही रोग जेव्हा हटत नाही असे त्यांनी पाहिले तेव्हा ते आपल्या मूळ गावाला जाऊन राहिले.

जन्मभू ! नजरेपुढे दिसतेस तू मज सारखी
चारुता स्मरुनी तुझी तव चितनी मन गुंगते,
टेकड्या रमणीय त्या, पळते झरे खडकातुनी,
सारखे दिसती तळ्याभवतालचे झुलते तरू !
वाटले रमते खगस्वनि शारदापरिवादिनी
भासले गिरिवात तो भरला प्रभुश्वसनामृते,
प्रीतिची मधु गायने अनुरात्रही नव जन्मली,
भावनारससंगमी द्रवले सदा मम मानस.

रेंदाळकर हे जात्या सश्रद्ध होते. परमेश्वराच्या कारुण्यावर त्यांचा अपार विश्वास होता. ते व्याकुल अंतःकरणाने त्याची प्रार्थना करू लागले :

जय जय गुणनिलय सदय सकलभुवननाथा !
किंकर हा तव पदयुगि करित विनत माथा !

स्मरुनि तुझे अमल चरण
रिघती जे तुजसि शरण
त्वरित करिसि तदुद्धरण
तू मंगलदाता !

मरण भीति हरण करुनि पुससि अशुभवार्ता !

त्यांच्या विरंगुळ्याचा आणि विसाव्याचा वेळ आता त्यांची स्तोत्रे आळवण्यात व्यतीत होऊ लागला. निसर्गातील प्रत्येक दृश्यात त्यांना त्या सर्वव्यापी परमेश्वराच्या अस्तित्वाचा साक्षात्कार होऊ लागला. प्रार्थनाष्टकात ते अगदी सहजगत्या म्हणतात :

प्रभातसमयी नभी अरुणरागकांती दिसे,
तुझी चरणसारसे म्हणुनि येत चित्ती हसे;
बघून रमणीय हा नव दिनेश अर्धोदित
पदांगुलिनखप्रभा म्हणुनि दास हो हर्षित
विहंगकलकूजित श्रुतिपुटी पडोनी मला
तुझाच वरदायक स्वर कितीकदा वाटला !
प्रफुल्लसुमसौरभा हरुनि वायु येता अहा !
तुझा श्मसनगंध तो गणुनि मुग्ध हो दास हा !

या कालावधीत भाविक हृदयाच्या रेंदाळकरांनी मिरजेचे अधिपती गंगाधरराव पटवर्धन यांच्यासाठी ' रुक्मिणीपत्रिका ', ' सीतेचा निरोप ', ' राम अरण्यात जाताना ', ' सीतेस अरण्यात टाकतेवेळी लक्ष्मण म्हणतो ' ' वृद्ध कोण ? ', ' निराश राधा ' इत्यादी आख्यानपर कविता रचल्या. या

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

आख्यानासंबंधी ८।३।२० च्या पत्रात ते आपले मित्र वामनराव कुंटे यांना लिहितात, “ मिरजकरांना कीर्तनासाठी आख्याने पाहिजे आहेत. ती निर-निराळ्या चालींवर करून द्यावयाची. ” रेंदाळकरांनी अभिजात संस्कृत महाकवींच्या महाकाव्यांचा आदर्श समोर ठेवला होता. त्यांत स्तोत्रांचा व आख्यानकांचा समावेश होतो.

मृत्युगीते

रेंदाळकर मरणाला भीत नव्हते. त्यांना क्षयी जीवनाचा कंटाळा आला होता :

वांछा अल्पहि पूर्ण होत न कदा, नैराश्य वाढे सदा,
नाही सौख्यलव क्षणैकहि कधी या दुर्भंगा लाधला !
चिंताविव्हल तीव्रदुःखगरलव्यामूढ होऊन मी
मृत्यो ! शांतिनिकेतना ! करि तुझे सोत्क्रंठ मार्गक्षण !

‘ विविधज्ञानविस्तारा ’च्या पन्नाशीच्या आनंदोत्सवानिमित्त ‘ विविध-काव्यमाला ’ प्रसिद्ध झाली. तिच्यात ही कविता आहे. तिच्यावरील टीपेत म्हटले आहे : “ रेंदाळकरांची ही बहुतेक अखेरची कविता असावी. औषधोप-चार करूनही गुण येत नाही, तेव्हा मृत्यू लौकर येऊन हे हाल चुकतील तर बरे, अशा मनःस्थितीत त्यांनी ही कविता लिहिली आहे. ” ही कविता रेंदाळकरांच्या आयुष्यातील अखेरच्या दिवसांतली आहे यांत शंका नाही, पण त्यांची ही काही अखेरची कविता नाही. अखेरच्या दिवसांत लिहिलेल्या या अनेक आत्मपर भावगीतांत रेंदाळकरांच्या कवितेतील अकृत्रिम सौष्ठव प्रकट झाले आहे. ‘ कृत्रिम ’ म्हणजे ‘ artificial ’ आणि ‘ अकृत्रिम ’ म्हणजे ‘ artistic ’ यांत अंतर आहे. ‘ कृत्रिमते ’त बुद्धिपुरस्सरता असते. याउलट ‘ अकृत्रिमते ’त स्वभावसिद्ध कलाकुशलता असते.

रेंदाळकरांनी अखेरच्या दिवसांत लिहिलेल्या स्तोत्रांचा, प्रार्थनांचा व मृत्युगीतांचा अंतर्भाव भावगीतांत होतो. तुकारामांचे अभंग स्तोत्रांच्याच

स्वरूपाचे आहेत. त्यांच्यांत भावनेला आवश्यक अशी आर्तता व आर्द्रता आहे. रेंदाळकरांच्या अखेर अखेरच्या आत्मगीतांत त्याचा प्रत्यय येतो. रेंदाळकरांनी ही आत्मपर गीते लिहिली तेव्हा रवींद्रनाथ ठाकूरांच्या गीतांजलीचा गौरव होत होता. रेंदाळकर पुण्यात असताना कानिटकरांनी व हरिभाऊंनी तिला मराठीत आणण्याचे प्रयत्न चालविले होते. रेंदाळकरांना या गोष्टी माहीत होत्या. त्यांनी गीतांजलीतील कविता मराठीत आणल्या नाहीत; परंतु मृत्युदेवाला अनुलक्षून लिहिलेल्या ' उत्कंठा ' व ' निराशा ' या त्यांच्या दोन कविता करुण रसाने ओतप्रोत असून ' गीतांजली 'च्या शैलीची आठवण करून देतात :

तू येणार म्हणून यत्न करुनी बागेतली सर्वही
पुष्पे सौरभशालि मी जमवुनी हा हार की गुंफिला;
तो वाहून तुझ्या पदांवर, तुला गाऊन गीतावलि
प्राणांची - मनि हेतु हा - तुजपुढे लावीन पंचारती !
हाती हार तसाच, कोमुनि दळे त्याची गळू लागली
आले पाय भरून, न क्षणभरी आता उभे राहवे
हा गेला दिन, अंबरी हळुहळू आली तमाची छटा
यायाचा तरि तू कधी ? क्षणभरे दृष्टीस ये झापडी !

' मृत्यू ' वरील मागील कवितेत सरळसरळ शरणागती आहे. या कवितेत व्यंजना असल्यामुळे ही मोठी खुबीदार व बहारीची झाली आहे. शिवाय भाषाही मराठी वाक्प्रचार व संप्रदाय यांनी युक्त आहे.

' अजुनि चालतोचि वाट ' या करुणकोमल आत्मपर भावगीतात रेंदाळकरांचे अंतःकरण पिळवटून निघाले आहे. तेहतीस वर्षांच्या जीवनातील त्यांची अनुभूती त्यात साध्या शब्दांचे रूप घेऊन अभिव्यक्त झाली आहे. अवघ्या अठरा ओळींच्या या गेय कवितेत रेंदाळकरांनी अतिशय संयमाने व सूचकतेने आपली वेदना संवेदित केली आहे. प्रस्तुत भावगीत त्यांच्या एकाकी अवस्थेत आत्मदुःखातून सहज प्रस्फुरित झाले आहे. त्याला ध्रुपद नाही. त्याची गती सरल आणि अनिरुद्ध आहे. जीवन म्हणजे माळावरला रूक्ष प्रवास आहे.

एकशे वारा

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

तो सरता सरत नाही व आयुष्याचे दिवस तर भरता भरत नाहीत. अशा उद्विग्न मनःस्थितीत ते आपल्याशीच उद्गारतात :

अजुनि चालतोचि वाट ! माळ हा सरेना !
विश्रांति-स्थल केव्हा यायचे कळेना !
त्राण न देहात लेश, पाय टाकवेना,
गरगर शिर फिरत अशी होय पुरी दैना !
दिन गेले, मास तसे वत्सरेहि गेली,
निकट वाटते जीवनसंध्या ही आली !
कुठुनि निघालो, कोठे जायचे न ठावे,
मार्गातच काय सकळ आयु सरुनि जावे !
पुरे ! पुरे ! ही असली मुशाफरी आता
या धूळित दगडावर टेकलाच माथा !

रेंदाळकरांचा जीवनविषयक दृष्टिकोण

रेंदाळकरांचा जीवनविषयक दृष्टिकोण आशेचा होता की निराशेचा होता असा प्रश्न उपस्थित केल्यास तो आशेचा होता असेच उत्तर द्यावे लागेल. त्यांच्या कवितासंग्रहात जशा आशावादाच्या तशाच निराशावादाच्या कविता आहेत. त्या त्यांच्या अस्थिर मनाच्या द्योतक आहेत. रेंदाळकर वयाने तरुण होते. अजून त्यांना जगाचा अनुभव नव्हता. त्यांची गृहस्थिती व परिस्थिती सतत चिंतेची व ओढघस्तीची होती. तेव्हा मधूनमधून त्यांना वैताग येत असावा व विराग प्राप्त होत असावा. त्यांनी आपल्या आयुष्याच्या प्रारंभापासून अकारण फार मोठे ध्येय ठेवले होते. त्याविषयी इषारा देताना 'विविधज्ञानविस्तारा'ने म्हटले आहे— "म्हणोनि माझे नित्य नवे । श्वासोच्छ्वासहि प्रबंध होआवे ' हे अंतिम ध्येय रेंदाळकरांनी दृष्टीसमोर ठेवले आहे. पण ही उच्चतम आकांक्षा पूर्ण न झाल्यास तितकीच गाढ निराशा मात्र मनाला लागू देऊ नये म्हणजे झाले." (सप्टेंबर १९११). मुंबईच्या वास्तव्यात

एकशे तेरा

ते समाजसुधारणावादी बनले व तिच्या प्रचारार्थ कवितेला राववू लागले. 'ब्रह्मांडासह धर्मपंथ सगळे झाले अहा आपुले' अशा व्यापक विचारसरणीचे ते धर्मनिष्ठ बनले. वस्तुतः कविता ही स्वतंत्र शक्ती आहे. तिचा उद्गम स्वतःच्या आनंदासाठी आहे. रेंदाळकरांना हे रहस्य आरंभी उमगले नाही म्हणूनच ते निराशेने तळमळून विचारू लागले.

सुखकर संदेश अमित पोचविले कोणा,
भार वाहुनी परार्थ जाहलो दिवाणा !

काय निरुद्देश सर्व जीवन मम होते
मरुसरितेपरि अवचित झरुनि जायचे ते ?

ध्यय असते. पण ते स्वतःसाठी, स्वतःच्या आटोक्यातले असते. कला ही कलेसाठी आहे. ती आत्मानंदासाठी आहे ही पाश्चात्यांची दृष्टी आणि काव्यकला ही ईश्वराची देणगी आहे, ती त्याची त्यालाच समर्पण केली पाहिजे, ही पौरस्त्यांची दृष्टी. ह्यात तत्त्वतः काही भेद नाही. रेंदाळकरांच्या काही कवितांत निराशेचे उद्गार असले, तरी ते तात्कालिक व तात्पुरते आहेत. जीवनाकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टी मूलतः निर्मळ, निकोप, निरहंकारी व निर्द्वंद्वी होती हे त्यांच्या 'विकास', 'देवाचे आवडते फूल' आणि 'एका फुलास' या अखेरच्या कवितांवरून दिसून येईल. 'एका फुलास' ही त्यांची भावकविता ऑगस्ट एकोणीसशे वीसच्या 'मासिक मनोरंजना'त आली होती. त्यानंतर दोन महिन्यांनी म्हणजे नोव्हेंबरांत त्यांचा अंत झाला. त्या भावकवितेत ते अनाढ्य वृत्तीने त्या फुलास म्हणतात :

अनंतगुणशोभि तू तुज करी धराया फुला,
अनंतभुवनप्रभू गमत योग्य तो एकला,
न हाव भलती कधी धरिन योग्यता आपली
स्मरून कुसुमेश्वरा, नतिशते तुला वाहिली !

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

रेंदाळकरांचे केशवसुती सांप्रदायित्व

केशवसुतांचा एक विशेष संप्रदाय होता व त्यात अनेक कवी मोडतात, या कल्पनेने काही समीक्षकांनी इतर अनेक कवींप्रमाणे रेंदाळकरांनाही केशवसुतांच्या संप्रदायात कोंबले आहे. रेंदाळकरांनी केशवसुतांच्या अनेक प्रवृत्तींचे भलेवुरे अनुकरण व अनुसरण केले आहे. त्यांच्या अनेक कवितांवर केशवसुतांच्या कवितेची छाया आहे. त्यांनी आपल्या काही कवितांत केशवसुतांवद्दल असीम आदर व्यक्त केला आहे, आणि त्यांच्याच प्रेरणेने हरिभाऊ आपट्यांनी केशवसुतांची कविता संकलित करून प्रसिद्ध केली. (मनोहर : जून १९५९). हे सर्व गृहीत धरूनही रेंदाळकरांच्या कवितेची पृथगात्मता व मौलिकता कायम राहते. रेंदाळकरांनी ज्या वयात व ज्या जमान्यात केशवसुतांच्या कवितालेखनाचे अनुकरण केले ते वय नावीन्यप्रियतेचे व सामाजिक सुधारणेच्या टुमीचे होते. त्या अनुकरणात्मक कवितांत रेंदाळकरांचा आत्मा उतरलेला नाही. जाज्वल्य मनोवृत्तीचा पुरोगामी कविश्रेष्ठ म्हणून केशवसुतांवद्दलचा रेंदाळकरांचा अभिमान स्वाभाविक आहे. रेंदाळकरांची वास्तव कवित्वशक्ती पूर्वार्धात त्यांच्या अभिजात संस्कृत शैलीत आहे आणि उत्तरार्धात इंग्रजी प्रेरणेच्या आत्मपर भावगीतांत आहे. अभिजात संस्कृत साहित्यासंबंधीची रेंदाळकरांची आवड आणि ओढ अखेरपर्यंत कायम होती. अभिजात संस्कृत कवींप्रमाणे त्यांना आपल्या आत्माविष्काराची व कवित्वाची पूर्णपणे जाणीव होती. पूर्वार्धात त्यांच्या कवितेत विचारांना स्थान होते. पण पुढे ते भावनांना मिळाले. त्यांचे वृत्तावर व भाषेवर असाधारण प्रभुत्व होते. ते व्यंग्य व अलंकारिक होते. त्यामुळे आरंभीआरंभी त्यांनी कथनपर, निवेदनपर किंवा वर्णनपर कविता लिहिली असली, तरी नंतर भावाविष्कारी कविता लिहिली आहे. त्यांची भाषा सुरवातीला संस्कृतप्रचुर होती आणि पद्यरचना सामासिक होती. पण भाषा उत्तरोत्तर प्रसन्न होत गेली आणि पद्यरचना रमणीय झाली. 'काय वरे झाले?' आणि 'प्रेमभंग' या त्यांच्या दोन कविता ते थेट मराठी थाटाची भाषा किती सहज आणि सफाईने लिहीत याचे उत्कृष्ट नमुने आहेत.

एकशे पंधरा

केशवसुत व रेंदाळकर दोघेही अल्पायुषी होते. दोघेही दीन व दरिद्री होते, दोघांनाही पोटापाण्यासाठी आयुष्यभर वणवण भटकावे लागले इत्यादी साम्याच्या बाबी संप्रदायित्व सिद्ध करण्यासाठी अनावश्यक आहेत. एकोणीस फब्रुवारी एकोणीसशे अकरा रोजी केशवसुतांच्या स्मरणार्थ पुण्यास ज्या तुतारी मंडळाची स्थापना झाली त्याच्यात कारखानीस, टिपणीस व गडकरी हे ईन मीन तीन सभासद होते. रेंदाळकरांचा त्या मंडळाशी दुरूनही संबंध आला नाही. रेंदाळकरांची कविता ही रेंदाळकरांचीच कविता आहे. तिच्यावरला पालापाचोळा झाडून मग तिच्या गाभ्यातील फळातला रस चाखला पाहिजे.

रेंदाळकरांवरील आणि त्यांच्या कवितेवरील आक्षेप

सत्तावीस नोव्हेंबर एकोणीसशे पंधराच्या 'करमणुकी'त रेंदाळकरांनी अनंततनयांच्या 'हृदयतरंगा' वर चर्चा करताना त्यातील काही कवितांवर टीका केली होती. ती लक्षात ठेवून की काय, रेंदाळकरांच्या पश्चात अनंततनयांनी 'काव्यचर्चे'त रेंदाळकरांच्या कवितेची चर्चा केली आहे. तिला 'विविधज्ञान-विस्तारा'ने "एका दिवंगत कवीच्या काव्याची हिडीस चर्चा" असे म्हटले आहे. (जानेवारी १९२६). 'काव्यरत्नावली' ने म्हटले आहे, "अनंततनयांच्या लेखाने आम्हांस विषाद उत्पन्न झाला. महाराष्ट्रातील कविमंडळीत परस्परादर कमी दिसतो. वास्तविक सारस्वतांनी कविवृत्तीने मौन धारण करून भरीव असे कार्य करीत राहावे. पण पाहावे तो निराळाच प्रकार." (जुलै १९२८).

अनंततनयांचे आरोप असे—रेंदाळकरांच्या काव्यकृतीप्रमाणे त्यांचे चरित्र पवित्र नव्हते. त्यांनी आपल्या पत्नीला नीट वागवले नाही. एका अज्ञात व्यक्तीवर त्यांचे प्रेम होते. त्यांची प्रेममीमांसा बरोबर नाही. त्यांची ध्येयात्मक कविता म्हणजे निव्वळ उन्मत्ताचे प्रलाप आहेत. त्यांना शिष्टाचार ठाऊक नव्हते. पण ते दुसऱ्याकडून शिष्टाचाराची अपेक्षा करीत. या आक्षेपांना रेंदाळकरांचे मित्र नागेश यांनी 'रेंदाळकरांच्या कविते'च्या द्वितीय खंडात 'रेंदाळकरांचे निदक' हा विस्तृत लेख लिहून उत्तर दिले आहे. यांपैकी दोन

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

आक्षेप सोडल्यास बाकीचे रेंदाळकरांच्या चरित्रावर आहेत. रेंदाळकरांना सुपारीच्या खांडाचेही व्यसन नव्हते. त्यांच्या पत्नी हिस्टेरिक होत्या. त्यामुळे त्या उभयतांना त्रास होई. पण रेंदाळकर तो निमूटपणे सहन करीत व पत्नीची शुश्रूषा करीत. शिष्टाचाराच्या बाबतीत ते मागे नव्हते. त्यांची ध्येयात्मक कविता म्हणजे निव्वळ उन्मत्ताचे प्रलाप आहेत असे म्हणण्यापेक्षा त्यांच्या ध्येयात्मक कवितांत जाज्वल्य मनोवृत्तीचा आढळ होत नाही असे म्हणणे विशेष समीचीन ठरेल. 'प्रेम हे अनासक्त, निष्काम व निःस्वार्थ हवे. प्रेमासाठी त्याग हवा. पण भोग हवाच असे नाही.' या मीमांसेत काय चुकले ?

मे एकोणीसशे पंचवीसच्या 'विविधज्ञानविस्तारा'त प्रो. सबनीस यांनी रेंदाळकरांच्या कवितेवर आक्षेप घेतले आहेत. त्यांचा पहिला आक्षेप असा की, रेंदाळकरांना इंग्रजी भावगीतांचे अंतःकरण उमगले नव्हते. त्यामुळे त्यांना भावगीतात्मक कविता रचता आली नाही. रेंदाळकरांचा आरंभी इंग्रजी भावगीतांशी परिचय नव्हता. पण तो यथावकाश झाला व त्यांनी इंग्रजी कवितेकडून प्रेरणा घेऊन अनेक आत्मपर गीते निर्माण केली आहेत. रेंदाळकरांचे मन मोकळे व स्वच्छ नव्हते. ते कुजके होते. त्यांनी आपल्या टीकाकारांवर हवे तसे प्रहार केले आहेत. रेंदाळकरांनी कविता साभार परत केल्या. त्यामुळे त्यांच्यावर नाराज असणारे बरेच कवी होते. त्यांनी इंदुप्रकाश, ज्ञानांजन, विविधज्ञानविस्तार इत्यादी नियतकालिकांतून रेंदाळकरांच्या कवितांवर गलिच्छ टीका केली. तेव्हा रेंदाळकरांनी प्रक्षुब्ध होऊन काही कविता रचल्या. त्यात अस्वाभाविक असे काय आहे ? अशा प्रकारची वादावादी हा कवितेचा विषय होऊ शकत नाही हे खरे. परंतु हा प्रकार क्रियाप्रतिक्रियेच्या स्वरूपात होता. अशा वादविवादात्मक कवितांना फक्त ऐतिहासिक मूल्य असते. समालोचकांनी वाटल्यास आपल्या समालोचनात त्या वगळाव्या. रेंदाळकरांच्या पुष्कळशा कवितांत इतरांच्या कवितांची उसनवारी आहे. प्रो. सबनीसांचा हा आरोप बरोबर नाही. एखाद्या कवीचा दुसऱ्या एखाद्या कवीवर परिणाम होऊ शकतो. तो स्फूर्तीच्या स्वरूपाचा असतो. एखाद्या वादकाने आपल्या वाद्यावर एखादी

गत वाजविली तीच गत दुसऱ्या वादकाने आपल्या वाद्यावर वाजवली तर त्या क्रियेला उसनवारी म्हणता येईल का ? फार तर त्या क्रियेला अनुकरण किंवा अनुसरण असे एखादे नाव देता येईल. ते कितपत साधले किंवा साधले नाही एवढेच समालोचकाने वधावयाचे असते.

रेंदाळकरांचे स्थान

कवी या नात्याने रेंदाळकरांची गणना टिळक व केशवसुत यांच्या पिढीत होते. टिळक व केशवसुत हे आघाडीवरचे. लक्ष्मीबाई टिळक, माधवानुज, विनायक, दत्त, चंद्रशेखर व तांबे हे त्यानंतरचे. आणि बी, गोविदाग्रज, रेंदाळकर व बालकवी हे अगदी अखेरचे. टिळक व बालकवी यांच्या वयांत जवळ-जवळ तीस वर्षांचे अंतर होते तेव्हा ही कवींची एक संबंध पिढी म्हणता येईल. यांपैकी रेंदाळकरांचे टिळक, केशवसुत व चंद्रशेखर या तिघांशी कवितेच्या बाबतीत थोडेफार साम्य होते. टिळक व रेंदाळकर दोघेही संस्कृतज्ञ होते. दोघांचीही पूर्वरचना संस्कृत पद्धतीप्रमाणे प्रदीर्घ आहे. परंतु टिळकांचा ओढा सर्वस्वी नवीनाकडे होता. उलट रेंदाळकरांचा कल प्रचलिताविरुद्ध बंडाचा बाहुटा उभाखून जे जुने विस्मृत झाले आहे. त्याचा पुनरुद्धार करण्याकडे होता. निर्यमक रचना ही संस्कृतात होती. आणि श्रीकृष्ण व द्रौपदी यांची सख्यभक्ती महाभारतात होती. त्यांचा पुन्हा नव्याने उदय व्हावा हाच काय तो रेंदाळकरांचा आग्रह होता आणि त्यासाठी त्यांचा समाजाशी संघर्ष चालू होता. या सामाजिक संघर्षाच्या बाबतीत केशवसुतांशी त्यांचे साम्य होते. या सामाजिक संघर्षात केशवसुतांनी जनतेवर शिव्याशापांचा वर्षाव केला आहे. तसाच तो रेंदाळकरांनी केला आहे. ते स्वतःला केशवसुतांचे साथी समजत होते 'डास', 'गिधाड' इत्यादी त्यांच्या कविता अन्योक्तीपर एवं लाक्षणिक आहेत त्यांत त्यांचा कटाक्ष समाजावर नसून केवळ मत्सराने प्रेरित होऊन त्यांची निंदा-नालस्ती करण्याचा चंग ज्यांनी बांधला होता त्या अवरोधकांवर आहे. वृत्तामधील डौलदार पदविन्यास, भाषेची अव्यंग मनोहर शैली आणि अभिव्यक्तीतील चतुरता व चारुता या बाबतीत ते चंद्रशेखरांच्या जवळ येत असले,

रेंदाळकरांच्या कवितेचे पर्यालोचन

तरी त्या दोघांत जमीनअस्मानाचा फरक आहे. चंद्रशेखरांच्या रचनेत जाणीव-पूर्वक सजावट आहे. शब्दांची निवड करण्यात बुद्धिपुरस्सरता आहे आणि अभिव्यक्तीत हेतुपूर्वक कुशलता आहे. रेंदाळकरांचा सारा थाट स्वाभाविक आहे. निर्दोष कवितेला आवश्यक व शोभादायक म्हणून ठरलेले सारे गुण रेंदाळकरांच्या कवितेत संमिश्रित झाले आहेत. विषय कोणताही व कसाही असो, त्यात रेंदाळकरांची रचना इतकी ओघवती व नादवती आहे आणि भाषा इतकी सहजगम्य व प्रसन्न आहे की वाचक काही काळ त्रिवेणीच्या संगमात सुस्नात होत असल्याचा अभूतपूर्व आनंद प्राप्त करतो. या दृष्टीने त्यांच्या कवितालेखनाच्या पूर्वार्धातील 'उघडि नयन रम्य उषा', 'भाऊ भाऊ आम्ही सारे भाऊ', 'निज नीज लाडके आता', 'माझा भाऊ', 'आशानिराशा', 'उद्भ्रम', या कविता, आणि उत्तरार्धातील 'हास्यसंगीत', 'शांतीसाठी', 'शूर्पणखापत्रिका', 'बाभळीचे फूल', 'जन्मभूमीची आठवण', 'माझे दिव्य', 'प्रार्थना', 'वसंतास', 'विकास', 'मधमाशी', 'निजू दे स्वस्थपणे आता', 'जादुगारीण', 'काय वरे झाले?', 'देवाचे आवडते फूल', 'अजुनि चालतोचि वाट' इत्यादी कविता दर्शनीय व विलोभनीय आहेत. त्या पुन्हा पुन्हा कितीदा वाचल्या तरी तृप्ती होत नाही. त्यांच्यातला रस सदैव ताजा आहे व रुची अवीट आहे. रेंदाळकरांच्या काही उत्तम कविता भाषांतरित किंवा रूपांतरित आहेत हे खरे. परंतु त्यांच्या स्वतंत्र कवितांची संख्या अधिक आहे. त्यांच्या भाषांतरित किंवा रूपांतरित कविता इतक्या वेमालूम आहेत, की त्यांना स्वतंत्र कवितांची समता व योग्यता आहे असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही.

रेंदाळकर प्रेमळ व हळवे होते. त्यांच्या कवितालेखनाच्या उत्तरार्धातील हृदयसंवेदक कवितांत त्यांच्या मनोविकारांचे प्रतिबिंब पडले आहे. त्या मनोविकारांत त्यांच्या कोमल अंतःकरणाची तळमळ उघड झाली आहे. ती कोणत्याही सहृदयाच्या हृदयाचा सहज टाव घेईल. त्यांच्या अखेरअखेरच्या कवितांत त्यांचे मन अपरोक्षाकडून परोक्षाकडे, स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे, आकाराकडून निराकाराकडे किंवा ज्ञाताकडून अज्ञाताकडे जात होते असे

स्पष्ट दिसते. रेंदाळकरांना आयुष्य अल्प लाभले होते हे आधुनिक कवितेचे दुर्भाग्य होय. ते जर आणखी काही काळ जगले तर त्यांच्या कवितेला आहे त्यापेक्षा अधिक प्रशंसनीय व स्पृहणीय वळण लागते. परंतु आज त्यांची जी कविता समोर आहे तिचा विचार केला तरी एक चतुरस्र शैलीकार म्हणून त्यांची कीर्ती अजर व अमर आहे, आणि आधुनिक कवितेच्या रामण्यक युगातील (Romantic Age) त्यांचे स्थान अढळ आहे.

उ घ ङि न य न

१ : प्रबोधन (उघडि नयन रम्य उषा)

“ उघडि नयन ! रम्य उषा हसत हसत आली !
अरुणकिरणमय वसना अवनी ही ल्याली ! ॥ ६६० ॥

मंजुमधुर गान करित,
आनंदे, भुवन भरित,
विहगवृंद गगनि उडत
या सुरम्य काली !

उघडि नयन ! रम्य उषा हसत हसत आली !

१

हसति फुले, तरु डुलती,
लतिकागण नृत्य करित,
धावति या भ्रमरतती,
सुप्ति तुला आली !

उघडि नयन ! रम्य उषा हसत हसत आली !

२

स्निग्ध दृष्टि तव पडता
होय वृत्ति सुखभरिता,
रविकरि घनपंक्ति तथा
स्वर्णमय जहाली !

उघडि नयन ! रम्य उषा हसत हसत आली !

३

सुप्रभात सुखकर हा
दारुणतिमिरोत्कर हा
रमवी सकलांस पहा,
दिव्य-विभवशाली !

उघडि नयन ! रम्य उषा हसत हसत आली !

४

ऊठ ! ऊठ ! तुजविण परि
नीरस हे सुख सुंदरि !
विफल गमत ते, ज्यावरि
दृष्टि न तव गेली !

उघडि नयन ! रम्य उषा हसत हसत आली !

५

विकचकमलगंधि पवन
शीतल, करि तापशमन,
त्यात परी श्वसन तव न,
तप्त तनु जहाली !

उघडि नयन ! रम्य उषा हसत हसत आली !

६

खगकूजित, अलिगुंजित,
लतिकातरुगणसिंजित,
सुमुखि ! विफल सकल गमत
तुजविण या काली !

उघडि नयन ! रम्य उषा हसत हसत आली !

७

गगन तरणिकररंजित,
चपल धवल घन विहरत,
क्षणहि परि न दृष्टि वळत
तव मुखि दृढ ठेली !

उघडि नयन ! रम्य उषा हसत हसत आली !

८

ऊठ ! ऊठ ! सखि ! झडकरि,
नयनद्युति चपल पसरि,
रम्य मधुर हास्य करी,
स्वर्ग आण खाली !

उघडि नयन ! रम्य उषा हसत हसत आली !

९

प्रेमाचा ओघ सरल
वाहो तव मुखि अविरल,
अचरहि जग करुनि तरल
बुडवि सुखि विशाली !

उघडि नयन ! रम्य उषा हसत हसत आली !

१०

मासिक मनोरंजन : ऑगस्ट १९११
आणि

‘मोहिनी’ : २५।२।१९१३

व

अभिनवकाव्यमाला,

भाग २ रा : २६।१२।१९१४

० ० ०

उघडि नयन : १२५

२ : दे माझी भगिनी मला !

[या कवितेत स्त्रीपुरुषांत बन्धु-भगिनी भाव असू शकणार नाही असा आक्षेप घेणारास उत्तर दिले आहे.]

आलिङ्गी शशलाञ्छनास विमला प्रेमे अहा ! चन्द्रिका
तो संयोग असे जनांस निखिला आनन्ददायी निका !
बन्धुप्रेम धरुनि उत्सुक सती भेटो मला लौकरी !
दे माझी भगिनी मला ! न उभया आता विरोधा करी ! १

ही तारा करिते विलास विविध प्रेमे नभःप्राङ्गणी
इन्दूला गतिविभ्रमे भुलविते चित्ती सभानन्दुनी !
बन्धुप्रेमभरे स्वकोमलकरी वेढो मला सत्वरी !
दे माझी भगिनी मला ! न उभया आता विरोधा करी ! २

भानूची दयिता उषा मज बघे होऊनि रागान्वित !
आम्नाची प्रियवल्लरीहि सुमनोव्याजे मला तपित !
या साऱ्या भगिनी मदीय ! मज का भीती जगाभीतरी ?
दे माझी भगिनी मला ! न उभया आता विरोधा करी ! ३

लोकी प्रेम असे अनेकपरिचे सारे पवित्र स्वता
प्रेमाची अनुगामिनी परि असे ही योषिता तत्त्वता
ज्या मार्गे प्रणयोपलब्धि घडते ती तो स्वये आचरी
दे माझी भगिनी मला ! न उभया आता विरोधा करी ! ४

आहे कान्त जसा तिला प्रिय तसा बन्धू नसावा कसा ?
की कान्तप्रणयप्रदानसमयी बन्धू गमो शत्रुसा ?
केले बन्धुवरी; करी न दयितप्रेमात वाटा तरी
दे माझी भगिनी मला ! न उभया आता विरोधा करी ! ५

मघे सिन्धुतुनी गिरीवरि नदी आणोनि निक्षेपिली
तो ती सागरबन्धुदर्शन करायाते जवे धावली !
लोकी दग्ध करील बन्धुभगिनी कोणी वियोगान्तरी ?
दे माझी भगिनी मला ! न उभया आता विरोधा करी !

६

० ० ०

३ : प्रेमासाठी !

प्रेमासाठी वेडा झालो ! मिळेल ते कोठे मजला ?
भ्रमुनी गेले मन हे माझे, द्या हो कोणी प्रेमजला !

॥ ६६० ॥

वणवण फिरलो माळावरती गिरिशिखरेही लंघियली
शिलाखण्ड तुडविले पदतली श्रान्त विकल ही तनु झाली !

झोप सुखाची मज मुकली !
उदासीन वृत्ती भकली
जीवित-मधुकलिका सुकली !

शून्य त्रिभुवन भासे सारे, नयनजले भूतल भिजला !
भ्रमुनी गेले मन हे माझे, द्या हो कोणी प्रेमजला !

१

गुलाबकलिका घेता हाती कण्टक टोचुनि मध न मिळे !
हताश होउनि तेणे माझा धैर्यशैल हा ! हाय ! ढळे

विपरीता झाली सृष्टी
भकली किंवा मम दृष्टी
होतो अन्तरि बहु कष्टी

इकडे वळतो तिकडे पळतो अंकुर न कुठे परि रुजला !
भ्रमुनी गेले मन हे माझे, द्या हो कोणी प्रेमजला !

२

मृगजल भरले, जलचि सुदुर्लभ; मिळे कोठुनी इथे सुधा ?
सोडुनि वेडा छन्द मनातिल खेद करावा सी न मुधा—

परि तळमळ मनिची न सरे,
प्रेमाविण न प्रिय दुसरे !
मिळेल ते मज कसे बरे ?

चैन पडेना क्षणभरि, काही उपाय सांगा हो मजला !
भ्रमुनी गेले मन हे माझे, द्या हो कोणी प्रेमजला !

३

भ्रवरिची विकसित प्रसूने कशास ? जी सुकुनी जाती
नित्यविकासी नन्दनवनिची कुसुमे येतिल की हाती !

गन्धे भरतिल सकल दिशा !
हृदयवृत्ति होतील पिशा ?
दुःखतती टिकतील कशा ?

त्यांची माला घालुनि कण्ठी हिंडावे गमते कविला !
भ्रमुनी गेले मन हे माझे द्या हो कोणी प्रेमजला !

४

काय करावा उपाय आता ? कायहि जडसा हाय गमे !
विचार करुनी मस्तक फिरले, मानस कोठेही न रमे

रत्न म्हणूनी दीपशिखा
धरुनी कितिदा मुके सुखा !
वाट दाखविल कोण सद्दा ?

सजला सोडुनि शरद्घना हा हाका मारुनि जिव दमला !
भ्रमुनी गेले मन हे माझे, द्या हो कोणी प्रेमजला !

५

अभिनवकाव्यमाला, भाग २ रा : २६।१२।१४
आणि मंदारमंजरी

० ० ०

कोप लटका आणुनी एकदा मी
मौन धरुनी वैसलो अहा ! धामी
शून्य दृष्टी लावली व्योमदेशी
तदा वाटे बहु विषाद प्रियेशी !

१

स्लानवदना निःवास सोडुनीया
गाल कोमल करतली ठेवुनीया
भावमंथर मजवरी दृष्टि लावी
प्रेम हृदयीचे उघड जणो दावी !

२

असा तेव्हा लोटला काल काही
राग माझा संपिलाच नाही !
निराशेने तेधवा दीन बाला
उठे हळुहळु सोडुनी स्वस्थलाला

३

मन्दगमने पातली मजसमीप
मम स्कन्धी स्थापिला कर सकम्प
अन्य हस्ती मम हस्त धरुनि. कान्ता
ठेवि मजवरि आपुली दृष्टि शान्ता !

४

हाय ! तरिहि न मम शान्त होत राग
प्रिया होती जरि बघत सानुराग
क्षणामध्ये प्रेमौघ तिचा वेगे
अश्रुरूपे धावला नेत्रमार्गे !

५

हाय ! केले मी काय दुष्ट कर्म ?
नष्ट करितिल हे अश्रुबिंदु शर्म
प्रया निष्कारण गांजिली कशी मी
विनोदे या पेरिले दुःख धामी !

६

नेत्र आले मम भरुनि आसवांनी
मनोद्रावक तो समय कोण वानी ?
प्रियाश्रूशी मम अश्रु तै मिळाले—
देह भिन्नहि आमुचे एक झाले !

७

० ० ०

अश्रुबिंदू जे तेधवा गळाले
रुक्ष माझे मन त्यांहि आर्द्र झाले
प्रीतिलतिका उगवली त्यात काले
तिला ऐसे हे रम्य कुसुम आले !

८

विविधज्ञानविस्तार . जुलै, ११

० ० ०

५ : ' माझे ' ते माझे नव्हे ?

[आशाभंग होत नाही असा कोण आहे ? हे दुःख प्रत्येकास थोड्यावहुत
अंशाने भोगावे लागतच आहे. खालील कवितेत वर्णिलेला अनुभव ज्यास
आला नाही असा कोणी महाभाग दैवशाली असेल काय ?]

गेला भानु कुठे त्यजून भुवना वार्ताहि त्याची नसे !
पीयूषांशु करालराहुवदनी संलुप्त तो जाहला
गेला सर्व अकालमेघपटली झाकून तारागण
त्या काळी अहह ! प्रगाढ तिमिरी होती बुडाली रसा !

४

१३० : उघडी नयन

मी अंधापरि कंटकांकित पथी गेलो श्रमोनी अति
आले लोचनि अश्रुबिंदु, हृदयी दुःखोर्मि हेलावुनी !
झालो शून्यमनस्क, जीवित वृथा माझे तदा वाटले
आहा ! रम्य दिसे प्रकाश सहसा तो दूर एका स्थळी !

८

गेलो धावत देहभान सगळे सोडून उन्मत्तसा
तेजस्वी नयनाभिराम दिसले सद्रत्न तेथे मला !
आनंदे कुतुके क्षणैक अचला दृष्टी तदा जाहली
घ्याया ते रमणीय रत्न हसुनी केला पुढे मी कर !

१२

तोची एक गंभीर नाद उठला जो मन्मना कापवी
“ त्वस्पर्शे रमणीय रत्न सहसा होईल रे नष्ट हे ! ”
हा हा निष्ठुर दैव ! हेहि सुख की त्या पाहवेना पहा
त्या रत्नावरि दृष्टि लावुनि कितो दुःखाश्रु मी गाळिले !

१६

आहे जे अपुलेच ते विधिबले व्हावे ' परा ' सारखे ?
लोकी याहुनि दुःख थोर दुसरे सांगा असे कोणते ?

१८

विविधज्ञानविस्तार : सप्टेंबर, ११

“ आह्ने या जगतात काय ? दिसती सर्वत्र दुःखेच ती !
होता दूर, अनेक मोह फिरुनी मागे पहा खेचती !
भासे भीषण सर्व हे, क्षणभरी येथे रहावे कसे ?
स्वर्गा शोधित अंबरात विचरू सोडूनिया या रसे ! ”

१

ऐसे बोलुनिया पतंग चढला व्योमी तदा तो जवे
डौलाने हसु लागला, न मजला तद्वर्ष हो मोजवे
झाला स्वार समीरणावरि, हळू स्पर्श घनांची शिरे !
वाटे जीवित धन्य धन्य बहु त्या उन्माद अंगी शिरे !

२

“ माझे भाग्य किती विशाल ! अवनी सोडून आलो इथ
आता स्वर्ग असेल दूर कितिसा ? जाईन वेगे तिथे ?
धिक् धिक् ! दुर्भंग मेदिनी ! सुख न हे तूते कदाही मिळे
आहे काय तुझ्यासमीप ? तिकडे हे चित्त जेणे वळे ? ”

३

मूढाची असली कठोर वचने ऐकूनिया मी मनी
झालो क्रुद्ध सवेचि अश्रुसरिता वाहावल्या लोचनी !
“ देवा ! का सुखदायिनी अवनि हे लोकी तिरस्कारिली ?
कोठे स्वर्गहि कल्पनागत असे ? ही रीत नाही भली !

४

“ स्वर्गी काय असे विशेष ? भुवनी आहे कमी कोणते ?
का निंदा करिती वृथा अवनिची हा ! थोरही जाणते ?
की हा होय जनस्वभावचि, घडे तेणेचि निंदा अशी ?
नाही स्वर्ग महीविना, मग तिची निंदा करावी कशी ?

५

स्वर्गाभास-निमग्न मूढ जन ते पृथ्वीस या निंदिती ?
कोठे स्वर्ग ? कुठे सुधा ? सुरलता ! वेड्यापरी धावती !
उन्मादे त्यजुनी सुखा करगता गोडी भ्रमी मानिती
काही मानसि कल्पुनी मग तथा रात्रंदिनी वानिती ”

६

होता दोर मदीय हस्ति, हिसडा देता तथा सत्वरी
झाला भ्रांत पतंग भीतिवश तो होता जरी अंबरी
“ गेला डौल तुझा कुठे वद अता ? का हा असा नाचशी
स्वर्गी जा, सुख भोग, सोड अवनी; मारी भरारी कशी !

७

“ ही दुःखप्रचुरा प्रमोदरहिता आहे पतंगा ! रसा
बा रे हा तव दुर्विचार हृदया पोळीत अंगारसा !
हा पृथ्वीस्थित दोर जोर करितो, जाशी म्हणोनी वरी
तू आहेस कुठे ? कळे न तुज का ? वृत्ती नसे ही वरी ! ”

८

मी हातांतुनि दोर सोडुनि दिला तो होय कैशी स्थिती ? —
तत्स्वर्गच्युति जाहली, गरगरा धावोनि आला क्षिती !
एका कंटकिता तरुवरि पडे, झाली विदीर्णा तनू
की ही भानु अधोगतिप्रवणता ? स्वर्गस्पृहा वा गणू ?

९

० ० ०

७ : भाऊ ! भाऊ आम्ही सारे भाऊ

भाऊ भाऊ ! आम्ही सारे भाऊ आहो बरे !
स्वर्गावाचुनि दुसरे काही भुवनी नाहीच रे !
जिकडे तिकडे पीयूषाच्या मधुलहरी उसळती ?
जिकडे तिकडे शांत मनोहर तेजे कोंदाटती !
नक्षत्रांच्या माला घालुनि सारे आनंदुनी
कल्पतरूंचा कुसुममरंद प्राशितात नंदनी !
रविकररंजित घनशकलांवरि बसुनि मुदे विहरती !
स्वयंप्रकाशे निबिड तमी ही स्वच्छंदे चालती !
'मी' 'माझे' यावाचुनि जगती काही नाही दुजे !
आत्मत्वाचे बीज पेरिले तेच चहुकडे रुजे !
देश जाति वा धर्मपंथ ही, तिकडे पाही न मी !
सान थोर वा वृद्ध, भेद हा मानुनि होऊ श्रमी ?
असोत कोणी ते ! -ते माझे, मी त्यांचा हे खरे !
प्रेमगुणाने गुंफू आपण सकलांची अंतरे !
प्रेमसमुद्री जलप्रवाहासम जाऊ मिसळुनी !
"भाऊ आपण !" या गीताने नभ टाकू कोंदुनी !
एकत्वाची स्फुरद्दीपिका धरुनी हाती चला !
अवनतिचा अंधार नाशुनी कांति भरा निर्मला !
जग हे सारे प्रेमज्योती लावुनि उजळू त्वरे !
भाऊ आपण सर्व ! तत्त्व हे लोका पटवू खरे !
चला चला तर करित गर्जना जाऊ द्वैतावरी—
अद्वैताचे साम्राज्य प्रिय पसरू अवनीवरी !

२२

मासिक मनोरंजन : सप्टेंबर, ११

० ० ०

८ : निज नीज लाडके !

निज नीज लाडके आता !

रजनी बहु शाली आहे ! ॥ ६६० ॥

तारका चमकती गगनी
फेकुनी मुदूल करजाला
ही नूतन मधुर ज्योत्स्ना

प्रेमाच्या विमल ज्योती
आलिंगन तुजला देती
संवाहन तव करिते ती !

प्रेमाची मंजुल गाने
गात गात आनंदाने
कुरवाळित तुज शुचिवदने
मंदानिल शीतल त्राहे !

१

मम वक्षःस्थलि या विमले !
लावून गाल गालाशी
परिरंभण दे की हृदये

शिर कुंतलभूषित ठेवी
वा नीज सुखाने देवी !
हृदयाला मिळुनी जावी !

फिरवित तव तनुवरि हात
जड नयने तुजसि पहात
होऊ दे मग्न मोदात
हो निद्रावश लवलाहे

२

कुंतल तव उडती पवने
उच्छ्वासगंध हा ललिते !
हे इंदुकिरणमृदु बाहू

प्रीतीचे चामरभार !
मलयानिल करि निःसार !
अवगणिति जातिसुमहार !

चंदनरसशीतलतनु ही
मज बुडवी चिरतर मोही
यापुढे दुजे सुख नाही
स्वर्गशी गमे अवनी हे !

३

ही शांत यामिनी दिसते !
ही शांत तारकामाला !
ही शांत चंद्रिका विलसे !

अंबरी इंदु हा शांत !
दशदिशांहि गमती शांत !
भूदेवी आहे शांत !

साम्राज्य शांतिचे सारे !
वाहती शांत हे वारे !
हो शांत वृत्ति तव तारे
सुखवो तुज शुभ वेला हे !

४

मासिक मनोरंजन : जानेवारी, ११.

० ० ०

९ : विषमा झाली स्त्रियांची स्थिती !

येता दृष्टिपुढे परंतु सगळी सद्यःसमाजस्थिती !
प्रेमाची बहु दुर्दशाच घडली आहे गमे संप्रती !
शुद्ध प्रेमविकार हाय ! न कळे सज्ञानही पुरुषा
व्हावा ज्ञात महानसाकुलमती योषिज्जना तो कसा ?

१

राहो प्रेम ! परंतु हाय उचित स्वातंत्र्य विव्वंसुनी
ज्ञाना वंचियली नरांहि वनिता जी सद्गुणांची खनी
नेली दूर दवाग्निदग्ध लतिका अंभोदवृष्टीतुनी
आला राहु मधे सुधा वितरिता इंदू चकोरीगणी !

२

रम्या सृष्टि पुढे चमत्कृतिवती मित्रा ! असोनी बरे
बांधावे नयन, त्यजूनहि दया, की डोळसाचे करे ?
छे छे ! ही न मनुष्यता ! खचित हे मोठे नरा लांछन !
योषिद्दुःस्थिति पाहुनी पुनरयी शोकार्त होते मन !

३

आहे सर्व जगत् स्वकीय सदानामध्येच सामावले
ऐसे कल्पुनि ' दासजीवित ' अहा ज्यांही सदा वाहिले
स्वाप्तेष्टाविण ज्यांचिया न हृदया चिंता दुजी स्पर्शली
दुर्दैवे ललना कितीतरि अशा गेल्या लया भूतली !

४

झाली शुष्क किती वनी सुकुसुमे सौगंध्य गेले वृथा
रत्ने गूढ कदर्यमंदिरतली झाली वृथा तत्त्वता
खड्गो तीक्ष्णहि भीरुसैनिककरी गंजून गेली किती
हाहा ! भारतवर्ष तेवि विषमा झाली स्त्रियांची स्थिती !

५

पद्यपुष्पांजलि : ऑगस्ट, १९११

० ० ०

१० : माझे हसरे फूल

आशा सर्वहि सोडुनी निशिदिनी ढाळीत मी आसवे
होतो हे जड दग्ध जीवित जगी कंठीत कैसे तरी
तो झाला सहसा खरोखर गमे मत्पूर्वपुण्योदय
की हे आज सुरम्य पुष्प हसरे आले दिसोनी मला !

१

उघडि नयन : १३७

पानाआड कसे लपून बसले लाजून वेलीवरी
पाहोनी मजला हळूच करिते सानंद मंद स्मित
माझ्यावाचुनि चिंतनीय दुसरे काहीच याला नसे
हेतू एक - मला पहात मधुर प्रेम हसावे सदा !

२

देखोनी मज गाळिता कुसुम हे अश्रू प्रमोदोद्भव
त्याला बालदिवाकर स्वकिरणी रत्नांपरी झेलितो !
माते चिंतुन उन्मन प्रमुदित प्रेमात हे डोलता
गाती मंजुल गायन भ्रमरही मोहे त्याभोवती !

३

विश्वाला हसवावया विकसले हे पुष्प माझे खरे
वाटे तुच्छच निश्चये मजपुढे स्वर्गतला इंद्र तो !
प्रेमस्फूर्त तदीय हास्य बघुनी वेडाच मी जाहलो
किंवा मीच कशास विश्व सगळे जाईल वेडावुनी !

४

केव्हा चुंबित हासत कुसुम हे ठेवीन केव्हा शिरी
केव्हा स्थापुन हे मदीय हृदयी होईन आनंदित !
केव्हा पाहत याकडे स्थिर असा बैसेन रात्रंदिन !
गाणी गाइन रम्य जी श्रवुनिया डोलेल सारे जगत् !

५

ये माझ्या हसच्या फुला ! तुज कृणी लावील दृष्टी गडे
माझे चुंबनरूप तीट म्हणुनी लावून मी ठेवितो !
प्राणेशा ! करितो मदीय हृदयी आता तुझी स्थापना
की कोणी मजपासुनी हरवुनी नेणार नाही तुला !

६

विविधज्ञानविस्तार : जून, १२

० ० ०

११ : डाकवाला !

लहानशी पिशवी चमड्याची
गळ्यात अडकवुनी डौलाने
दूत यमाचा, स्वर्गसुखाचा
रडवी हसवी पत्रवाहका ! कर जा तू अपुले काम ! १

अर्धावृत भू तेजस्तिमिरे
सुधा हलाहल समुद्रगर्भो
कंटक मधुसौरभ्य गुलाबा
परंतु हीही या तव पिशवीपुढे वाटती मज तुच्छ ! २

कुणास हसवित, कुणास रडवित
करित कुणाला उत्कंठित बहु,
जाळित पोळित हृदय कुणाचे
गाढनिराशाकूपी कोणा ढकलित जा तू स्वच्छंद ! ३

विद्युत्पतने जाळी नवतरु
करकावर्षणि छिन्न फुले करि
लताकुंज मधुजलकणसेके
नाचवि डोलवि घनराणा तो, तसाच तूही अससि गड्या ! ४

वनराजि हसे वसंतागमे
तशी तुजमुळे कितीक सदाने;
कुठे उद्भवे दीर्घ क्रंदन
वर्षाकाली देत हुंदके अश्रु ढाळिते गगन जसे ! ५

प्रेमाचे संदेश पोचवुनि
दग्ध मना उज्जीवन देसी
अश्रुसिक्त त्या प्रणयपत्रिका
भाग्यवान तू ! धन्य खरा ! की तुझ्याच करि यती आधी ! ६

दुःसह विरहे फिकट जहाले
त्या कोमलमधुकपोलभागी
स्मितच्छटा झळकता अकस्मात्
बघसी प्रियसंदेशहारका ! तूच; तूच त्या कारण ही ! ७

गभीर सरिता, प्रचंड पर्वत,
कितिक योजने माळ आडवा ! -
तरीहि सख्या ! पत्रवाहका
वियुक्त हृदया एक कराया समर्थ भुवनी तू एक ! ८

सुखदुःखाची सूत्रे हाती
धरुनी विश्वाला चाळविशी
काय थोरवी तुझी वदावी !
धन्य अससि तू की निघ पुरा, हे काहि न मज पण कथवे ९

धन्यच अथवा ! की प्रिय सखिची
लिहिलेली मधु मृदुल करांनी
पवित्र पत्रे तुवा आणिली
ती स्पर्शिया भाग्य कुणाचे या जगतावर मजवीण ! १०

व्यवसायी या कितीहि पातक
असो, घाल ते माझ्या माथी
परंतु दे दे नित्य आणुनी
गोड सखीच्या गोड हातची गोड गोड पत्रे मजला ! ११

मासिक मनोरंजन : ऑगस्ट, १२

० ० ०

१२ : तू !

नवेंदुकलिका नभी पसरि चारुहास्यच्छटा
अहा ! दिसति कौतुकस्तिमितलोचना तारका !
परागकण फेकितो सुरभिशीतमंदानिल
प्रमत्त जन डोलती भ्रमर मंजुगुंजारवे
तुझ्या विमल दृष्टिचा प्रचुर दिव्य आलोक हा
तुझे मृदुल लज्जित स्मित इथे तिथे नाचते !
त्वदीय मधुरालसोच्छ्वसनगंधरेणुद्रज
भरी भुवनि देवि ! हा अनिल गात संगीतिका !
गडे ! जनन पावला तवचि कंठि वीणारव
निनादमय अंबरा करि निज प्रभावे पहा !
मनोज तव रूप हे धरुनि सृष्टि सारी कशी
अहा ! मम विलोभना झटत आज जीवेश्वरी !
मनी वससि तू सदा सुमुखि ! तेवि बाहेरही
नसे त्रजविणे द्रजे किमपि सर्व विश्वी प्रिये !

१४

० ० ०

१३ : कवीचे आत्मसमाधान

गेलो दूर कुठेहि, काय म्हणुनी व्हावे उदासीन मी
आहे काय इथे विशेष ? तिकडे आहे कमी कोणते ?
स्वर्गगा, विधु हासरा, विमल हे तारेहि गानप्रिय
कोठेही असणार ना मजसवे आनंदवीत स्वये ?

१

उघडि नयन : १४१

तेथेही मज पाहुनी प्रिय उषा हासेल लाजेल ना ?
मत्काव्यश्रवणास तो अरुणही प्रेमोत्सवे येइल !
यत्ने नूतन कल्पना जमवुनी आणील ना मास्त ?
श्रांतस्वांतविनोदना करिल हे आकाश दीपोत्सव !

२

ही चेतोरम दिव्य सृष्टि कविची मैत्रीण आहे खरी
जा कोठेहि खुशाल, तेथ सरला राहिल तैशीच ती
आत्मा नूतन, दिव्य दृष्टिहि जया काव्योदये लाधली
त्यांना शांतिसुखप्रमोद मिळतो सर्वस्थली सर्वदा !

३

विविधज्ञानविस्तार : जुलै, १२.

० ० ०

१४ : शब्दसृष्टी आणि तू

शून्यी धावत शब्दसृष्टि अवधी होती पिशाचापरी
चित्ताचा नव भाव रम्य तिजला व्यक्ती न ये आणता
अर्थावीण मृतापरी दिसतसे निस्तेज अद्यावधि
नव्योज्जीवन तूच आज दिधले देवी तिला निश्चये

१

प्रेमाश्रूंत करून मज्जन तुझ्या जीवंत ती जाहली
तेजाची चढवी पुटे तिजवरी त्वद्दि-व्य हास्यप्रभा !
शुद्धे ! त्वन्मुखसंगमे उपजले बव्हर्तु तीच्यामधे
आहे ही अनुभूति, काहिलरि मी नाही वृथा बोलत !

२

होती आजवरी प्रगाढ तिमिरी ही शब्दसृष्टी खरी
तीते प्रेमसुधांशुमुग्धकलिके ! व्यक्तात तू आणिले !
विद्युद्दीप्त मनोविकार सगळे आले पुढे मूर्तिमान्
कोणाचा असला प्रभाव जगती आहे तुझ्यावाचुनी ? ३

ही प्रेमांबुतुषारसिन्धु करिती लोकांस मज्जल्पने
मी काहीतरि अर्थहीन लिहिले वाचून ते डोलती !
उन्मत्तासम बोललो पण गडे ज्ञातेहि होती खुळे ?
माझे क्रंदन रम्य काव्य म्हणुनी सानंद वाखाणिती ! ४

नाही छंदहि तो, कुठून यमकप्रासादि येती तिथे ?
भाषेचे ललितत्व पादतलि मी केव्हाच संमदिले !
जी वाहून तथापि शब्दकुसुमे निर्माल्य झाली तुला
प्रेमाने रसिकाग्रणीहि धरिती ती आपल्या मस्तकी ! ५

याचे कारण काय ते समजुनी केव्हाच आले मला
हा साराहि तुझा प्रभाव ! कळते माझी मला योग्यता
व्योमातून यदा नवांबुकणिका कादंबिनी वर्षते
डौले निर्जल शैलनिर्झर तदा माळावरी गर्जती ! ६

विविधज्ञानविस्तार : सप्टेम्बर-ऑक्टोबर १२,

० ० ०

१५ : माझा भाऊ

बंधो ! मेलन आपुले पुनरपी होईल केव्हा बरे
दृष्टी लावुनि तन्मुखावरि पुसे मी शोकरुद्धस्वरे
तेव्हा सोडुनि दीर्घ निश्वसन तो निर्विण्णभावे महा
पाही शून्य नभी उदश्रुसरिता तो लोटली दुर्वहा !

१

यत्ने आवरुनी विकार सगळे बोले तदा वैखरी
“ भेटू आपण त्या तिथे पुनरपी नक्षत्रकुंजांतरी ”
तेव्हापासुनि हाय ! गाठ पडली त्याची न अद्यावधी
व्योमी नित्य विलोकितो पण दिसे तेथेहि ना तो कधी !

२

करमणूक : २४।८।१२

० ० ०

१६ : आशा — निराशा

निळ्या बिछान्यावर बसुनी गाती तारक नव गाणी
मल कसलाही
तेथे नाही

मिळेल का मज अशी स्थिती ? पण कुठली सोडिल नियती !

१

१४४ : उघडि नयन

फूलपाखरे वागेत

उडती फिरती मौजेत

श्रमवी चिंता—

लवहि न चित्ता

मिळेल का मज अशी स्थिती ? सोडिल पण कुठली नियती ! २

पद्मवनी भुंगे रमती

अभिनव सुरुचिर मधु पीती

कमलदलांवर

झोपति निर्भर

मिळेल का मज अशी स्थिती ? सोडिल पण कुठली नियती ! ३

लतिका किसलयि हिमकणिका

चकचकती भुलविति रसिका

रत्ने सुंदर

तुच्छ खरोखर

मिळेल का मज तशी स्थिती ? सोडिल पण कुठली नियती ! ४

हसरे फूल गुलाबाचे

[शिरोविभूषण सृष्टीचे

हासहासुनी

डोलवि अवनी

मिळेल का मज तशी स्थिती ? सोडिल पण कुठली नियती ! ५

होता मार्दव, चारुता शुचितमा कोठेहि दृग्गोचर

त्यासाठी मन बावरून बनतो मी शुद्ध वेडापिसा !

आशा आणि फलात फारच परी आहे जगी अंतर

नैराश्रये म्हणुनीच चित्त कढते; वाहे नदी अश्रुंची ! ६

करमणूक : १७।८।१२

० ० ०

१७ : अणू

सूर्याचा कर एक बारिक पडे खाली झरोक्यातुनी
होता एक तयात नाचत अणु स्वच्छंद कैसा तरी
खेळे त्या किरणात तोवर दिसे नेत्रास सुस्पष्टसा
गेला बाजुस तो कुठे हरपला पत्ताच, त्याचा नसे !

१

आला एक अणू दुजाहि तिसरा दिव्य प्रकाशात त्या
ते सारेहि कितो चकाकत तिथे होते सुखे खेळत
गेले तेहि हळू हळू निघुनिया अल्पावकाशी कुठे
आले तेथ पुन्हा अनेक अणु, हे सारेच होते नवे !

२

आले कोठुन एथ एकदम हे गेले कुठे नाकळे
हा ! हा ! निश्चित आमुचीहि सगळी आहे अशीच स्थिति
येतो कोठुनि, ओढल्यापरि पुन्हा जातो कुठे गूढ हे
भीतीने म्हणुनीच नित्य अमुचे काळीज होते द्विधा !

३

करमणूक : ७।९।९९

० ० ०

१८ : मी तुझाच आहे

कष्टे सोडुनिया तुला विधिबळे मी दूर आलो इथे
माझे प्रेम टिकेल काय विरही की नष्ट होईल ते—
शंका घेउनि ही विचित्र लिहिसी सुस्निग्ध पत्रे तशी
देऊ उत्तर त्यास काय ? न सुचे, वेडाच होतो खरा !

१

जेव्हा देवि ! निरोप घेऊनि तुझा मी जावया लागलो
मद्वक्षी शिर ठेवुनी भिजविले उष्णाश्रुंनी तू मला
अश्रूंनी तव अश्रु मी मिळवुनी जी मूक संभाषणे —
केली ती इतक्यात काय मधुरे ! झाली तुला विस्मृत !

२

हास्ये, निर्मल, मंद मुग्ध वचने, प्रेमाश्रुमुक्तावलि—
लाभोनी तव, एकवार बनले यत्मानस त्वन्मय
गेला यद्यपि तो कुठेहि तरि हा आहे तुझाच प्रिये !
दिव्यप्रेमनिबंधनातुनि तुझ्या जाईल कैसा दुरी ?

३

आहे काय जगात या, वद तुझी पाडील जे विस्मृती
ज त्वच्चित्तनमग्नमुग्ध हृदया संमोहिल प्रेयसी !
देवी ! केवल एक हास्यच तुझे चित्तात येता क्षण
विश्वातील समस्त रम्यपण गे निःसार होते मला !

४

तूही जाणसि ही त्वदेकनिरति प्राणा ! मुळापासुनी
दुःशंका धरुनी वृथा श्रमसि का वेड्या ? खुळा काय तू ?
पत्नी जे लिहिलेस ते तुज तरी वाटे खरे काय रे ?
वेडे ! काहितरी लिहून करिसी मातेहि का दुःखित

५

जातो चंद्रकलेस सोडुनि किती दूर प्रकाश स्वये
धावे सस्मितपद्मिनीपरिमल स्वच्छंद वायूसवे
गंगेतून तरंगबिंदु उडती संध्यानिलाने वरी
तैसा सोडुनि तूज एथ वसतो, आहे परी मी तुझा !

६

प्रीती, सुंदरता, मृदुत्व, शुचिता ही एक तू एकली
सोडोनी तुज शब्द ते भटकती विश्वात निःसत्त्वसे
त्यांचे सार समग्र एकवटुनी देवे तुला निर्मिले
व्हावे मोहित मी कशास ? जगती आहे दुजे काय गे ?

७

जातो दूर पतंग उंच गगनी नत्रा दिसे शून्यसा
दोरी खेचुनि तो परी झरझरा हातात ये आणता
आहे दूर इथे जरी जिवलगे इच्छानुसारे तुझ्या
येतो धावत मी तुझ्याजवळ; का ते अश्रु आता बरे ?

८

विविधज्ञानविस्तार : फेब्रुवारी, १३

० ० ०

१९ : पुष्प आणि रित्रिया

हा हा ! आवर हात, थांब करिसी हे काय तू सुंदरी ?
वेलीच्या बसुनी कडेवर कसे ते पुष्प हासे पहा
ते तू तोडिसि काय निष्ठुरपणे ? हे योग्य नाही तुला
देवी ! मार्दववर्धनास्तव जगी त्वज्जन्म झाला असे !

१

हासो पुष्प तिथेच ते, जवळ तू त्याच्या रहा हासत
आलंदे मज डोलु दे बघुनि ते सौंदर्यसंमेलन
काव्यांच्या नव मालिका ग्रथुनि मी वाहीन शुद्धे तुला !
तेव्हा रूप तुझे विलोकुनि खुळ्या होतील दिव्यांगना !

२

तोडाय़ा सुम ते जरी प्रियकरे गेलीस तू सन्निध
नाही क्रोध तुझ्याकडेहि हसुनी ते सारखे पाहते !
दिव्यानंदतरंगमग्न हृदये होतात ज्यांची अशी
केव्हाही न तयास दुःखलवही उद्विग्नता पोचवी !

३

थोडे काहि घडो, लगेच रुससी, अश्रू जसे ठेवले
या भोळ्या हसऱ्या फुलाजवळनी गे शीक काहीतरी
केली न स्तुति केधवा, तर मम प्रीतीच खोटी गमे
भुंगे गाति किती, परंतु तिकडे याचे नसे लक्षही

४

कोणाची अपुल्यावरी अविचल प्रीती असे की नसे
त्याचा नाहि विचार, चित्त उघडे याचे सशचे पहा !
माझे प्रेम किती असे तुजवरी हे लोकही जाणती
वेडे ! संशय मात्र एक तुजला - हे बोलताही नये !

५

हे पाहून मधु प्रसून कितिदा आले मदीयांतरी
केले प्रेम तुझ्यावरी अजवरी मी निश्चये निष्फळ
जे कोणाप्रति एकवार दिधले घ्यावे न ते मागुती--
एसे सागति साधु, नाहि तर मी याचाच होतो खरा

६

पुष्पा ! मी फसलो खरोखर ! नसे आता उपायांतर !
मी होईन तुझा बरे, जिवलगा ! आगामि जन्मी तरी
प्रेमाची मम ज्या कळे न महती ऐशा मनुष्यासवे
आहे जीवित कंठणे ; न चुकते दैवात जे लेखिले !

७

बोलू काय पुढे, न शब्द पडले माझ्या मुखातून हे
तो गंगायमुना क्षणात जमल्या नेत्री प्रियेच्या मम !
क्रोधे तोडुनि फूल ते चुरडुनी फेकोनि देई दुरी
गेली तेथुनि पाय आपटत ती गेहांतरी भामिनी !

८

झाले काय पुढे, कसा शमविला सारा तिचा क्रोध मी
आहे मौजच ती, तुम्हांस पुढती सांगेन केव्हा तरी
पुष्पाचा इतिहास हा रसिक हो ठेवा परी मानसी
थट्टा सोसत नाहि लेश अगदी माझ्या सखीला कधी !

९

० ० ०

२० : निरोप

जातो दूर म्हणूनि देवि ! अगदी तू दूःख मानू नको
गे उत्कर्ष मदीय खास वदतो होईल त्याच स्थली
मेघाचे कण खालती न पडते व्योमातुनी ते जर
मुक्ता होउनि केवि गे विलसते राजेश्वराच्या शिरी ? १

राहोनी गृहि चांगले दिवस का येतील कोणा कधी
अन्य स्थानिच पूर्ण चीज जननी ! होते गुणांची बरे
गंगा सांग हिमालयाच धरुनी प्रेमे जरी बैसती
तीचे नाव तरी कुणास कळते ? पूज्यत्व ते दूरच ! २

गेलो मी जर सोडुनी गृह अजी बाहेर कोठे तरी
माझे काठिन नाव, तूहि तिकडे होशील लोकप्रिय
चंद्रापासुनि चांदणे शुचितमे ! येते इथे भूवर
होते आवडते जगास, करिते ते वंद्य चंद्रासही ३

वीणेपासुनि मोहवीत रसिका झंकार जातो दुरी
आहे जात तसा तुझ्याजवळुनी; कष्टी वृथा होसि का ?
तू प्रेमाश्रुजलाभिषिक्त सदये ! केलेस ज्याला असे
विश्वातील समस्त येतिल सुखे प्रत्यक्ष त्याच्यापुढे ! ४

करमणूक : १६।११।१२

० ० ०

२१ : माझे राज्य

मजकूर... ६.९.५.२.५... ३/२५...

पत्रांक ... २०००... दि. २०/०८/००

शेतास कुंपण सरितेला तट
विश्वाला दिग्भाग मर्यादा घालिती
विश्वाला वाढला किती जरी चंद्र
अनंत तारका ! -दिसती मोकळ्या
अनंत हे विश्वे म्हणती परंतु

सागरास आहे वेलाबंध
काळास मापिती आज-उद्या
तरी त्याचे क्षेत्र ठरले आहे
होईल त्यांचे मोजमाप
निमेषात होती पाहनीया ! १

प्रकाश हा आहे सर्वगाभी पण
चारुत्व पावित्य वंद्य सर्वकाल
अशा या विषम स्थितीत कशाला
समीरलहरीवर ताराशय्या
तेथे नाही भीति तेथे नाही बंध

मनोभाव त्याला न दिसती
पण पापमूल झाले आहे !
राहता ? चला हो माझ्या संगे !
तीवर साम्राज्य माझे आहे !
बसून स्वच्छंद गाणी गावी ! २

मर्यादा सोडून हासावे नाचावे
कुणाच्याही गळा घालोनिया हात
माझे-तुझे तेथे नाही भेदभाव
आज उद्या, मागे पुढे, खाली वर,
हसणारी फुले किंवा कंटकही

अनंतात जावे मिळोनीया
गुंगत डोलत विहरावे !
एकत्वी एकत्व लीन आहे
व्यर्थ हा विचार कोण करी ?
मृदुत्व सर्वांचे एक आहे ! ३

अग्नीत बसावे चंद्रिकेत न्हावे
शरीरी शरीर मिळवून प्रेमी
उठा ! उठा ! चला ! बसला किमर्थ
स्मशाने, गटारे, उकीरडे घाण
विषारी हवेत कुबटून गेला

सुखे झोप जावे जलपृष्ठी !
बाष्प-लोटासम फिरतात !
धरा माझा हात चला व्योमी !
नाही काय वीट आला यांचा ?
पुरे झाले आता वेगी उठा ४

जगाचा या आहे नियमच ऐसा
 बाळपणी होता हासत खेळत
 हृदयात भरे दारुण निराशा
 बतावणी आता पुरे ही सुखाची
 सोडा बंध सारे घाणेरडे पाश

फुलांमधे किडे व्हावयाचे ?
 पण तो आनंद आता नाही !
 कोरडे हासता वरवर
 आतील मजला ठावे सारे !
 माझ्या राज्यी चला उठा वेगे ! ५

० ० ०

२२ : रानफूल

ज्याला कोमल आणिता युवतिचा निःश्वासही म्लानता
 ही तारावलि भीतभीतच करी ज्याला करस्पर्शन
 संध्यावात हळूच दूरुनि जया चुंबीत होता मुदे
 ते हे सुंदर रानफूल पडले वाळून रक्षोपली ! १

पुष्पा ! उज्ज्वल काय वैभव तुझे होते, न ये वर्णिता
 नित्य स्वर्णरसाभिषेचन करी तूते प्रमोदे उषा
 आनंदे विहगावली तुजवरी गाणी किती गातसे
 होता फेकित रभ्य मौक्तिकमणी सोत्कंठ दिव्यारुण ! २

वारा अंचल पालवून तुजला घालीत होत्या लता
 वाराया रविरश्मिताप तरुही होते उभे उत्सुक
 रुक्ष प्रस्तरखंडपूर्ण पथ हे उल्लंघुनी कौतुके
 होते धावत येत निर्झर तुवा पाहावया लाडक्या ! ३

यत्नाने मिळवूनिया गतकला संतोषवाया तुला
तारानायक येत आज उदया पूर्ण प्रकाश पहा
पुष्पा ! ही पण दुःस्थिती तव अशी पाहून हृद्भदिनी
गेले चित्त तदीय भंगुनि, तया लागेल आता क्षय !

हा त्वन्नाश बघून अंतरि कसे होते, न ये सांगता
टाकावे बुडवून विश्व सगळे मी अश्रुपूरी, पण
आहे हे दयिता-वियोग-दहनी संदग्ध झाले मन
देऊ कोठुनि अश्रुबिंदुहि तुला, निःश्वास हा एक घे !

५

विविधज्ञानविस्तार : डिसेंबर १२

• • •

२३ : कोरांटीची फुले

शोभा नाही, सुवास दूरच
बाभळिचा पाला खाणारी
उपटसुंभ ये तेथे एक
गुंडाळलि एकत्र कशितरी

मला न पुसता हळूच मागुनि
म्हणे " यास धर शिरीच संतत
यासच पाहुनि तू हासावे
मधू मिळाला दैवे तर पी

कोरांटीची फुले माजली
माकडेहि त्या हुंकुनि बघति न !
ओरबडुनि ती फुले तयाने
केला त्यांचा तुरा विचित्र !

१

येऊनि माझ्या शिरी खोविली
इकडे तिकडे नको पाहुही
नसला गंध तरी डोलावे !
न तरि उपाशी रहा आपला !

२

उघडि नयन : १५३

जग मेले तुज आता सारे
यांविरहित काही न कुठेही
सान्या आशा उत्कट हेतू
यांना सोडुनि तुझी वासना

याच फुलांत त्रिभुवन भरले
असले तरी तुज नाही मिळण !
याच फुलांवर तुझे असोत
अन्यत्र न केव्हाही जावो ३

गुलाव, जाई, जुई, मोगरा,
तुझी दृष्टि तव मनोवृत्तिही
सावध ! सावध रे ! मन आवर
सौंदर्याला भुलू नको बा

दवणा, मरवा, बकुल, शेवंती
आकर्षाया असति तयार
सैरावैरा असा न धावे
ते नरकाचे उघडे साधन ! ४

कोरांटीच्या फुलावाचुनी
तर ते पातक असे केवढे ?
फुले विकसली किति या बागी
तुजसम तरुणा भुलवायाला

अन्यत्र तुझी दृष्टी गेली
छे ! ते वर्णन अशक्य आहे !
पडशिल मोही वेड्यासम तू
सैताने बाजार मांडिला ५

गंध न हा, ही नरकघाण रे
सौंदर्याचा देखावा हा
कोरांटीची फुले घेउनी
अन्य फुला बघणेही पातक !

मधू नव्हे हा, तीव्र हलाहल
नव्हे, खचित ही आगच मारी !
रहा तयांवर तू संतुष्ट
असोच मग ते दूर हुंगणे ! ६

गटार घाणेरडे धावते
ऐकत होतो वेड्यासम मी
तुरा दूर तो फेकायाला
हरे राम ! हे काय जहाले ?

बडबड तसली ही आश्चर्ये
गेली पण ती पीडा नंतर !
सहज लाविला डोक्याला कर
धरले त्याने मूळच तेथे ! ७

मारमारिले कितीक हिस्के
हात दमोनी आला घाम
देवा रे हे झाले काय ?
मनात होते विचार कसले

इकडुनि तिकडुनि ओढओढिले
पण सारे क्षम गेले व्यर्थ !
काय नशीबी आले माझ्या !
घडला कसला हा परिपाक

८

झाला न प्रिय गुलाब ज्याला
कोरांटीच्या फुलासंगती

मालतीहि ज्या पसंत नव्हती
कंठावे का जीवित त्याने ! !

३४

करमणूक : १२-१०-१२

० ० ०

२४ : दिव्य मंदिर आणि लेख

कीर्ती मागे टिकावी म्हणुनि विरचिली मंदिरे भूपतींनी
गेली कालोदधीच्या प्रबल लहरिंनी नाशुनी ती कधीच !
होते आकाशचुंबी विलसतहि जिथे स्तंभ मोठे यशाचे
भूकंपे ते पडोनी दिसत न उरली खूणही आज त्यांची !

१

ज्याच्या नामस्मृतीने चळनळ हृदयी कापले शत्रु सारे,
गेले ते दुर्ग कोठे ? हरहर दिसती चूर्ण झाल्या शिलाही !

खोदोनी नामकृत्ये उपलि, चिरयशःकामना बाळगून

केल्या ज्या ज्या समाधी, दिसत अजि जगी धूळ त्यांची जहाली !

२

उघडि नयन : १५५

आहे केवळ विश्वमंदिरचि हे अद्यावधी निश्चळ;
व्योमाच्छादनही अजून अगदी हे जीर्ण झाले नसे
आहे एक कृठे महापुरुष तो, तत्कीर्ति हे गातसे
नाही आजवरी परंतु कुणिही त्याला कधी पाहिले

३

जागोजागी किती हे अगणित भरले दिव्य भाषेत लेख,
सारे ते एकभावे स्तविति अनिश त्या पुरुषाच्या गुणाला
विश्वाचा सूक्ष्म रेणु स्तुतिरवविभवे फेकितो आसमंतात्
योमी ताराक्षरांनी स्तुतिच विरचिली दिव्यतेजःप्रपूर्णा !

४

संध्यारागत अभ्रावरिल विशद तो जाणिला भाव कोणी ?
किंवा देवेंद्रचापी मधुर उमटली अक्षरे कोण पाही ?
नानाही लेख एसे प्रतिदिनि दिसती सर्वता विश्वभागी,
सांगा वाची त्यांची लिपि अजवरिही कोण दिव्याद्भुता ती ?

५

नानादेश फिरुनिया निरखिली सारी महामंदिरे,
यत्नाने जरि वाचताहि अथवा आले शिलालेखही,
सारे व्यर्थचि, विश्वमंदिर पहा हे एक, तत्त्वप्रिया !
यत्ने जाणुनि दिव्यपुरुषगुणा हो धन्य विश्वांतरी !

६

करमणूक : २४-४-१५

० ० ०

गान पुरे, हास्य पुरे, दूर फेक बासरी
होओ तिमिरात लीन ही उषाहि हासरी !

फोड मोड शून्यांबरि दे सतार झोकुनी
त्या बेसुर नादानलि टाक अवनि जाळुनी !

आशेवर मार फुंक फुटुनि गगनि ती उडो
खंडजाल विरल तिचे कृष्ण मेघपटलि दडो !

गिरिराजिस लाव अमित सरितांच्या तुंबड्या
बिंदु बनुनि व्योमातुनि घाल सागरी उड्या

निवडुंगाची विपिने पसरि अखिल जगतितली
अश्रुवर्षणे घेओ वाढ कंटकावली !

फुटुनि गगन एथ पडो भंगुनि ते इंदुरवी
तिमिरावर तिमिरांची लोटणी वळो नवी

गाढ त्या तमात जाउ आपणही विस्मरुनी
लुप्त होउ शून्यांतरि शून्य गडे होउनी ?

२६ : केशवसुतास

- कोठे सांप्रत सांग केशवसुता ! वास्तव्य आहे तुझे ?
गाणो सांग कुठे बसून रचिशी अस्मानभेदी नवी ?
सोडोनी जड देह काव्यरतिने उच्छेदुनी बंधने
ज्या तेजोवल्यांत लीन अससी ते सांग आहे कसे ? १
- तू येशील फिरून, या हतजगी केव्हा कवींद्रा ! पुन्हा ?
व्योम व्यापुनि टाकशील आपुल्या केव्हा तुतारी-रवे ?
ब्रह्मांडाप्रति या नवा दम तुझा स्वर्गाविरी नेइल
आम्हांला मिळतील ती हरपली श्रेये तुझ्या आगमे २
- तू नाहीस इथे बघून डुलती अत्यल्पबुद्धी कवि,
दर्पे बोलुनि वल्गना चकविती सामान्य लोकांप्रति;
हे पाहून अतोव खेद सुकवे ! वाटे विचारी जना
तू यावास पुन्हा म्हणून करितो नित्य प्रभुप्रार्थना ! ३
- गंगौघापरि भव्य केशवसुता ! सावेश वाणी तुझी
नव्योज्जीवनलाभ देत अमुच्या कर्णो पडावी पुनः
वीराची धृति, वा शुचित्व स्त्रीजातिचे मार्दव,
यांचा पाठ तुझीच एक कविता देईल राष्ट्राप्रति ! ४
- झालेले अतिशुद्ध पुण्यमयही गानध्वनीने तुझ्या
केले दूषित विश्वमंडल असे सूरिब्रुवांनी पहा !
स्वार्थाचा अतिरेक होउनि जगी विस्तारली दीनता
अव्यक्तातुनि ये पुढे पसरुनी सर्वत्र दिव्यच्छटा ! ५
- तंद्रा सोडुनि एकदा उघडुनी डोळे पहा भोवती
निद्रा दूर पळून जागृत किती होतील आत्मे जगी !
गाण्याचा पहिलाच सूरहि न जो बाहेर तू फेकिला
तो जाईल समस्त विश्व बुडुनी पीयूषपुरामधे ! ६

नक्षत्रापरि दिव्य शांत असुनी आत्मा तुझा सर्वदा
त्याला पार्थिवदोषलेशहि कधी ठावा कवींद्रा ! नसे !
गंभीरार्णवगर्जनेसम तुझा गीतध्वनी चालुनी
देइ फेकुनि रुक्ष सैकततटी जीर्णाभिमानी जना !

७

आहे त्वद्वचनामधे अभिनवा जादूच काही तरी
स्वर्गातीलहि सार एकवटुनी वाटे तिथे नांदते !
ती जादू कविनायका ! पुनरपी सोडून विश्वावरी
पापातेहि करून पुण्यमय तू स्वर्गासही लाजवी !

८

आहे साथ करावयास बसलो राहून मागे तुझ्या,
हर्षे देइन भीतभीतच कधी त्वद्गायना सूरहि;
किंवा गानरव त्वदीय इतका साधा असे का कवे ?—
की तो ऐकुनि एकवार, मग मी राहीन शुद्धीवरी !

९

विविधज्ञानविस्तार : डिसेंबर, १९९४

० ० ०

२७ : माझी तार्ई

पडुनि कोवळे ऊन सकाळी अंगण शोभे सोनेरी
अल्लड वेली लाजत डुलता मौज दिसे काही न्यारी !
माझ्या छबुड्या तार्ईसह मी किती खेळलो खेळ तिथे
ऐकुनि गाणी तिची बोंबडी येई आनंदा भरते

उघडि नयन : १५९

नव्हता काही अर्थ त्याला, सूरहि होता साधाच,
परंतु गाणे गोड ऐकिले जन्मामध्ये मी तेच

इंद्रधनुष्यापरि जे उठले मनात नाना रंग तदा
अजन असती तसेच तेथे पुसून जातिल ते न कदा ?

त्या नादाचे करीत चिंतन जातो माझा वेळ किती
निसट्टनि गेला स्वर्ग पुन्हा तो येईल का परतुनि हाती ? १

× × ×

गोड हासरी फुले तोडुनी ठेवुनि ताईच्या कानी
'वनदेवी तू !' म्हणुनी कुतुके तिला पाहिले हर्षोनी
रूप तिचे ते उभे अजुनी तसेच डोळ्यांपुढे दिसे
वाहे अश्रुप्रवाह झरझर तिचे चितुनी गोड हसे !

घालुनि हाती हात मजेने माझ्या ताईसमवेत
किती वाटले सौख्य मनाला हिंडत असता बागेत !
सदा फुलांनी भरलेले ते उषारसाने खुललेले
बालपणीचे सुवर्णदिन ते गेले कायमचे गेले !

तेच असे हे घर आताचे बागहि आहे तीच जुनी,
परंतु गेली जादू सगळी त्यातिल पूर्वीची निघुनी
जशी जाडची कळी लाजरी हसली नसता गळुनि पडे,
माझी ताई गोड गुणांची अवचित गेली प्रभूकडे ! २

× × ×

मीच ताईला दिधला घालुनि ओनामा आरंभीचा
ध्यास घेतला माझ्यासंगे शाळेमध्ये यायाचा

घेउनि पाटी एके दिवशी काहुनि काही रेघोट्या
नाचत नाचत येउनि मजला दावी डौलाने मोठ्या !

विचित्र लिहिणे विलोकुनी ते हसुनी दुखले पोट तदा !
चिडवुनि तिजला पुढे रडविले आम्ही सर्वांनी कितिदा !

सारी ज्ञाने जगातली ती शिरती अंती अज्ञानी
ताईच्या मग त्या लेखाला कसे हसावे सुजांनी ?

त्या रेघा वा ग्रंथ विशालहि दाविति एकच भावाला
की विश्वाचे रहस्य अजवरि नाही कळले कोणाला !

जेथे भाषण आणि मौन हे एकच ठरते अशी स्थिती—
ज्यांस लाभली, अशा साधुजनसमाजातली ती होती !

×

×

×

पडुनि उषेचा प्रकाश नाजुक, दूर होउनी अंधार,
अव्यक्तातिल सृष्टी येता व्यक्तपणाने बाहेर,

तोडायाला फुले विमुकली अयुल्या चिमण्या हातांनी
माझ्या ताईसह मी होतो हिंडत अमुच्या उद्यानी;

फुले हासरी भरून गेली नानारंगी सभोवती,
परी लाजवी कळी तयांना माझ्या सन्निध जी होती !

चिमणी बोटें लालपणावर, चिमणा तो गोंडस हात
होती नाचत इकडुनि तिकडे साऱ्या त्या फुलझाडात

कळी म्हणुनी तिची अंगुली चुकुनि एकदा मी धरिली,
ओशाळा बहु झालो पाहुनि ताई मग भारिच हसली !

नुकत्या फुलल्या गुलाबकळिसम हसरे मुख ते ताईचे
ठसले आहे पूर्ण मनामधि, पुसुनि कदापि न जायाचे !

नव्हता काही अर्थ तयाला, सूरहि होता साधाच,
परंतु गाणे गोड ऐकिले जन्मामध्ये मी तेच
इंद्रधनुष्यापरि जे उठले मनात नाना रंग तदा
अजन असती तसेच तेथे पुसून जातिल ते न कदा ?

त्या नादाचे करीत चिंतन जातो माझा वेळ किती
निसट्टुनि गेला स्वर्ग पुन्हा तो येईल का परतुनि हाती ? १

× × ×

गोड हासरी फुले तोडुनी ठेवुनि ताईच्या कानी
'वनदेवी तू !' म्हणुनी कुतुके तिला पाहिले हर्षोनी
रूप तिचे ते उभे अजुनी तसेच डोळ्यांपुढे दिसे
वाहे अश्रुप्रवाह झरझर तिचे चिंतुनी गोड हसे !

घालुनि हाती हात मजेने माझ्या ताईसमवेत
किती वाटले सौख्य मनाला हिंडत असता बागेत !
सदा फुलांनी भरलेले ते उषारसाने खुललेले
बालपणींचे सुवर्णदिन ते गेले कायमचे गेले !

तेच असे हे घर आताचे बागहि आहे तीच जुनी,
परंतु गेली जादू सगळी त्यातिल पूर्वीची निघुनी
जशी जाडची कळी लाजरी हसली नसता गळुनि पडे,
माझी ताई गोड गुणांची अवचित गेली प्रभूकडे ! २

× × ×

मीच ताईला दिधला घालुनि ओनामा आरंभीचा
ध्यास घेतला माझ्यासंगे शाळेमध्ये यायाचा

घेउनि पाटी एके दिवशी काढुनि काही रेघोट्या
 नाचत नाचत येउनि मजला दावी डौलाने मोठ्या !
 विचित्र लिहिणे विलोकुनी ते हसुनी दुखले पोट तदा !
 चिडवुनि तिजला पुढे रडविले आम्ही सर्वांनी कितिदा !
 सारी ज्ञाने जगातली ती शिरती अंती अज्ञानी
 ताईच्या मग त्या लेखाला कसे हसावे सुजांनी ?
 त्या रेघा वा ग्रंथ विशालहि दाविति एकच भावाला
 की विश्वाचे रहस्य अजवरि नाही कळले कोणाला !
 जेथे भाषण आणि मौन हे एकच ठरते अशी स्थिती—
 ज्यांस लाभली, अशा साधुजनसमाजातली ती होती !

× × ×

पडुनि उषेचा प्रकाश नाजुक, दूर होउनी अंधार,
 अव्यक्तातिल सृष्टी येता व्यक्तपणाने बाहेर,
 तोडायाला फुले त्रिमुकली अयुल्या चिमण्या हातांनी
 माझ्या ताईसह मी होतो हिंडत अमुच्या उद्यानी;
 फुले हासरी भरून गेली नानारंगी सभोवती,
 परी लाजवी कळी तयांना माझ्या सन्निध जी होती !
 चिमणी बोटे लालपणावर, चिमणा तो गोंडस हात
 होती नाचत इकडुनि तिकडे साऱ्या त्या फुलझाडात
 कळी म्हणूनी तिची अंगुली चुकुनि एकदा मी धरिली,
 ओशाळा बहु झालो पाहुनि ताई मग भारिच हसली !
 नुकत्या फुलल्या गुलाबकळिसम हसरे मुख ते ताईचे
 ठसले आहे पूर्ण मनामधि, पुसुनि कदापि न जायाचे !

नव्हता काही अर्थ त्याला, सूरहि होता साधाच,
परंतु गाणे गोड ऐकिले जन्मामध्ये मी तेच

इंद्रधनुष्यापरि जे उठले मनात नाना रंग तदा
अजन असती तसेच तेथे पुसून जातिल ते न कदा ?

त्या नादाचे करीत चिंतन जातो माझा वेळ किती
निसट्टुनि गेला स्वर्ग पुन्हा तो येईल का परतुनि हाती ? १

× × ×

गोड हासरी फुले तोडुनी ठेवुनि ताईच्या कानी
'वनदेवी तू !' म्हणुनी कुतुके तिला पाहिले हर्षोनी
रूप तिचे ते उभे अजुनी तसेच डोळ्यांपुढे दिसे
वाहे अश्रुप्रवाह झरझर तिचे चितुनी गोड हसे !

घालुनि हाती हात मजेने माझ्या ताईसमवेत
किती वाटले सौख्य मनाला हिंडत असता बागेत !
सदा फुलांनी भरलेले ते उषारसाने खुललेले
बालपणींचे सुवर्णदिन ते गेले कायमचे गेले !

तेच असे हे घर आताचे बागहि आहे तीच जुनी,
परंतु गेली जादू सगळी त्यातिल पूर्वीची निघुनी
जशी जाडची कळी लाजरी हसली नसता गळुनि पडे,
माझी ताई गोड गुणांची अवचित गेली प्रभूकडे ! २

× × ×

मीच ताईला दिधला घालुनि ओनामा आरंभीचा
ध्यास घेतला माझ्यासंगे शाळेमध्ये यायाचा

घेउनि पाटी एके दिवशी काढुनि काही रेघोट्या
नाचत नाचत येउनि मजला दावी डौलाने मोठ्या !
विचित्र लिहिणे विलोकुनी ते हसुनी दुखले पोट तदा !
चिडवुनि तिजला पुढे रडविले आम्ही सर्वांनी कितिदा !

सारी ज्ञाने जगातली ती शिरती अंती अज्ञानी
ताईच्या मग त्या लेखाला कसे हसावे सुजांनी ?

त्या रेघा वा ग्रंथ विशालहि दाविति एकच भावाला
की विश्वाचे रहस्य अजवरि नाही कळले कोणाला !

जेथे भाषण आणि मौन हे एकच ठरते अशी स्थिती—
ज्यांस लाभली, अशा साधुजनसमाजातली ती होती !

× × ×

पडुनि उषेचा प्रकाश नाजुक, दूर होउनी अंधार,
अव्यक्तातिल सृष्टी येता व्यक्तपणाने बाहेर,

तोडायाला फुले विमुकली अपुल्या चिमण्या हातांनी
माझ्या ताईसह मी होतो हिंडत अमुच्या उद्यानी;

फुले हासरी भरून गेली नानारंगी सभोवती,
परी लाजवी कळी तयांना माझ्या सन्निध जी होती !

चिमणी बोटें लालपणावर, चिमणा तो गोंडस हात
होती नाचत इकडुनि तिकडे साऱ्या त्या फुलझाडात

कळी म्हणुनी तिची अंगुली चुकुनि एकदा मी धरिली,
ओशाळा बहु झालो पाहुनि ताई मग भारिच हसली !

नुकत्या फुलल्या गुलाबकळिसम हसरे मुख ते ताईचे
ठसले आहे पूर्ण मनामधि, पुसुनि कदापि न जायाचे !

उघडि नयन : १६१

उषा पुन्हा ती पाहिली न मी, प्रकाशही सारा सरला,
विषमय काळाकभिन्न नुसता अंधकार जगती भरला ! ४

× × ×

खेळ ताडचे परोपरीचे गमतीचे ते आठवुनी
व्यक्त न करवे आता मज ते कसे काय जे होय मनी !
तिचा आपलेपणा पाहुनी लाजो एकादा ज्ञानी
'खुंटीवरच्या कावळ्यास' ही अहा ! 'मावळा' ती मानी !
घाली खांबासवेहि झिम्मा, जडाजडाचे भान नसे,
जणो दृश्य हे विश्व समस्तहि चैतन्यात्मक तिला दिसे !
बसेल बोलत मनीबरोबर, मनिचे हितगुज सांगेल,
गान्हाणीही सर्व आमची जवळ तियेच्या ओकील !
उठुनि एकदा तर लगबांगेने भातुकलीच्या खेळात
आमंत्रणही फुलवेलीला देउनि आली बागेत !
हळूच सारित केस बाजुला अपुले भुरभुर उडणारे
फिरवित होती इकडुनि तिकडे चंचळ डोळे हसणारे,
येऊनि भुरकत समोर चिमणी भितीवरती एक बसे
तिला पाहुनी मुख ताईच्या आले खुदकन गोड हसे
“ दा दा तिमने ! निलोप मादा घेउनिया हा माहेली—”
गाणे पडले न हे मुखातुनि तो चिमणी मी उडवीली !
चिडून अगदी भरून डोळे, वदे बघुनि ताई मजशी
“ दादितल्या ? दा-तुदी गदी फू ! नको बोलु तू अमत्यासी ! ”
झालो फारच कष्टी, केली आईनेही मध्यस्थी
परंतु नाही राग तियेचा मजवरचा झाला कमती

माझ्याशी हा तिचा अबोला संबंध घटकाभर टिकला,
स्वताच नंतर येउनि हासत बोलावी खेळायाला !

भांडण अमुचे झाले ऐसे पहिले आणिक शेवटले
परंतु आता स्मृती त्याची व्याकुळ हृदयी किती सले ! ५

× × ×

खेळे ताई लटूपटीचे राजाराणी आणोनी
उत्सव मोठा करी कौतुके लग्ने त्यांची लावोनी;

सुखसोहाळे करून सारे मनिच्या हौशी पुरवून
घडीभराने टाकी नंतर खेळ सर्व ती मोडून ६

× × ×

होउनि आई मांडीवरि ती घेई चिंधीचे मूल,
जाणो अगदी चिमण्या वेलिस आले आहे की फूल !

कुरवाळी त्या मातृप्रेमे, मुके मटामट घेइ किती;
निजवी त्याला थोपटुनीहि घेउनिया खांद्यावरती !

“ दो दो बाला, निद ले, येइल बागुलबावा, ललू नये, ”
झोके देई पाळण्यासही, वर्णया ते दृश्य न ये !

त्यांच्या कल्पित सुखदुःखाने सुखदुःखी आपण होई,
आजारीही त्यास मानुनी किती काळजी मग घेई !

न्हाऊ माखू घालुनि, पाजवि घेउनि त्या पदराखाली,
“ उगि उगि बाला ” म्हणून ताई हातावरही त्या झेली !

तिची बाहुलीवरची प्रीती बघुनि एकदा कुतुकाने,
गेली आई तिचा गोडसा पापा ध्याया प्रेमाने !

परंतु होउनि दूर बोलली, पोक्तपणाही आणून
“ आई का मी लहान आहे मुका ग्यायलाही अदुन ? ”

बोल तिचे ते ऐकुनि आम्हा तदा वाटली मौज किती
अजून आहे तशीच माझ्या पुढे उभीशी ती मूर्ती !

मातृप्रीती तिची बाहुलीवरीच दिसली ती दिसली,
चतुर्थीची ती क्षीण विधुकला अपूर्णचीअस्ता गेली ! ७

मासिक मनोरंजन : जून, १४

० ० ०

२८ : कोकिलास

गाच कोकिला ! अपुली गाणी शांतविणारी दग्ध मना,
हलवुनि सोडी भोवतालच्या उदास या वातावरणा !

नादरसाने भिजवुनि टाकी रुक्ष एथले फत्तरही
रूप देउनी भव्य करी ही स्वर्गाहुनिही श्रेष्ठ मही !

दिव्यादेशे निराश हृदया नवीन देई उत्साह
सुकल्या झाडा फुटे पालवी जैसा वळता जलवाह

गानरूप तू गमसि लकेच्या तुझ्या पसरता रानात,
की तव रूपे फिरते आहे आशेचे मृदु संगीत !

नित्यनवीन ध्वनी तुझा हा वाटे येउनि तोच पुन्हा
असे रोजची तीच उषा पण शिळी वाटली काय कुणा ?

एकच गाणे, ध्वनीहि एकच मोहकता पण दुजी असे
वाटे स्वर्गामधील काही दिव्य अंश त्यामाजि वसे !

घनराजाच्या एकच सरिने टवटवीत हो वनराई,
तुझी लकेरी एकच ऐकुनि जीव तसा गुंगुनि जाई !

सृष्टिसतीचा बहु आवडता पिढीजाद तू गंधर्व,
फिके वाटती तुझ्यापुढे ते नाद जगामधले सर्व !

१

× × ×

लहान मोठी भरून गेली झाडे ही झुपकेदार
झुलती आंबे वाऱ्यावरती फुटुनी ताजा मोहोर
तृण लाजरी वायुसंगमे खाली वर माना करिती;
उर्मो उठती सौंदर्याच्या काय तरुण सृष्टीवरती !

नानारंगी फुले उमलुनी शोभे सारा वनभाग
काव्यतरुचे कोंबच आले उगवुनि की जागोजाग !
अशा प्रदेशी संध्याकाळी पडलो असता वृक्षतली
भेदिता गगना तुझी लकेरी माझ्या कर्णपुटी भरली !
अमृतरसाचा पूर लोटला स्वर्गातुनि का मजवरती,
भावजली की बुडून गेलो, झाली माझी अशी स्थिती !
रवप्रतिरवे शांत व्योमी होउनि खळबळ किती तरी
मन्नेत्रांतुनि सुखाश्रु गळले झरझर गवती फुलावरी !
सौंदर्याचा पूर लोटला त्या गाण्यातुनि सभोवती
आनंदाने फुलवेलींनी तदा उधळिली फुले किती !
नाद तुझा तो पसरत पसरत गेला माळापलीकडे
नभी कशाचा, शिरे अनंती लंघुनि गिरिचे उंच कडे !
या विश्वातिल अणुरेणूही गुंफावा निज गानगुणी
गड्या कोकिळा ? काय सांग ही इच्छा आहे तुझ्या मनी !

क्षणात येथे क्षणात तेथे नाचुनि चंचल नाद तुझा
येथे तेथे गुंफुनि एकस्थली, विश्वमय करी रजा !
तो संगीतप्रवाह शिरता कर्णो, बंधन फोडोनी
माझा आत्मा गेला अवचित सर्वहि विश्वी पसरोनी ! २

× × ×

कसे करावे किती करावे स्वागत चिमण्या गड्या ! तुझे ?
वाणी अडते, मन गोंधळते, होय काय ते नच समजे !
एक तुझी ती गोड लकेरी फेक वसंताच्या कलिज्या !
उधळुनि देतो तुजवरुनी मी अजवरिच्या कविता माझ्या !
गाणारा तू स्वर्गगायने सृष्टीच्या दरबारीचा,
कसा टिकावा डौल तुजपुढे बाह्यभूषणप्रिय कविचा !
जड शब्दांनी, गणवृत्तांनी, निर्बल यमकप्रासांनी
मृतप्राय ही झाली आहे जगातली कवितारमणी !
अनंतबंधनजाली हो का प्रतिभावल कविचे व्यक्त ?
लहरिविलास स्वैर दिसावे कसे नळाच्या पाण्यात ?
कसरतवाला चपल किती पण सेनानायक होय कसा ?
गारोडीही कदा विधाता नाही व्हायाचाच तसा !
शास्त्र ठेवुनी पुढे, विरचिती पद्ये त्याच्या नियमांनी,
पीक कवींचे अशाच आम्हा आले आहे या भुवनी !
कवी खरा तू एक कोकिळा ! गान भावमय गाणारा,
चराचरात्मक विश्वगोल हा झुलतो त्याच्यावर सारा !
गानरसी तव साधीभोळी मही तरंगो फुलापरी;
स्वर्गी जाओ त्या पुराने चढता हळुहळु वरीवरी !

प्रतिक्षणी दे नवीन फेकुनि अवाङ्मनोगोचर नाद,
अमंगलाही मंगलात ने घालुनिया भेदक साद

३

×

×

×

वाळपणी मी हाच एकदा सूर मधुर तव आयकिला
पुन्हा आजवर माझ्या कानी विहगा, तो नाही पडला !
गोड आठवण करीत त्याची गोड नाद तो चिंतीत
होतो वागत तसाच विषमय जगातल्या व्यवहारात
होउनि चुकल्यापरी कोकिळा ! तुला शोधिले किती स्थळी
परी लाभले नाही काही तीव्र निराशेवीण मुळी !
ठाउक नसता मार्ग आपुला सैरावैरा पळे नदी,
तसा भटकतो कुठे कुठे तव लागुनि नादाच्या नादी !
येथे दिसशिल तेथे दिसशिल म्हणून मी सोडुनि भान
भणभण वणवण फिरफिरलो रे कितीतरी रानोरान
या झाडावर असशिल, दिसशिल दूर तिकडच्या झुडुपात,
लावुनि बसलो दृष्टि सारखी कितीकदा आकाशात !
काम सोडुनी, धाम सोडुनी, सोडुनि सारे व्यवहार,
त्वदेकचितनमयचि कोकिला ! केला माझा संसार !
तुला शोधण्या पाय धावती, दृष्टी तुजला पाहाया,
अन्य ध्वनिला विमुख कर्ण हे तुझेच गायन ऐकाया !
अशा रीतिने महोग्र तप जे आजवरी मी आचरिले,
गंधर्वा ! हे आज त्याचे अपूर्व फल गोचर झाले !

४

×

×

×

गाच कोकिला ! एकसारखा क्षणही दवडू नको वृथा
नाशुनि टाकी व्यथा वाढल्या आठवुनी संसारकथा

दीर्घ पसरली खाली शय्या हिरव्या कोमल गवताची,
छटा विखुरली नयनमनोहर गगनी संध्यारागाची,

मरकतमणिमय मंदिरात तू बसुनी गासी संगीत,
अधिक सुखाचा क्षण याहुनि मम असेल कुठला दैवात ?

चालू दे तव गान महोत्सव, विराम त्याला नको पिका,
या गवतावर पडुनि सेवितो किमपि आत्मसंवेद्यसुखा ! ५

मासिक मनोरंजन : एप्रिल, १९१४

वसंत अंक

आणि

अभिनवकाव्यमाला, भाग २ रा. २६-१२-१४

० ० ०

२९ : हास्य संगीत

मधुर हास्यनादी सारे विश्व झुलुनि राही
रिते स्थान हास्यावाचुनि एक जगी नाही ! ६०
हसति कित्ती हिरवी शेते नाचनाचताना,
हसति गूढ चंचल ओढे घेत गोड ताना,
वायूलहरी खदखद हसती गगनि धावताना
हास्यनाद घुमवित्ती भवती उंच टेकड्याही ? १

हसति हळुच डुलती कुरणे लाजुनिया गाली,
गवति फुले खुदकन हसती रम्य विभवशाली,
रानपाखरांच्या हास्ये वने भरुनि गेली,
हसुनि दडुनि झुडुपामध्ये विपिनदेवताही !

२

हसुनि हसुनि नानारंगी फूलपाखरांनी
वाहविली जिकडे तिकडे हास्यनदी रानी,
बिंदु काहि त्यातिल नेउनि गगनदेवतांनी
दिसे आज केली स्वर्गापरी मेदिनी ही !

३

हास्य एथ तेथहि भरले अणुहि हासताहे,
हास्यनदी शून्यातुनि ही आज वाहताहे,
उदासीन दुःखी मग का दूर कोण राहे ?
चला भरुनि नभ हे टाकू हास्यगायनाही !

४

विविधज्ञानविस्तार : डिसें., १४

० ० ०

३० : कृष्णा

अंधाराची छटा झाडुनी वसुंधरेवरुनी
अरुणकरांनी दिधले उधळुनि सोन्याचे पाणी;
त्या ओघाच्या संगमविभवे बनली कृष्णा ही
महोत्सवाविण लोकी नुरली दुसरी वार्ताही !

उघडि तयन : १६९

प्रदेश सारा मरकतमणिमय सृष्टीने रचिला
 भाग्यवतीला श्रीकृष्णेला जणो जावयाला
 मंजुळ शब्दांमधून धावे रसोध काव्याचा,
 हिरव्या वस्त्रातून शोभतो देह सुंदरीचा,
 पवित्रतेची सौंदर्याची भावगायनाची
 मूर्तिच कृष्णा चाले तैशी सीमा दृश्याची !
 लहरिकरांनी तीरलतांना जाता आर्लिंगी,
 त्याही तिजवरि फुले उधळिती ही नानारंगी
 दूर शोभती उंच टेकड्या लहान मोठ्याही,
 तेथे दाटी होउनि झुलत्या झुडुपांची राही;
 त्या झुडुपातुनि ओघ लोटले मौवितककांतीचे—
 ओढे धावत लंघुनि येती प्रदेश हिरवळिचे
 श्रीकृष्णेच्या प्रवाहामधे वेगे ते शिरती
 बाळे जननी-उत्संगावरि जेवि उड्या घेती !
 तीरावरुनी चिमणी गावे दूर किती दिसती
 जणो इयेच्या प्रवाहसूत्री असति गुंफिली ती !
 देखावा हा द्विगुणित हर्षे असता पाहियला—
 माझी ताई असति इथे जर मम सान्निध्याला !

१

×

×

×

मली हासऱ्या भरभर फिरती तीरलतांमधुनी
 नुकती फुलली फुले तोडुनी घेती हातांनी
 काळे डोळे त्यांचे चंचल चहूकडे फिरती
 दिसती भुंगे जणो बैसले कमळदळावरती !

फुले तोडिता काही मंजुळ गाणी गुणगुणती
 सुरानेच या होउनि वेड्या फुलवेली डुलती
 शब्दहि नाही, अर्थहि नाही, केवळ गुणगुणणे
 परंतु मोहक असले गाणे आयकिले कोणे ?
 त्या गाण्याने थरारुनी हे अणुरेणुहि गेले,
 अहा ! जुन्या या वसुंधरेवर तेज नवे आले !
 ताई माझी याच शिळेवर बसुनी मजजवळी
 घालुनि हाती हात पाहिजे होती या वेळी !

२

× × ×

पाजुनि पाणी वात्सल्ये तू वेली वाढविल्या
 त्या या आता पुष्पभराने बघ वाकुनि गेल्या
 इकडे दिसशिल तिकडे दिसशिल म्हणुनी या गडणी
 वरचेवर तुज बघति चहुकडे सान्या फिरफिरुनी
 फुले हासरी यांची आता तोडुनि मी ताई !
 तुला धाडितो, देइल नेउनि ही कृष्णाबाई
 जातिल सुकुनी, मलूल होतिल गंधहि हरपून,
 परी फुले ती नकोच टाकू तू धिक्कारून !
 नाचत कृष्णेपरी तुजकडे येतिल ती हसत
 तारामंडळ जसे शोभते नीलाकाशात !
 फारच माझी आवडती ही फुले गडे असती
 —की लीलेने तुझ्या, जगावर जन्मा आली ती—
 हे जाणुनि तू त्यांचे स्वागत सादर कर ताई !
 उचलुनि त्यांना प्रेमळ मातेपरि हृदयी घेई
 त्यांस पाहुनी, तुझ्या वियोगे उदास झालेले
 मानस माझे समजुनि येइल तुजलागी बाले !

होउनि पूर्वस्मृती प्रेमळे ! हृदय कालवून
 त्यांच्यावर तू टाकशील ते अश्रुबिंदु दोन;
 त्या अश्रूंनी शुष्क फुले ती भिजून जातील,
 याहुनि दुसरे वैभव त्यांना कसले लाभेल ?
 देवहि पुष्पे टाकुनि देतो एकच दिवसात,
 पूज्य-पूजका निर्माल्याची स्मृतीही न होत !
 त्याहुनि ही स्थिति किती वंद्य त्या फुलांस लाभेल
 पाप असे का, अश्रुनदी जे धुउनि न टाकील ?
 मीच धाडिली तुला फुले ही तुजला समजेल—
 किती मग मला प्रेमे मूकादेश धाडशील !
 त्या आदेशा गुंफुनि गानी उन्मन होऊन
 सदासर्वदा कृष्णातीरी बसुनी गाईन !

३

× × ×

शिलाखंडमय या प्रांतांतुनि धावे कृष्णा ही,
 शुभ्र रजतमय फेनावलि ही जली भरुनि राही
 प्रदेश सारा भरुनी गेला सौंदर्ये आधी
 त्यात मोहिनी ओती कृष्णा निजमंजुलनादी !
 अहर्षामिनी इचे चालले अविरत संगीत,
 ऐकत बसती सारे रात्री जागत गगनात !
 घेत कितीतरि मोहक वळणे वरून ही आली
 नाजूक वळसा घालुनि अवचित गुप्त पुढे झाली !
 या नयनोत्सवि मजसंगे तू तार्ई ! असतीस—
 निरुपम शोभा येती तर या कृष्णातीरास !

४

करमणूक : ६-२-१५

० ० ०

३१ : महाश्वेता

यत्ने क्षीरपयोधिची जमवुनी एकत्र फेनावलि
किंवा आयतकालसंचित तपोराशीच संपादुनी
स्वर्गगाजलबिंदुशुभ्र अथवा बालेंदुखंडप्रभा
यांही निर्मियली असे तनु इची वाटे मनोल्हादिनी ! १

कैलासाचल आज शुभ्रतर हा झाला इच्या कांतिने
ते राहो, हरिता लताहि बनल्या संशुभ्र पुष्प-स्थली
हीची पावन दिव्यदृष्टि पडली पाप्यावरीही तरी
त्याचे ते मलपूर्ण दुष्ट मनही होई क्षणे निर्मल ! २

आहे स्फाटिक मंदिरात बसली, क्षीरार्णवी लोपली,
हो आदर्शतलात विंबित, शरन्मेघात वा झाकली
विस्तारून अतीवशुभ्र सुषमा देहावरी सर्वतः
होती न स्फुट कोमलावयव ते सामान्य दृष्टिप्रती ! ३

जाणो शुभ्ररसेच काय घडली आहे विधीने स्वतः
दिव्याकार बघून वाटत, नसे ही पंचभूतात्मिक
शंभूचे स्मित अंगभूति अथवा रम्या शरच्चंद्रिका
गौरीची अतुला मनोविमलता प्रयत्क्ष झाली जणो ४

राहे मूर्तिमतीच शुभ्र कुसुमश्री एथ कैलासिची
धात्याची अवनीवरी अवतरे किंवा तपःसिद्धि ही
झाली श्रांत अहर्निशी फिरुनिया विश्वांतरी, संप्रती
साधूंची शुभकीर्ति की निवसली या शांत रम्यस्थळी ! ५

की झाली वनवासिनी कलियुगे ही काय वेदत्रयी
किंवा मूर्तिमतीच होय मुनिची ही ध्यानलक्ष्मी जणो
स्वर्गगागत देवदंति सुषमा एथे गळाली असे
किंवा रावणभीत या स्थलि वसे कैलासशोभाच ही !

६

आहे नूतन साचली शरदिची ही काशपुष्पप्रभा
आली शेषशरीरकांति वरती भेदूनिया भूतला
का पुंजीकृत जाहली गमतसे ही शुक्लपक्षद्युति
की मुक्ताफलकांति एकवटुनी साकार झाली इथे !

७

झाली स्नात समंततः पसरुनी कुंदप्रसूनच्छवि
किंवा भूषित होय तत्तनु सुधाफेनांगरागे जणो
लावोनी शशिखंड चूर्ण अथवा ही शुभ्रता लाधली
या देहा उपमान रम्य दुसरे नाहीच नाही जगी !

८

विद्युद्दीप्तिसमान दिव्य अथवा बालार्कबिंबप्रभ
होता कुंतलराजि लोळत तिच्या स्कंधावरोनी पुढे
सद्यःस्नानतुषारबिंदु गळती केशांतुनी खालती
वाटे विद्रुत होत ही शुभ्रगुणा गौरीशभक्तीमुळे

९

शोभे तारकचूर्णनिर्मल अशी झाली विभूती तिच्या
जाणो चंद्रकलाच शैलशिखरी संलग्न झाली असे.
दृष्टी लावुनि बैसली सुरचिरा भूतादिनाथावरी
आहे वर्षित काय शुभ्र कमले त्याच्यावरी शोभना

१०

गानप्रस्फुरिताधरा विखरुनी दंतप्रभा पावन
घाली स्नान जणो विनीतहृदया मृत्युंजया आदरे
कंठी मौक्तिकमालिका विलसते देवांगनाश्रुंपरी
नक्षत्रावलिनने सुधांशुकलिका आहे जणो वेढिली !

११

भासे निर्मल पूर्णचंद्रवदना ही पौर्णिमासी निशा
गंगा-तीरशिलातटी मृदुमृदू की चालली गात ही
होते शोभत दिव्य काव्यतरुचे अंगावरी वल्कल
झाला देह पवित्र शुभ्रतमशा यज्ञोपवीतामुळे !

१२

अंगी यौवन दाटले पण दिसे अक्षुब्ध सिंधूपरी
लावण्ये तनु शोभली शुभ्रकृते कीर्ती मनोज्ञा जशी
वाटे शांत मृगापरी सदानिच्या सौंदर्यराशी महा
वस्तू शोभनशील संयत गमे झाल्या इच्या संगमे.

१३

होती आयतनी भरीत ललिता वीणाध्वनी मंजुल
वाटे मूर्तिमतीत्र एथ वसली गंधर्वविद्या जणो.
तच्छायामणिमंडपी चहुकडे होऊनिया बिंबित
वाटे तत्सदृशाकृती सहचरी-वृंदे असे वेष्टिली !

१४

ऐकोनी श्रुतिरम्य गानलहरी होऊन संमोहित
येती धादुनिया मृगादिक पशू दूर प्रदेशांतुनी
वाटे पार्थिवभाव शून्य उतरे ही एथ देवापगा
किंवा सामृत सुप्रसन्न विलसे रत्नाकरश्रीच ही !

१५

(कादंवरी रूपांतर)

मासिक मनोरंजन : मार्च, १९१५

० ० ०

झडुनी पाने; फुले गळोनी सुकली सारी वने,
झाडे वठली, वाळुनि गेली; दिसे दिगंतर सुने
हिवाळ्यातली तीच काय ही म्हातारी वसुमती
आता तिजवर आहे अभिनव तेज फाकले किती !
तीच सृष्टि ही दीन पूर्विची आता दिसते कशी—
दुष्यंताची राणी होता शकुंतला ती जशी !

१

×

×

×

फुलांस हसवित, तरुंस डुलवित, कुरवाळित वेलिना
वायुलहरिवर बसून आला वसंत ऋतु आज ना ?
गड्या वसंता ! किती करावी तुझी निरुपमा ! स्तुति ?
प्रचंड वैभव तुझे पाहुनी कुंठित होते मति !
भालदार नव पिकराजा हा ललकारित चालला,
थरारवी निज गानरवाने या दुर्भंग सृष्टिला ?
तव चरणांचा स्पर्शच नुसता होतो ज्या ज्या स्थली —
तेथे तेथे नानारंगी दिसति फुले विकसली !
तव चरणांतिल गळुनि अमृतरसबिंदू साऱ्या वनी—
सरसरुनी ये गोड पालवी वठल्या झाडांतुनी !
आत्मसुखाने सुखावणारे नाहित थोडे भुवि
परसुखवर्धनकरा तुझ्यासम म्हणुनी स्तविती कवि !

२

×

×

×

धन्य वसंता ! आगमने तव काय पहा जाहले—
जिकडे तिकडे स्वर्गसुखाचे पूर भरुनि चालले !

पण न लाभला त्या पुरातिल एकहि बिंदू मला
 वसंतमित्रा ! खरेच याचे भूषण नाही तुला !
 नाचति वेली, गाति पाखरे, आकाशी धावती,
 त्या झुडपांतिल दगडहि दिसती आनंदी ते किती !
 मीच कोणते पातक केले ? की तव सुखकालि या
 सांग वसंता योग्य नसावे हासानाचावया ?
 माझी झाडे जी सुकली ती कायमची वाळली,
 फुलेहि पडली गळुनि पुन्हा ती नाहि कधी हासली !
 वेली वाळुनि गेल्या माझ्या फुटे न त्या पालवी,
 हाथ ! वसंता स्वप्निहि आली फुले न त्यांना नवी !
 सर्व जगावर वसंत खेळे, फक्त न माझ्या घरी,
 जगात भरला प्रकाश, वसंतो पण नी तिमिरांतरी !
 माझे गेले दिवस सुखाचे, न पातले मागुती
 ओसाडीचे राज्य पसरले खालीवर संप्रती !
 सुकल्या झाडा फुटतिल पाने, येतिल पुष्पे फुले,
 जळून गेल्या झुडपा अंकुर नसे कुणी आणिले
 वसंत आला, वसंत गेला, काय मला त्यासवे
 जन्मांधाला कसली सांगा प्रभातरविवैभवे ?
 ज्यांना आहे ' उद्या ', अंतरी क्षीणहि आशा वसे,
 वसंत त्यांना सुखविल, पण सुख लव मज होइल कं.

३

*

*

*

गाति कोकिळा मंजुळ गाणी झाडाझाडावरी,
 रानफुलेही हासति खुदकन हिरव्या गवतावरी,
 उन्हात जगमग मधमाशीचे पंख किती चमकती
 भुंगे गुं गुं करित जाइच्या वेलीवर नाचती

· उघडि नयन : १७७

परंतु उठतो शूळ कपाळी ऐकुनिया तो धवनी
भेसुर सारा देखावा हा दिसे खरा लोचनी !
गायनातली जादू गेली तशी सृष्टिरुचिरता—
नीरस होउनि तुच्छ जाहली जगातली चारुता !

४

* * *

चारुत्वाची मूर्तिच पण मम ताई नसता इथे—
काय वसंता ! हर्षविशिल तू विषण्ण मम वृत्तिते
बसलो गाणे वसंतावरी रचावयाला गडे
परंतु सारा ओघ शेवटी वळला हा तुजकडे
तवचि स्तवनी कविता माझी कसलीही धावते,
कुणीकडेही सरिता चालो, सागरीच मिसळते !
वसंतदेवी आयुष्याची माझ्या तू एकली !
तुझ्याचसाठी ताई ! माझी कविता मी निर्मिली ?
वसंतवर्णन तुझ्या रूपगुणि लीन जहाले असे—
कठोर टीकाकारगणी मम यास्तव होते हसे
हसोत कोणी, म्हणोत भलते, परवा नाही मला,
तुझ्याच चरणी असे वाहिले सतत काव्यवाणिला !
जड मधुमासा वर्णनि केवळ सुख लाभे मज कसे ?
ताई ? तुजविण दिव्य विभूती एकहि जगती नसे !
भगिनी ! तुजविण कुणास वर्णू सांग सांग देवते ?
कळेल कोणा तुज चिंतुनि जे काव्य मनी उसळते !
छटा त्यातल्या काही काही ठेवित या गुंफुनी
कृतार्थ होइन कधीतरी तव चरणी त्या वाहुनी !

५

करमणूक : १३-३-१५

० ० ०

३३ : पुरी निराशा

विसरुनी जगीचा व्याप बुडवनी सृष्टि शून्यात
दाबुनी मनोव्यापार जाहलो लीन नादात,
जुळविल्या प्रयत्ने तारा फिरविला एकदा हात;
वीणेतुनि कलरव उठला गजबजले अंबर शांत;

आनंदे वरती बघता
प्रेमळ तो न दिसे श्रोता !
जीसाठी श्रमलो आता—

ती कोठे जाउनि बसली ?

१

पसरल्या ढगांच्या गाद्या नीलांबर झाडुनि सारे;
सोत्कंठ धाडिले पुढती नवपुष्पसुगंधित वारे;
स्वागता कराया जागे चहुकडे ठेविले तारे;
भिजविले मार्गही यत्ने स्वर्णदिच्या शीत तुषारे

अवसेची सारी रजनी
कंठिली अश्रु ढाळोनी
विधुकला न दिसता नयनी
अरुणश्री पुढती ठेली !

२

तुजसाठी देवी ! कुतुके गायिले हास्यसंगीत;
तुजसाठी जीवितदुःखे साहिली राहुनी शांत;
तुजसाठी धरिले काटे पुष्पापरि मी हृदयात,
तुजसाठी नांदत होतो विषमय या संसारात;

हे केले मी जीकरिता
ती तूच विसरली आता—
या दीना तव गुणविरता ?

मग आशा आता कसली ?

३

मासिक मनोरंजन : एप्रिल, १९१५
वसंत अंक

० ० ०

बोल पाखरा ! बोल पुन्हा ते गोड तुझे बोल !
तट शोकाचा भेदुनि वीरा ! खिन्न हृदय खोल ! ६०

बालतृणाला नाजुक हाते वारा कुरवाळी,
तीहि नवोढेपरी लाजुनी पाहतात खाली !
घनमालेसह उंच कडे हे प्रेमकथा करिती
द्रवुनी हृदये टपटप मधुनी अश्रुविंदु गळती !

हिरवळीत चमकति बागडणारे झरे-रे गड्या !
किति अस्तोन्मुखरविकरि दिसती गोजिरे-रे गड्या
हे सृष्टीचे का अंगभाग साजिरे-रे गड्या !

या सौंदर्या थरारवुनि कर मृदु नादे लोल !
डोलडोलवी ब्रह्मांडाचा निजलेला गोल ! १

येइल संध्या लाजत लाजत गाणे ऐकाया,
खिळवुनि टाकी एकच जागी तिजला कविराया !
तिच्या स्मिताची प्रभा सारखी वाहू दे जगती,
तुझ्या गायने भरेल लोकी उत्साहप्रीती !

तू खिन्नमनी नव आशा संचारिसी-रे गड्या !
तू दग्ध लतांना नव किसलय आणिसी-रे गड्या !
तू मृत जीवांना जीवन अर्पिसी-रे गड्या !

मंजुरवाने टाक व्यापुनी शून्य अंतराल,
जीर्ण जगावर पसर गायका ! दिव्य सौख्यजाल ! २

करमणूक : ११-९-१५

० ० ०

३५ : दीनात्मे

गेही आपुलिया सुखासनि तसे बैसून मित्रांसवे
कोणी दीन जनार्थ सांग न बरे ढाळीयली आसवे
न्यायोद्धार करावया कुमतिच्या दुर्वर्तना लक्ष्मी
अंगारासम वाक्प्रहार अथवा केला नसे का कुणी ? १

थोरांची अतिगह्यं गूढचरिते सांगून कानामधे
नाही तीव्र निषेध धीर धरुनी कोणी घरी दाविला ?
विश्वातील बघून दुर्विषमता गंभीरभावे महा
त्या विश्वाधिपतीसही अजवरी आहे जनी दुषिले ! २

नीत्युद्धारकमंडली असति या काही खरे लांडगे
काही नीच समाजकंटक महा उन्मत्त जे दांडगे
त्यांना दूरुनि वंदुनी निरखिता या वावदूकांमधे
काही सत्य दयालु थोर हृदये येती दिसूनी बरे ३

यांची ही करुणा क्षणी उपजते जाते क्षणी नष्टुनी,
न स्वर्गीय तडित्प्रभा नियमुनी त्यांना इथे ठेववे,
दीनात्मे बलशालि होतिल जरी हे त्वत्कृपे ईश्वरा !
वा, ही शस्यसमन्विता लव तरी होईल रुक्षा धरा ! ४

० ० ०

३६ : शांतीसाठी

जिकडे तिकडे आज विहरते मधुरूपा शांती
आहे खळबळ मात्र चालली मम हृदयप्रांती !

६०

हरिततृणावृत ही गिरिशिखरे शांत कशी दिसती,
शांत कित्ती ही वृक्षमालिका, पर्णेहि न डुलती,
तडागात त्या एकहि लहरी अहा ! मुळि न उठती,
तरंगिणीचा प्रवाह चाले शांतवीत जगती !

१

शांत पाखरे कशी सर्वही तरुकोटारि बसली,
तारकांस या ठावी नाही अशांति ती कसली,
शांताकाशी शांत चंद्रिका शांतरसी रमली,
फार कशाला दगडहि इथले शांतिमूर्ति गमती !

२

अशी शांतता देवा ! केव्हा मिळेल का मजला !
ही अस्थिरता - चंचलता का जाइल विलयाला !
खळबळणारे मन मिळविल का अपुल्या ध्येयाला !
सांग केधवा व्यापताप हे दयाघना ! चुकती !

३

० ० ०

३७ : स्थित्यंतर

होता डोलत एक रम्य तटिनीतीरी रसालद्रुम,
वाटे मारकतप्रभोज्ज्वल वनश्रीचेच लीलागृह;
स्वर्वामाधरचारुता किसलयी त्याच्या सदा नाचली,
झाली तुष्ट नितांत मंजरिरसास्वादे मिर्लिदावली

१

हर्षे त्या वनवैभवास विहगी मंजुस्वनी वणिले,
स्निग्ध स्वादु फळे प्रवासिजनही सेवून आनंदले;
वाहे तद्रसगंधगंधित वनी स्वच्छंद मंदानिल,
त्याला वन्य तरुहि नम्र शिरसा सोत्कंठ सत्कारिती ! २

होता त्यावरि शीतपत्रवलयी बैसून कोणी पिक,
लेखी नंदनकाननस्थित सुरवातासही तुच्छ तो !
घे आम्रासवपानमत्त खग तो आलाप जे स्वैरसे,
ते ऐकून वनस्थली सकलही हो मंत्रमुग्धापरी ! ३

आला काल विचित्र, दैव फिरले, झाले महाऽवर्षण,
गेली आटुनि, ती नदी, न उरला बिंदू जलाचा कुठे;
झाला शीर्ण रसाल तो, न उरली पत्रेहि त्याच्यावरी
कोठे तो मग रम्य मंजरिरस ?-स्वप्नापरी त्या कथा ! ४

होऊनी निरुपाय, साश्रुनयने सोडून कष्टे त्या,
गेला कोकिलराज खिन्न हृदये तेथून कोठे तरी,
जाताना परि सोडिले पिकवरे दुःखोष्ण निश्वास जे
तत्तापे द्रुत होय होरपळुनी काळोनिळे व्योमहि ! ५

झाले भग्न निराश जे हृदय त्या कोठून शांती मिळे ?
विश्वातील सुखे समस्तहि त्या होती किती बेचव !
टाळूनी नववृक्षराजि, फुलल्या वेलीहि देशांतरी
गेला दूर उडून तो पिक पुढे जीर्णस्थली एकल्या ! ६

हा ! हा ! त्या वनि रम्य पादप, लता किंवा नदी एकली,
कोठे ही दिसली न सान झुडपे किंवा तृणे कोमल,
सारा प्रांत भयाण शून्य गमला तो मृत्युकेलिस्थल
होती एकच जीर्ण बाभुळ तिथे वान्यासवे झुंजत ७

मार्गवलांत विहंगराज तिचिया शाखेवरी बैसला
पाही भोवति अश्रुपूर्ण नयने पूर्वस्थिती चितुनी
काकांचा ध्वनि कर्णकर्कश उठे त्या शून्य भूमीमधे
होता ढाळित आसवे पिक तदा बाजूस बैसूनिया

८

आम्ना ! आश्रयसाधनार्थ बसला जीर्णद्रुमी या पिक,
आहे भोवति काकमंडळ कटु ध्वाने नभा व्यापित
मित्रा ! मानसि त्याचिया विहरते मूर्ती तुझी सर्वदा,
बा त्वन्मंगलकामना धरुनि तो नित्य प्रभूला स्तवी !

९

० ० ०

३८ : पुढे पहा !

रडू नको, शांत हो बाळे !
घरकूल बांधिले चिमणे
बाहुली सजविली यत्ने
लटुपटिची घागर भरली

आवरी अश्रुधारा या ! धरु०
ते हळुच मोडिले कोणी,
ती दिली कुणी फेकूनी,
टाकिली तीहि ओतूनी;

पण दुःखे बाळपणीची
सर्वही शीघ्र जायाची
उघडता मूठ काळाची
लागशील तू हासाया !

१

पुस्तके रम्य गोष्ठींची
पाडिली घरे हृदयाला
तुज कधीहि निष्ठुरतेने

टाकिली जाळुनी सारी;
कटु शब्द बोलुनी भारी;
धाडिले नाहि माहेरी,

जातिल गे हेही क्लेश,
येतील चांगले दिवस;
यौवन, प्रेमपीयूष,
लावील तुला नाचाया !

२

तव हृदय भंगिले अधमे
कल्पिली इंद्रचापश्री
चिंतिली यौवनस्वप्ने

तारुण्यसुखाशा सरली;
प्रत्यक्षी नाही उरली;
ती शून्यी सारी विरली;

दे धीर खिन्न हृदयाला
स्वर्गी तरि अर्पिल तुजला
तो दयानिधी सुखमाला,
भज नित्य तयाच्या पाया

३

० ० ०

३९ : हृदयमार्दव

कठोर हिमवर्षणे गळत रम्य पत्रावलि,
निदाघरविदीप्तने विरुति जाय हास्यच्छटा;
परागकण लीलया विखरि वायु धूलीमध्ये
तरीहि सुम राहते सुमचि मंगलाचा निधी !

१

असो अनल सर्वतः, सतत अंबुधारा गळो,
करो प्रळय भूवरी प्रबळ नित्य झंझानिल ;
परि स्थिर वसे अहा ! उपलखंड वीरासम,
तरीहि सुम राहते सुमचि, हो न पाषाण ते ! २

प्रभो ! हृदयमार्दवे अमित हानि निंदा घडे,
नव व्रण विदारिती अदय आप्त काकावलि,
कठोर वचनी सदा विकलवृत्ति होते किती,
तरी हृदय हे असो मम दयाघना ! कोमल ! ३

सुखावह कठोरता, घडति यंत्रणा मार्दवे,
नकोच सुख ते शिरी असह आपदा कोसळो !
अनंत विषकंटके हृदय छिन्न होवो सुखे
नसे बधिरता तथा लवहि, हीच वांछा असे ४

विपत्तिकरसंकुल प्रथित गूढ संसार हा,
व्यथाविकल मानसी हळुहळू नुरे मार्दव,
प्रहारशतही घडो, परि नवप्रहारव्यथा
नवीनच गमो मला, विकल अंतरा ती करो ! ५

करमणूक : ४।३।१६

० ० ०

४० : कृष्णातीरावर

काळे भेसुर मेघ पसरले भयाण आकाशी
सो सो वारा भिववित सुटला दुबळ्या जीवांसी;

एकहि नव्हता तारा चमकत अंबरभागात
कडकड करुनी नाचे चपला हृदय कापवीत;

त्या तालावर कृष्णसर्पिणीपरि कृष्णाबाई
नाचवित भ्रू खळबळ करुनी कोठेशी जाई !

कृष्ण तिमिरपट, कृष्ण घनावलि, कृष्णा तर कृष्णा
उसळुनि जाइल का न कुणाची सुप्त मरणतृष्णा

होते अंबर देत हुंदके, अश्रू गाळीत
त्या दुःखाने कापति राने - सारा दिक्प्रांत

सृष्टि जाहली शोकमग्न-ही तिचीच का मूर्ती
बसली आहे शोकविह्वला सैकत भूवरती ?

१

× × ×

“ तीर तुझे हे असे विहारस्थान प्रीतीचे
हे सैकतही गमले मंगल निधान शांतीचे

तप्त मानसा शमवायाला गे कृष्णाबाई
तुझ्या जलाचा स्पर्श पुरेसा आजवरी होई ?

खळखळणाऱ्या तटतरुलतिका पाहुनिया कोण
सांग एकदा गेला नाही मोहित होऊन ?

हे सैकत तर होते अगदी निरुपम ठरलेले,
नक्षत्रांकित नभहि यापुढे हीन किती गमले !

नीलमण्यांनी रचिलेला जणु मार्ग स्वर्गाचा
प्रवाह हा तव; मोह न पडला कोणाला याचा ?
बदलुनि गेले पूर्वील सारे ते एकाएकी
क्रूर राक्षसी ! कृत्या दुसरी तुझ्यापरि न लोकी !

२

× × ×

नाचुनि चंचल तुझ्या लहरिवर मोत्यांचे हार
तव कंठी रवि बांधुनि अस्ता नुकता जाणार—
प्राणेशासह बसले होते तेव्हा या तीरी;
लावुनि दृष्टी एकसारखी तव चंचल नीरी;
होता फेकित दिव्य गानरव अंबरि मम नाथ
आठवते का—तूहि थबकलिस उनिया भ्रांत ?
त्या गानाने तुझ्याहि हृदयी खळबळ होऊन
प्रेमपरवशा कृष्णे ! तेव्हा गेलिस धावून !
नवल काय गे, सांग जरी मग मी झाले वेडी ?
प्रेमिजनांसच समजायाची प्रेमाची कोडी !
धन्या मजला गणीत लोकी तेव्हा गेलीस,
तूच पुढे मम सौभाग्यावर कॅशी उठलीस ?
विश्वप्रेमी असति देवता भूतहिती निरता,
त्या ब्रीदाला कलंक परि तू लाविलास पुरता !

३

× × ×

तुझ्या लतांची फुले गुंफुनी अपुल्या हाताने
माझी कबरी भूषित केली कालच गे त्याने !

तो गेला हे ऐकुनि झाली तीहि शुष्क सारी,
 कसे रहावे कृष्णाबाई ! मी मग संसारी ?
 घेउनि तेजोलव रविपासुनि जी हसली खुलली
 तोच लष्टता सांग कुणाला चंद्रकला दिसली ?
 प्रेमभाषणे त्याची कानी घुमती—तो नाही
 अस्ताचलि रवि जाउनि संधिप्रकाश जणु राही !
 कसेसेच मन होउनि त्याने विवशा धावत मी
 तव तीरावर आले कृष्णे ! असल्या गाढ तमी
 निर्दय तू पण, शब्द एकही बोलता न मजशी
 तोंड लपवुनी धावत कोठे सांग अशी जाशी ?
 हाय ! हाय ! हे काय तुला मी वेडीपरि पुसते
 नष्टे ! कारण तूच असोनी माझ्या दुःखाते !

४

× × ×

रचिली त्याने हर्षभराने गाणी मजवरती,
 शोकरसाची क्रीडास्थाने आज तीच दिसती !
 जगातले कवि कितीक मजला कालच आवडले
 आज वाटते व्यर्थ काय ते बडबडुनी गेले !
 घेउनि बसले 'मेघदूत' मी आज परी बाई,
 खरेच कथिते एकहि अक्षर दिसले मज नाही !
 कोरी पाने देउनि लोकां कवि म्हणवायाचे
 योग्य काय हे भलते धाडस त्या कविरायाचे ?
 गंधावाचुनि फुले, प्रकाशावाचुनि या तारा,
 काव्यावाचुनि कवी, वाटतो चमत्कार सारा !

उघडि नयन : १८९

चमत्कार पण कसला नाथावाचुनि मी अजुनी
धडधडीत ही कृष्णे ! असता जीवमान भुवनी ?

५

× × ×

क्रंदन माझे ऐकुनिया तव हृदय फुटुनि गेले
या दीनेवर घना ! अश्रुंचे वर्षण तू केले !
आली नटुनी चपला, पण मम रोदन ऐकून
नर्तनवांछा सोडुनि बसली कोठे जाऊन !

स्वैरवृत्ति हा वातहि पाहुनि खिन्न अशी मजला
पितृवात्सल्ये अभागिनीला कुरवाळुनि गेला !

-आणि लाविली आग माझिया सुखसदना जीने
ती ही कृष्णा बघताहि न मज चाले डौलाने !

क्षणभर थांबुनि ' बाई, का तू शोक असा करसी ?'
म्हणुनिहि हीने पुसले नाही एकवार मजसी !

भलेपणाची रीत काय ही ? पण या नीतिकथा
काय सांगुनी जनांस भलत्या पापकर्मनिरता ?

६

× × ×

नाथा ! करुनी कठोर मन मज सोडुनि गेलास
माझी प्रीती कसा एकदम सांग विसरलास ?
विसर मला पण वंदनीय ही वृद्ध तुझी माता
तुझ्यावाचुनी हिने करावे काय सांग आता ?
गळली सारी पत्रे पुष्पे, जीर्ण अशी वेल
तुझी वृद्ध ही माता नाथा ! कोणा बघवेल ?

ढाळित अश्रू लावुनि डोळे तुझ्याकडे बसली
 मातृप्रेमा उपमा द्यावी जगामधे कसली ?
 अजाण भगिनी तुझी लाडकी जाय बावरून
 शोधशोधुनी तुजला दमली भिरभिर धावून !
 घरी शोधिते, मार्गो बघते, जाते शेजारी
 तू न भेटता तुला वाहते अश्रूंच्या हारी
 मुग्ध मनीचे तिच्या पुसाया दुःखाचे डाग
 तूच एकला समर्थ अससी जगी महाभाग !
 बालस्वर्गासाठी त्या तरि परतुनि तू यावे
 विश्वावरले गाढनिराशातिमिर विनाशावे !

७

× × ×

कृष्णे ! आहे जनक तुझा गिरि कठिन शिलाराशी
 पाषाणाचे हृदय जाहले प्राप्त सहज तुजसी !
 दया कोठली ? औचित्याचा विचारही नाही,
 तू क्रीडावे, रडत बसावे दैवविहीनांही !
 लहरिकरांनी माझ्या नाथा मिठी मारिलीस,
 फेकुनि त्यावरि तुषार अजवरि खेळत होतीस,
 अवचित अपुल्या उदरी त्याला लपविलेस बाई !
 भूतदयेची साधुत्वाची रीत असे का ही ?
 गंध सेविला मधु प्राशिला त्या कमली बसता
 सायंकाळी कोंडुनि जावा अलि बघता बघता !
 त्या भ्रमराला मुक्त कराया अथवा भेटाया
 फेकुनि देते तुझ्या जलावर मी आपुली काया !

मृदु लहरींच्या शय्येवर या निजला मम नाथ
 सोडुनि त्याला दूर कशी गे राहू मी शांत ?
 पदराखाली तुझिया लपला प्राणविसावा तो ?
 चोरुनि पाहुनि हळुच मजकडे पहा कसा हसतो !
 धरल्यावाचुनि रहावयाची नाही मी त्याला
 दे दे कृष्णे ! मार्ग शीघ्र मज आत जावयाला !
 थांब जिवलगा ! थांब जरासा, पळू नको ऐसा
 आली आली पहा तुझी ही दासी—”

८

× × ×

मधेच पडला खंड अल्पसा लहरिविलासात
 कृष्णाबाई पुन्हा चालली पूर्वीपरि शांत !
 वीज चमकुनी, घनरायाच्या मात्र अश्रुपूरी
 झाकुनि गेली कृष्णा, राने, पृथ्वीही सारी !

९

चित्रमयजगत् : एप्रिल, १९१५

० ० ०

४१ : शोकरजनी

चालत असता वसुंधरेवर दृष्टी लावून
 अस्तगिरीच्या दरीत पडला रवी अडखळून

१९२ : उघडि नयन

पहावया ते जमले अवचित किती नभी तारे,
 थोर जनांचा पात पाहुनी कोण न हसणारे ?
 परी पाखरे मात्र विचारी कष्टी होऊन
 घरट्यांमध्ये बसली अगदी किलबिल सोडून
 मित्रवियोगे फिका होउनी कसातरी आला-
 नभी चंद्र, परि घनपटलांतरि झाकी वदनाला
 असो किती तो दुःखी, परवा सृष्टिला न त्याची,
 गाढ तमीही तिच्या मुख कळा खुल्ली हास्याची
 हिरवी शेते , झुडपे, वेली, वृक्षहि मोठाले
 डुलू लागले, जणो महासुखि बुडून ते गेले !
 मुख न दाविता होते हिंडत खिन्न देवदूत,
 वनि खद्योतप्रभामिषे तत्पद होते दिसत
 स्तब्ध चराचर, सरात मिटल्या कमलवनावरती
 मृत मोदाची रचली शय्या शेवटली होती !
 त्या मोदास्तव नभोदेवता सोडिति निश्वास
 त्याने आली फार मलिनता सान्या विश्वास
 शोकाग्नीचा धूम पसरुनी दिशा भरुनि जाती
 दिसत असूनी प्रलय कशी मज निद्रा यावी ती ?
 त्याच जागृतीमध्ये विषाने भरलेली गाणी
 किती कवीने म्हटली, सारी आयकिली कोणी ?

२२

० ० ०

उघडि नयन : १९३

४२ : सुखनिवास

गवत कोवळे हिरवे वाच्यासवे झुलत राहे,
हे आंब्याचे झाड एकले मधेच डुलताहे
ओढाही हा वाहे झुळझुळ अगदी जवळून
त्याचे मंजुळ गाणे ऐकुनि तृप्त होति कान
दिसे पुढे हा बराच मोठा पहाड, त्यावरुनी
ओघ जळाचे किती सारखे पडती कोसळुनी
तुषार त्यांचे दूर एथवर वायूने येती,
त्या वृष्टीने सदाच हिरवी गवते ही असती
किती धनुष्ये घेउनि हाती चंद्र इथे बसला,
कसली पीडा व्हायाची मग इथे रहात्याला ?
पहाड हा किति रम्य असे ते ये न कथायाते
प्रतिदिनि एक क्षण तरि रवि घे विश्रांति तेथे ;
त्याच्या सन्निध सगळे जीवित मग ज्याचे जाते
तत्सौख्याचा गमेल हेवा स्वर्गी देवांते
शंका अथवा कशास ही मज ? इथल्या विहगांनी
कधीच आहे स्पष्ट कथियले ते अपुल्या गानी
फारच रुचकर फळे लटकली या झाडावरती
ओढ्याचे हे निर्मळ पाणी, तुला न या जगती
ही असल्यावर सिद्ध सदाची, पोटाची चिंता
करील सांगा अल्पहि विव्हल कोणाच्या चित्ता ?
प्रिय भगिनींनो, प्रिय बंधूंनो ! या तर या एथे
मिळून गाऊ एकत्वाची मंगल संगीते,

त्या गीतांच्या लहरीलहरीवरी दिव्यभाव
स्थापुनि टाकू पुसुनि विश्वचे खेदाचे नाव !

२४

० ० ०

४३ : कागदी नाव

मला अजुनि आठवे दिवस एक बाल्यातला,
जली हळुच सोडिली करुनि कागदी नाव मी;
सुदूर दिसले नभी विरळ कृष्ण वर्धापिन,
सुखे हसत जाहलो निरत मी मम क्रीडनी !

१

क्षणात भरले नभी अमित वादळी मेघ ते,
तुफान सुटला किती अनिल धूलिका फेकित,
अहा वरुनि कोसळे मुसळधार पाऊसही
प्रवाह खवळून ती बुडुनि नाव गेली तळी !

२

तदा मजसि वाटले सुख मदीय नाशावया
मलाच दुखवावया अदय मेघ हे पातले;
विचार बघुनी असे मम मला दुजे हासले
परंतु चुकलो कुठे न कळले मला तेधवा !

३

पुढे अजवरी किती विषम पातले दुर्दिन ,
भिता न परि त्यामुळे रमविले मना मी सदा
बघून नव संकटे न विधिला अता दूषितो
क्षणात जळमग्न ती स्मरुनि नाव होतो स्थिर

४

करमणूक : ८ मे, १९१५

० ० ०

उघडि नयन : १९५

४४ : समापन

प्रभाती अस्ताते जरि विधुकला जाय सहसा
तरी तज्ज्योत्सनेची स्मृतिहि हृदयाते सुखविते;
असो रम्य क्रीडा जलधिलहरींची किति दुरी
तरी होते नेत्रांपुढुनि नच, नष्ट क्षणभरी;

१

कितो झाला काल श्रवण करुनी गानरव तो
तरी त्याचा नाद श्रुतिपटि अजुनी घुमतसे;
दिसोनी आकाशी क्षणभरच गेले सुरधनु
तरी त्याचे चित्तावरि उमटती रंग अजुनी;

२

सुकोनीया गेले नव कुसुम रानात फुलुनी
तरी चित्ता व्यापी, अजुनिहि त्याचा परिमल;
तशी गेली माझी मधुर कविता दृष्टिपुढुनी
रसोद्रेके राहो तरिहि रसिकास्वांतनिलयी !

३

करमणूक : ८ मे, १११५

० ० ०

४५ : प्रार्थना

वेगाने धावताना चपल गिरिनदी देखिली चित्रकारे,
कौशल्ये ती तयाने त्वरित निजपटी रेखिली मूर्तिमंत;
नाही हे पारतंत्र्य, प्रथितचि भुवनी मानिती सत्कला ती,
ती सारग्राहकांची गुणगणनिरता दृष्टि लाभो मलाही.

१

रत्नांची खाण लाभ अवचित, बघुनी पारखी हृष्ट होती,
पैलू पाडून काही निवडुनि मग तो न हिरे पण्यमार्गी;
कोणाचे ? त्याचे ! मजसि गवसले अन्यभाषाविहारी
काही सुश्लोक, ते मी वितरित रसिका आज ' माझे ' म्हणून. २

या ग्रंथातिल कल्पना सकलही आहेत काव्यान्तरी,
मी प्रत्येकहि ओळ यातिल परी ' माझी ' असे सांगतो.
कोशी सापडतात शब्द सगळे कोणासही आयते,
भव्योद्दाम कला पदग्रथनिची आहे परी वेगळी ! ३

सौंदर्ये भरली जगी, जमवुनि दिव्यांश त्यातूनिच,
आहे रम्य तिलोत्तमा घडविली, नोहे परी चौर्य ते;
काही एथिल तेथल्याहि दुसऱ्या घेऊनिया कल्पना
मी हा संग्रह अर्पितो रसविदा माझ्याच नावावरी. ४

(" त एव पदविन्यासास्ता एवार्थविभूतयः
तथापि नव्यं भवति काव्यं ग्रथनकौशलात् । ")

अन्योक्तिमुक्तांजलि, अंजलि २ री :

२७ मार्च, १९१५

० ० ०

४६ : चिंतन

काय सांग तुज जन्मभूमि ती अपुली आठवते ?
सभोवताली कशी पसरली ती झुलती गवते !
दिवस तदाचे किती सुखाचे गमले आम्हांस,
जिकडे तिकडे भरुनी गेला होता उल्हास !
घालुनि हाती हात मजेने त्या झाडीमधुनी
होतो विहरत, आठवता ते कसेच होय मनी !
खेळ खेळलो परोपरीचे त्या वेलीखाली
नाहि जाणिले त्या नादातच रात्र जरी झाली !
खडकावरुनी आदळणारा ओढा हसरा तो
ताई ! तुजला खरेच अजुनी काय न आठवतो !
बसुनि शिळेवर पाय सोडुनी त्याच्या ओघात
संध्याघटिका किती लोटल्या आम्ही हर्षति !
स्वर्गधरेचे ऐक्य कराया चढणारा गगनी
शैलराज तो दृष्टिपुढे मज दिसताहे अजुनी !
जाउनि त्याच्या समीप गाणी आवडती गात
किती डोंगरी फुले तोडिली नादानादात
वाटेवरचा तलाव सुंदर का स्मरतो तुजला ?
किती हर्षलो प्राशन करुनी त्यातिल शीत जला !
मंद वायुने उठणाऱ्या त्या लाटांवर सारी—
फुले फेकिली आपण, ती तर मौज गमे भारी !
मावळत्या रविकिरणांसह त्या लाटा हसताना
आपण होतो स्वैरच उधळित गाण्याच्या ताना !

अहा ! अहा ! ते काय सुखाचे दिवस निघुनि गेले !
हे चितेचे विषण्णतेचे आज पुढे ठेले !
काळ रम्य तो, स्थान रुचिर ते मिळतिल का फिरुनी ?
ही आताची दुःखे सारी जातिल का निघुनी ?
कीर्ति नको ही, मानहि नलगे, ज्ञान असो दूर,
वाटे जाउनि त्या झाडीतुनि हिंडावे स्वैर !

करमणूक : २१-२०-१६

० ० ०

४७ : शूर्पणखा -पत्रिका

[श्रीरामचंद्र पंचवटीस असताना रावणाची बहीण शूर्पणखा ही लक्ष्मणाचे मनोहर स्वरूप पाहून मोहित झाली, आणि तिने त्याला खालील प्रेमपत्रिका पाठविली. कविगुरु वाल्मीकी याने राजराजेश्वर रावणाच्या सर्वही परिवाराचे वीभत्स वर्णन केले आहे; पण या ठिकाणी त्या भावनेचा मुळी संपर्क नाही. म्हणून वाचकांनी ती वाल्मीकीवर्णित भयंकर शूर्पणखा दूर करावी. प्रस्तुत कविता वंगकविसम्राट मायकेल मधुसूदन दत्त यांच्या ' वीरांगना ' नामक नितान्तरमणीय काव्याच्या आधारे लिहिली आहे.

कोण सांग तू भ्रमसि एकला या निर्जन काननी ?
झाले वेडी विभूतिभूषित तनु तव ही पाहुनी !
अग्नि असावा दडून भस्मामधे सुंदरा ! जसा,
किंवा अंबुदपटलि चंद्रमा तूही गमसी तसा !

उघडि नयन : १९९

जटाजूट हा तुझ्या शिरावर मनोहरा ! देखुनी
होय कसे ते न ये सांगता, जाय हृदय फाटुनी !
कळले-रजनी नित्य कंठिणी शयन करुनि भूतली,
तेव्हापासुनि सुवर्णशय्या मीहि असे त्यागिली !
फलमूलावर जीवन आहे तुझे इथे चालले,
स्मरुनी हे मज नीरस सारे राजभोग जाहले !
दारुण विपिनी वससि सुंदरा ! आठवुनी हे मनी
सुवर्णमंदिर माझे कारागृहापरी मी गणी !
सांग एकदा मला - भवसुखे सोडुनि नवयौवनी
काय कारणे विरवत होउनि वससी तू या वनी ?
भये कुणाच्या मैनाकापरि लपसी वनसागरी ?
तुझ्या मनीचे हितगुज सारे सांग मला सत्वरी !
कुणा रिपूने अतुल विक्रमे काय तुला जिंकिले ?
सहाय न कुणी म्हणुनी खेदे का वन हे सेविले ?
एक शब्दही बोल - विजयिनी सेना मी धाडिते
क्षणात नेइल विलया सखया ! प्रबळहि तव शत्रुते !
आज्ञा होइल तुझी तरी मम सेवक समरांगणी
आणितील तुजपुढे निश्चये इंद्रासहि बांधुनी !
कुठेही बसला लपुनि तुझा रिपु दयिता ! तुज दुखवुनी
जिवंत नच तो रहावयाचा माझ्या दृष्टीतुनी !
निर्धनतेचे दुःख मानुनी काय राहसी वनी ?
सांग एकदा - पायदळीही विखरिन नाना मणि !
अलकेमधली धनभांडारे फोडुनिया सत्वरी
अमूल्य रत्ने शिलाशकलशी फेकिन अवनीवरी !

शोषुनि रत्नाकरहि त्यातली मुक्तावलि सुंदरा !
 विखरुनि तारकभूषित गगनासम सजवित ही धरा !
 आवडते तुज रूप कोणते ! सद्गुण कसले बरे ?
 सांग तशी मी कामरूपिणी होइन सखया ! त्वरे !
 इंद्रवनातिल नुकती फुलली सुरतरुकुसुमावलि
 आणुनि शय्या तुझी कोमला ! रचीन अंबुजदली !
 इंद्राणीच्या किंकरीपरी दासी मम कितितरी
 रमवितील तुज वीणासंगत मंजुगायनस्वरी !
 सुवर्णमणिमय मंदिर माझे, मुक्तामय अंगणे,
 मरकतशोभित सोपानावलि मोहवित्ती लोचने;
 स्तंभ मनोहर असति निर्मिले पद्मरागहीरकी,
 अतुलविक्रमे मेळविले जे समरि असुरनायकी;
 गाति सारिका मंजुळ गाणी हळुहळु एकीकडे
 दिव्य गायने नव तरुणींची चालति दुसरीकड;
 व्यापित परिसर निजकलनादे तरंगिणी वाहते
 लहरिक्रीडा तिची पाहुनी श्रांतहि मन मोहते !
 वनात फुलती असंख्य कुसुमे त्यांच्या मधुपरिमले
 असे तर्पिले अनुदिन सकला शीतल मंदानिले
 परी व्यर्थ हे वैभव सारे तुजवाचुनि राजसा !
 इंद्रवाचुनि प्रकाश लाभे रजनीला वद कसा ?
 वैभव माझे, देहहि दयिता ! आज तुला वाहिला,
 काननवासकलेश भोगसी का आता प्रेमला ?
 ये माझ्या - छे ! अपुल्या सदनी भोड सर्व सोडुनी
 मृद्रसुमशयनी पडुड, नको ही कंटकिता मेदिनी !

नसेल तुज हे रुचत जरी मज सांग तसे एकदा
 सोडुनि विभवे येते तुजसह रहावयाला मुदा !
 दिव्य दुकूले, रुचिर भूषणे तनुवरि ही कासया ?
 तापसवेषहि होइल सुखकर तुजसह मजला सया !
 नसे रुचत तुज परि मणिमाला मीहि गणित तुच्छ ती !
 दुकूल टाकुनि रुक्ष वल्कले वेढिन तनुभोवती !
 कुंतलरचना सोडुनि बांधिन जटाजूटही शिरी,
 नकोत रत्ने, रानफुले मी रचिन तयाच्या वरी !
 चंदनलेपन राहो, भस्मे टाकिन तनु चर्चुनी,
 रुद्राक्षावलि घालिन कंठी मुक्तावलि फेकुनी !
 प्रेममंत्र मज सांग सुंदरा ! कर्णपुटी एकदा,
 समाधि चढवी, भानावरही नको यावया कदा !
 गुरो ! दक्षिणारूपे तुज हे यौवनधन वाहते,
 हृदयहि चरणी तुझ्या ठेविते जे प्रेमी नाहते !
 लाभ तुझा मज होइल तरि मग काय उणे भूवरी ?
 वंशकीर्तिही तुच्छच आहे, सत्य जाण वैखरी !

६८

*

*

*

या तरुतलि मी शब्द दोन हे लिहुनि इथे ठेविते—
 की तू येशिल नेहमीपरी, पडतिल तव दृष्टिते
 आवडते हे तुझे स्थान बहु, हे ठावे मज असे,
 इथेच तुजला प्रथम पाहिले ते विसरिन मी कसे ?
 हा पिंपळ पसरला अंबरी, शमीहि इकडे झुले,
 मंदवायुने पुष्पितलतिकासमूह हर्षे डुले;

लाज वाटुनी फारच तुझिया पुढे यायची मला,
 या तरुआडुनि पहात तुजला काळ किती दवडिला !
 दृष्टि सारखी लावी भानूवरी जशी कमलिनी
 उत्कंठेने तशा तुला मी पाहतसे मोहुनी
 वसुनि शिलेवर असशी या तू जोवर या तरुतली
 निगडवद्धशी दासी तव ही उभे इथे राहिली
 तू गेल्यावर बैसुनिया मी शून्य तुझ्या आसनी
 किती सोडिले लोट अश्रुचे हा ! हा ! नयनांतुनी !
 तुझ्या पदीची धूळ तेथली घालुनि केशांतरीं
 असहविषादे तदा लोळले गडबड मी भूवरी !

८४

*

*

*

काय सांगुनी पूर्वकथा त्या तुला ? लिहावे किती ?
 भाव मनीचे व्यक्त कराया शब्द पुढे खुंटती !
 अभागिनीची जरी पातली दया तुला क्षणभरी
 सायंकाली आज बैस तू गोदातीरावरी ;
 येइल माझी एक सहचरी घेउनि नौका तिथे
 तीत बैसुनी परतीरावर येशिल तू शुभमते !
 विपिन निबिडतम, निर्जन आहे जीवेशा ! त्या स्थली,
 पाहू प्रेमस्वप्ने तेथे जी न कुणी देखिली !

९२

*

*

*

लंकापुरिचा ख्यात भूपती राक्षसकुलभूषण,
 महाविक्रमी, समरधुरंधर तैसे खरदूषण

या वीरांची भगिनी मी ही शूर्पणखा स्मरहता
 प्रेमपत्रिका लिहित आहे दासी तव गुणरता
 रूप कसे मम असे मनोहर पहा तरी एकदा,
 नरलोकी का रूपमती वद मजसम दिसली कदा ?
 मलयसमीरा ! एकवार ये, कुसुम पहा हे तरी,
 गंधहीन ते गमले; पथ तव असे मोकळा तरी;
 मधुपा ! गुंगत ये या कुसुमी, मधु न तुला लाभला,
 तरी उडुनि जा कुठेहि, याहुनि काय वदावे तुला ?
 नसेल सौरभ, सुंदरताही, कोरांटीची फुले
 हासविली नच जरी वसंते, काय त्यास शोभले ?
 हीन दीन मी फार थोर तू, पण हे प्रेमी वृथा !
 पंकसंभवा कैरविणीला हासवि विधु तत्त्वता !

१०६

*

*

*

कळले नुकते, दाशरथी तू, बंधुप्रीतीमुळे
 राजवैभवे सोडुनि दुर्धर कानन हे सेविले
 तू प्रेमाचा निधीच असशी, किती स्तवावे तुला ?
 राजसुता ! तव पदधूलीची नसे योग्यता मला !
 नसेल माझी तशी योग्यता, योग्य अससि तू तरी ?
 प्रेमकणांचे अल्पहि वर्षण दासीवर या करी !
 राजतनय तू, हीन असे मी, मज न दूरवी परी,
 दासीभावे तरी वल्लभा ! आदर हीचा करी !

११४

*

*

*

असो लिहावे किती, लौकरी ये संकेतस्थली,
करीन हृदयग्रंथी सारी तुझ्यापुढे मोकळी
कल्पित संगम तुझा कल्पुनी सुखाश्रु हे वाहती,
भाली लिहिली परी विधीने न कळे लिपि कोणती ? ११८

करमणूक : १५-५-१५

० ० ०

४८ : ईशप्रार्थना

सत्ता होय असीम, आदि न तव ज्ञानास विश्वेश्वरा !
वात्सल्यैकविलासमंदिर महा तू एक होसी खरा
उच्छ्वासेच तुझ्या गुणप्रसविनी विश्वी भरे चेतना,
होती काव्यवधू विमोहित कशी त्यावीण याही जना ? १

नक्षत्रा गति तूच ही दिधलिसे, ती चालती तीपरी,
आज्ञेने तव सारखा फिरत हा वायूहि विश्वावरी;
सौंदर्य, प्रतिभा, प्रसाद जगती येती तुझ्यापासुनी,
पापाचार विवेकमूढ न परी हे तत्त्व घेती मनी ! २

कोठे मानव अल्पबुद्धि, अथवा ते ज्ञान त्यांचे किती,
गाढाज्ञानतमी कुठे तरिहि ते अंधापरी चालती
ज्ञानांचा निधि तू, त्वदीय महिमा त्यांना कळावा कसा ?
सुज्ञा स्पष्ट दिसे दयागुणि तुझ्या संपन्न झाली रसा ! ३

उघडि नयन : २०५

न्याय, प्रेम, परोपकारनिरता बुद्धी, महाविज्ञता,
यांचा एक निवास अन्य तुझियावीणे असे कोणता ?
ओजोवैभव केवढे तव ! असे सौजन्यही निस्तुल,
चातुर्या उपमा न, हे कथितसे रेणूहि विश्वातिल !

४

त्या सर्वेश्वरनायकेच मज तू निर्माण केले असे,
अंतःप्रेरणि दाविले जगतिचे कर्तव्यही स्पष्टसे
काव्योच्छ्वासवती मती वितरिली सन्मानसाल्हादिनी,
हे व्योमी ध्वनि सारखे उसळती मस्तिष्कजालांतुनी !

५

येता तो मधुमास सुंदर फुले वेलीवरी शोभती,
वर्षाकालि घनोदरांतुनि जले पृथ्वीवरी लोटती;
देवा ! मीहि नसे स्वतंत्र, तुझिया सान्निध्यलाभामुळे
काव्ये ही रचितो, रसज्ञ कुतुके वाचून होती खुळे !

६

विश्वव्यापार सारे घडविसि अतुल स्वीय इच्छाबलाने,
हे मी केले म्हणोनी बडबड करिती मूढ गर्वाध लोक;
डोळ्याची पापणीही क्षण न उघडवे तूजवाचून कोणा,
सूत्रे तू चाळवीता, परवश सगळी नाचती बाहुली ती !

७

येते पंकामधूनी कमळ चहुकडे सौरभा विस्तरित,
मातीचा देह केला रुचिरतर, असे काय आश्चर्य थोडे ?
कोठे तू शक्तिशाली ? अबलतम कुठे जीव अल्पप्रभावी ?
स्पर्धा तूझ्या कृतीशी करिति परि किती, काय त्यांना म्हणावे ?

८

वीणा हाती तुझ्या ही, फिरविसि कुतुके अंगुली तीवरून,
जातो नादध्वनीने झणि गजबजुनी शून्यही प्रांत सारा;
होते जैशी त्वदाज्ञा, मम मुख सहसा शब्द येती तसेच,
त्यांचा स्वामी परी तू गुणगणनिलया ! मी असे शुष्क वारा !

९

शांती बालेंदुकांतीपरि जनि वितरो नित्य मत्कर्मजाल ,
किंवा विश्वा दवाग्नीपरि चहुकडुनी आग लावो खुशाल,
मी तो नामानिराळा, अशुभ शुभ यशे वाहिली त्वत्पदी ती
गेलो आत्मत्व सारे विसरुनि तुझिया नामसंकीर्तनात ! १०

करमणूक : १७-७-१५

० ० ०

४९ : प्रबोधन

अजुनि किती निजसी !
सुंदरा !
अजुनि किती निजसी !
ही प्रभात झाली तरी पुरेशी होय न झोप कशी !
मधुरजनी सरली,
गडे ही
मधुरजनी सरली,
दशदिशा फाकल्या, प्रकाशलहरी विश्वांगणि भरली !
नक्षत्रे लपली,
अंबरी
नक्षत्रे लपली,
हे गुलाब हसले उपवनि, कमले सरोवरी फुलली !

उघडि नयन : २०७

हा प्रभातवायू मंद सुशीतल वाहे !
चहुकडे उषेचे हास्य भरुनिया राहे !

ऊठ नेत्र उघडी,

सुंदरा !

ऊठ नेत्र उघडी,

शुभशांतिरसाची चिरमंगलमय आहे हीच घडी !

वाट तुझी बघती

सर्वही

वाट तुझी बघती,

तुज उठवायाला तिकडे रानी ओढे खळखळती !

प्रकाश हा गगनी

पातला

प्रकाश हा गगनी,

तुजसाठी आहे अरुण थांबला पहा तरी अजुनी !

तुजसाठी भरली

नभी ही

तुजसाठी भरली

खगगीते मंजुळ मधुर स्वर्गामिधुनी पाझरली !

हा ओघ तुंबला मम हृदयी प्रेमाचा,

हा हार साचला नयनि अश्रुमुक्तांचा,

वाहिन तव चरणी,

आदरे

वाहिन तव चरणी,

तव दृष्टिसंगमे होइल पावन नाथा ! ही धरणी !

व्योमास्तव रवि हा,
निर्मला
व्योमास्तव रवि हा,
रविसाठी आहे व्योमहि उत्सुक अनंत काल पहा !
कमल असे सृजिले,
सरास्तव
कमल असे सृजिले,
हे सरही कमलासाठी दिसते उतावीळ कसले !

तरुसाठी वेल,
उगवली
तरुसाठी वेल,
हा पसरुनि बाहू प्रेमे तरुही तिज आलिंगील !

सौंदर्य तसे तव माझ्या दृष्टीसाठी !
ही प्रीतिवाहिनी माझीही तुजसाठी !
अजुनि न का उठसी ?
सांग मग
अजुनि न का उठसी ?

ही प्रभात झाली तरी पुरेशी होय न झोप कशी !

३

करमणूक : २१-८-१५

० ० ०

धन्य धन्य भारतमाते ! तुझ्या यशोगानी
असो एकभावे माझी निरत सदा वाणी !

६०

द्वारपाल हिमनग दारी सदा तिष्ठताहे,
स्तवनगीत सागर तिकडे तुझे गात आहे;
ध्वजा तुझी उभवुनि गगनी विन्ध्य उभा राहे,
कंठहार तव गंगा ही, कोण तिला वानी ?

१

नसे कधी उत्पातांचे नाव तुला ठावे,
स्वर्गभूहि नीरस तुझिया जाहली प्रभावे,
इच्छितात सुरही जन्मा तुझ्यावरी यावे,
किती वर्णिले प्रेमाने तुला महात्म्यांनी !

२

तुझे नाम गावे, भावे स्तोत्र तुज वहावे,
तुझ्या कीर्तनी भक्तीने अश्रुंनी नहावे
नित्य तुझ्या सेवेसाठी देह हे झिजावे,
तुझ्या विभववर्धनकामे झटू प्रयत्नांनी !

३

कीर्तिपटहनादे तुझिया व्याप्त गगन होओ,
तुझ्यावरिल अज्ञानाचे तिमिर दूर जाओ,
पुन्हा तुझा उदयाते तो ज्ञानसूर्य येओ,
द्वैत नाशुनी जन सुखवी ऐक्यबंधनांनी !

४

आत्ममय स्थिरचर ठरता भेद कुठे राही ?
कशी सांग तेव्हा वसणे शत्रुभावनाही ?
उच्चनीचपणही कोणा गांजणार नाही,
विश्व सर्व जाडल भरुनी शांतिगायनांनी !

५

तीस कोटि जनता उठता शांतिपाठ गात,
बंधुभाव पसरायाला सर्वही जगात,
दिव्य गीत अद्वैताचे भरित अंबरात,
रक्ष मने द्रवुनी जातिल अमृततुषारांनी !

६

करमणूक : १२-६-१५

० ० ०

५१ : व्याधास

थांब ! थांब रे ! बाण आपुला आवर आधी व्याधा !
दीना व्हावी कदा न तुझिया क्रूरपणाची बाधा
नाश नको हा वृथा, न सोडी प्रवाह तू रुधिराचा
अखिल विश्व हे असे जाण बा आश्रम संतजनांचा !

फुले, पाखरे, झाडे, वेली, ओझे झुळझुळणारे,
कर दृष्टि त्यांवरी केधवा शोभत नाही बा रे !

सौंदर्याचे कमल विश्व हे प्रेमरसे भरलेले,
पायदळी ते सांग आजवर मर्दित कोणी केले ?

तीरे पक्षी म्हणसि मिळावा, कैसे होय परी ते ?
पक्षी न कधी मिळे अशाने, स्थूलच हाती येते !

असेल पक्षी हवा तुला तर गा गा काही गाणे,
पक्षी त्याच्या प्रभुसह होइल तुझाच आनंदाने !

सौंदर्याशी विरोध करुनी कधि न मिळायचे ते,
त्यास्तव आधी व्हावे लागे सौंदर्यच अपुल्याते !

सौंदर्याशी विहार करणे हा त्याचा उपयोग !
त्या पोषावे वा पूजावे हा त्याचा उपभोग !

थांब थांब रे ! बाण आपला घे घे काढुनि मागे,
करिसि काय हे अश्रु गळावे ज्या ठायी अनुरागे !

१८

करमणूक : ९-१०-१५

० ० ०

५२ : मृत कन्या

बाळपणाचे दिवस तिचे कधीच गेले होते,
परंतु होती वाटत अगदी बालच ती आम्हांते

सौंदर्याने भरले जग हे अंतरंग परि तीचे
वाटत होते अम्हां खरोखर निधान सौंदर्याचे !

प्रीतिलतेला अल्पावधितचि बहार नव येईल,
अम्हांस गमले, गंधे स्थिरचर कोंडुनिया जाईल !

उषासंगमे लाट उसळते विश्वावर तेजाची
शोभा येत्या तारुण्याने चढे तिच्या देहाची !

परंतु होता हेतु विधीचा अन्यच, एकाएकी
कालमुखी ती पडली ढकलुनि आम्हां दुस्तर शोकी !

गाता गाता जसा भराहनि जावा नभि चंडोल
गेली ती हो तशी तोडुनी क्षणी प्रीतिचा सोल !

विकसली न जो तोच कालमुखि पडे कशी कलिका ती
किंवा राहू ग्रासुनि टाकी नूतन विधुची कांती ?

विहंगमध्वनि निबिड काननी जाय कुठे हरपून,
की अधरावर मृदु मंद स्मित जावे क्षण विहरून,

गेली त्यापरि ती विलयास, न मागे ठेवुनि काही,
अमुच्या हृदयी स्मृतीच विषमय केवळ नांदतसे ही !

१८

करमणूक : १-१-१६

५३ : काव्यदेवीला

[प्रस्तुत कवितेला मुग्ध आधार वंग-कवीन्द्र माइकेल मधुसूदन दत्त यांचा
एक चुटका आहे]

निसर्गमृदु पाद हे रुचिर काव्यदेवी ! तुझे,
कशासू मग सांग या यमकशंखला घातल्या ?
तुझी ललित नर्तने कुठुनि चालली स्वैरशी ?
स्वभावमधुरे ! किमर्थ तुज भूषणांची स्पृहा ?

१

उघडि नयन : २१३

न भावधन का तुझ्याजवळ ?—विश्व जे मोहवी -

तुझे हृदय शोधले गुणगणोदये मंगले !

कसा तुजसि मोह हा मग पडे जडाभूषणी ?

कुणी रचुनि शिंपले मणिमये ! तुला मण्डिले ?

२

भरील नव रंग का रुचिर इन्द्रचापी कुणी ?

नको मृदु करावया मृदुल पद्मपत्रा कदा !

सुधांशुकलिकेस का धवलता कुणी अर्पिली ?

किमर्थ नव मन्त्र ते शुचि करावया जान्हवी ?

३

सुगन्ध वितरावया झटत पारिजातास जो

झटो सतत तो सुखे; करि न मी तया वारण !

निसर्गकविता असे मधुनिसर्गलीला खरी,

न हीन रमणीपरी तिजसि आवडे शंखला !

४

करमणूक : १-४-१६

० ० ०

५४ : सत्कवि माधवानुज यांचा मृत्यू

“ मित्रा ! तू असता जिवंत न तुला मी केधवा पाहिले,

नाही भाषणही तुझ्यासह तसे माझे कधी जाहले;

जाणे मी तुजला परन्तु तुझिया आप्तांहुनी स्पष्टसा,

संबोधू न गड्या ! तुजप्रति बरे ' मित्रा ! ' म्हणूनी कसा ?

१

२१४ : उघडि नयन

जेव्हा संसतिदावतीव्रकणिका वर्षोनिया भोवता,
गेली दारुण संकटात अगदी माझी भ्रमूनी मती,
तेव्हा देउनि धीर तू रिझविले माते स्वबाणीबले,
मित्राचे पद सत्कवे ! तुज तरी मी पाहिजे अपिले ! २

तू कालोदरि लोपलास, पण ही काव्ये तुझी प्रेमल
त्वन्मूर्ती सुयशोमयी मिरवती नेत्रांपुढे निर्मल;
त्यांचा मंजु निनाद वाङ्मधुरता दावी तुझी सत्कवे !
माते शब्दनियोजनाबल तुझे कैसे बरे वर्णवे ? ३

ज्यांचे वाचुनिया प्रबन्ध घडली माते कवित्वस्पृहा
झाले त्या कविमालिकेतिल तुझे आता रिते स्थान हा !
ते राहिल रिते तसेच, नमुनी अत्यादरे त्याजला
मार्ग स्वीय हवा पुढील कविनी निःशंक चोखाळिला ? ४

मानी केशवपुत्र फुंकित पुढे चाले 'तुतारी' जवे,
घाली मोहच मानसा टिळकही तो प्रेमगीतारवे,
तैसा तो वश चन्द्रशेखर करी मंजुस्वने अंतरे,
अश्रू ढाळवि आपुल्या विलपने वाग्दूत तो मोगरे ५

फोडी हाक विनायक त्वरित का राष्ट्रीयतावर्धना,
गोविंद्रागज वाग्वधूरि सदा घाली नव्या कल्पना,
तू होतास तिच्या मनोविकसना मित्रा ! सदाचा उभा
ही पाही तुजवीण साम्प्रत कशी झाली कवींची सभा ! ६

तुम्ही सात कवी नितान्त झटला वाग्वर्धना संतत,
जैसे शोभवि इन्द्रकार्मुक नभा ते सप्तवर्णांकित !
आता तू नसता तुझे स्थळ कसे यावे भरोनी बरे ?
चन्द्राची न उणीव ये भरुनिया सामान्यशा नक्षरे ! ७

मी त्यांना न म्हणे कवी, रति नसे स्वीयोद्यमी ज्या जना,
काव्यश्री न कधी तया वरि अशा दावोनिया चाळणा;
भिन्नेच्छा धरुनी कधी विरत तू झालास न स्वीद्यमी,
वाक्पुष्पे म्हणुनीच ही तुजवरी वर्षीतसे आज मी !

करमणूक : ११-३-१६

० ० ०

५५ : काममुग्धाचे प्रताप

वदला ' तनु कोमला कुठे ही ?

स्थल हे कर्कश सुंदरांगि ! कोठे ?

बघुनी तुज एथ बोलवेना-

मम या अन्तरि काय काय वाटे ?

खडकांतुनि वाहिनी वहाता,

फुलता कण्टकि पुष्प केतकीचे ,

द्रवले मन, या तव स्थितीने--

शत झाले तुकडे परी तयाचे- !

पद जे मृदु कण्ट पावतील

सुमशय्येवरुनीहि चालताना,

फिरसी पथि या कठोर केवी

गतिलास्ये शिकवीत या लतांना ?

मधुगन्धित दिव्य अंतरागे

सदनी त्वत्तनु रम्य शोभली जी
सुमुखी ! गिरिधूलिका तियेला

करिते धूसर हाय ! हाय ! आजी !

४

उठलीस तदा उषी सखींच्या

मृदु शब्दे; ध्वनि एथ वायसांचे !
मणिभूषण भूषिले जयांनी

अलकी त्या अजि धूलिराशि साचे !

५

झडली पुढती तिच्या सुवाद्ये

तिज गीते रुचतात भालुकांची;
त्यजुनी धनवैभवे गृहींची

गणिसी केवि वनस्थिती सुखाची ?

६

सुरसुंदरि ! शाप पावुनी तू

गमले भूवरि पातलीस खास;
तिथुनी अधमे कुणी पुन्हा गे

तुजला शापुनि धाडिले वनास ?

७

उतरे गगनामधून गंगा

तिज नेले धरुनी भगीरथाने,
चुकला तव मार्ग, चाल भामे !

मजसंगे नगरी रहा सुखाने ! '

८

करमणूक : १५-७-१६

० ० ०

५६ : आर्ताची विनवणी

विशुद्ध जगि एक तू, विसरुनी तुला मी परी
प्रभो ! अनिश जाहलो रत जड प्रपंचांतरी;
विमूढ मन हे करी न दृढ तुझ्या पदाब्जावरी
त्रितापदव संहरी झडकरी कृपासीकरी !

१

किती अधम तारिले हरुनि घोर पापे पुरा,
प्रभो ! मग किमर्थ या अजुनि ठेविले किंकरा ?
दयांबुकणपूरिता वळवि दृष्टि दासाकडे,
कणोद्वहनि वाटते वसुमतीस का साकडे ?

२

अभद्र भवबंधने करुनि छिन्न मी केधवा
क्रमीन दिन मानसी दृढ धरुन लक्ष्मीधवा ?
कधी परम शांति ती मज मिळेल विश्वेश्वरा ?
तुझ्याविण जगी दुजा भरवसा न या पामरा !

३

अनंत भुवने क्षणी विरचिसी , शुभेच्छा करी
मदीय मनि वर्धिता अघततीहि किंवा हरी;
क्षमानिलय ! पात्र वा करि तुझ्या कृपालोकना,
परी त्वरित उद्धरी भवनिधीतुनी या जना !

४

० ० ०

५७ : उत्तिष्ठत जाग्रत !

गंधर्वांनी गगन सगळे कोंदले मंजुगीती,
गेले सारे जग धवळुनी दिव्य सत्यप्रकाशे;
जीवा ? होसी परि अजुनि तू मग्न निद्रेत केवी ?
जाते आहे झरुनि सगळी रम्यता ही उषेची !

१

हो हो जागा नयन उघडी, ऊठ सोडून निद्रा,
मुक्त द्वारे करि झडकरी आपल्या अंतराची;
तेजोधाराशति तरणिच्या व्याप्त ते पूर्ण होवो,
तैसे जावो त्वरित भरुनी दिव्य गीतस्वरांनी !

२

० ० ०

५८ : -ठा

ती गाच एकदा फिरुनी अपुली गाणी,
जड हृदय टाक हे अश्रुरसे न्हाणोनी !

ती साधी गीते, प्रेमळ सूरहि साधे,
ऐकवुनि विश्व हे थरारवी मृदु नादे !

त्या मधुर कल्पना एक एक पाहून
हा विरक्त जनही जाई क्षण गुंगून !

तव सहवासी जे गेले दिन तदा
आठवुनि धन्यता वाटे कितिकदा !
भेटशील फिरुनी माते वद कदा ?

निर्दभ मनोहर भाषण तव ऐकून
जाईन केधवा खेद सर्व विसरून !

बदलती तेरड्यापरी रंग विश्वाचे,
जे मघा पाहिले - क्षणात ते जायाचे !

किति मऊ गोडही असे आम्रफळ वरुनी,
परि आत-कशाला भिववू तुज ते वदुनी ?

ध्वनिजाल मधुर ही वीणा विस्तरी,
होईल कोमलांगी का ती परी ?
ती वृथा वचनिची सारी माधुरी !

पांडित्य कशाला ? वटवट काय करावी ?
मूकही हृदयिची व्यक्त भावना व्हावी !

सरलता पाहुनी तुझी, मुग्ध मन झाले,
शुचि वृत्ति विलोकुनि तुजठायी ते रमले !

कळविताहि न तुला वृत्ति तुझ्यावर जडली,
वद उषेस पुसिले कधी स्मितोन्मुख कमली ?

तू काव्ये अपुली गाता तेथुनी
मी डुलेन येथे तूते चितुनी !
येईल माझिही स्फूर्ती उसळुनी !

मग संयुक्त स्वर अपुला या विश्वाला
लावील अंबरी हर्षे नाचायाला !

० ० ०

५९ : प्रार्थनाष्टक

कसा न अजुनी प्रभो ! दिससि दीन या किंकरा ?
उताविळ कितो असे तुज पहावया सुंदरा !

न रात्र म्हटली, न वा दिवस, सारखा धावलो,
न दर्शनसुखा परी अजुनि माधवा ! पावलो !

१

प्रभातसमयी नभी अरुणरागकांती दिसे,
तुझी चरणसारसे म्हणुनि येत चित्ती हसे;

बघून रमणीय हा नव दिनेश अर्धोदित
पदांगुलिनखप्रभा म्हणुनि दास हो हर्षित

२

विहंगकलकूजित श्रुतिपुटी पडोनी मला
तुझाच वरदायक स्वर कितीकदा वाटला !

प्रफुल्लसुमसौरभा हरुनि वायु येता अहा !
तुझा श्वसनगंध तो गणुनि मुग्ध हो दास हा !

३

वरून गळता प्रभो ! मृदुल ती जुईची फुले
दयाश्रु गळती तुझे, कितीकदा असे भासले !

कृपांबुकण मेघ दे मजसि आणुनीया तुझे
परी विनवुनी किती तव न दावि पादांबुजे !

४

त्वदीयगुणकीर्तनी निरत जाहल्या तारका,
परी स्थल तुझे मला कथिति त्या न की तारका !

निरोप तव घेउनी पवन धावतो सारखा;
परी न कथितो कुठे वसतसे जगाचा सखा !

५

वनी घुमवि निर्झर प्रभु ! तुझाच नामध्वनी,
करीत जयघोष हा अलिसमूह मंजुस्वनी,
लता पिटुनिया दले डुलति दिव्य भावोत्सवी,
सुगंध तुझियावरी उधळिती फुले ही नवी !

६

तुझ्या चरणसेवनी सकल विश्व हे गुंगले,
निवास न तुझा जिथे स्थळ कुठे असे नाढळे;
परंतु नच दाविसी मजसि गोजिरे रूपडे,
रडे म्हणुनि दास हा, हृदय दुःखपाते कढे !

७

अनन्य गतिने तुला भजत जो अहर्षामिनी
तयासि दुरि लोटिसी उचित काय वाटे मनी !
स्वदासदुरिता जरी भिउनि बैससी तू दुरी
टिकेल जगदंतरी तव सुकीर्ति कॅशी तरी ?

८

० ० ०

६० : उषा—संगीत

प्रचुर तिमिरी गेली सारी बुडून वसुंधरा,
नव मधुवनश्रीही झाली विलुप्तच सुंदरा;
तरु न दिसती, वेली गेल्या फुले मग कोठली ?
कठिण समयी उष्णाश्रूंची नदीच वहावली

९

विभव सरले, सौख्याशा ती कशास धरू मनी ?
म्हणुनि गणिली तेव्हा दुःखात्मिका बहु मेदिनी !
उदित तव तू होसी देवी उषे ! तम नाशुनी
भुवन दिधले माते, केले समार्द्र सुखाश्रुंनी !

२

० ० ०

६१ : अपूर्णता

तिमिर सरले, झाल्या तेजे प्रसन्न दिशा अती,
अरुणकिरणी झाडे वेली कित्ती तरि शोभती,
सुखमय घडो आनंदाची कधी नच ही सरो,
दिनमणि न तो तेजोधाराशती गगना भरो !

१

लपुनि बसली पर्णामागे गुलाबकली नवी,
अलि विकसनस्तोत्रे गाती प्रमुग्ध जसे कवि;
उसळतिल की सौंदर्याचे तरंग सभोवती,
पण न विकसो ती, राहावी अशी मुकुलस्थिती !

२

घडिघडिस जो होतो आहे नवीनकलान्वित,
रुचिर विधु तो शुक्लारंभी प्रियोत्तम भासत;
अनिश चढत्या तेजे व्योमांगणी विहरो अशी
दृढ वसतसे आकांक्षा ही अहर्निशी मानसी !

३

भगिनी ! अपुली प्रीती राहो सदा प्रतिबंधनी
सुखहि न मिळो पूर्णस्वादे, न खेद करी मनी;
प्रबळ परि या उत्कंठेने मनःस्थिती जी घडे
सुख वद तसे लोकी कोणी तरी वरिले गडे !

४

० ० ०

६२ : बाभळीचे फूल

उदास मन जाहले, नच सुखांश कोठे दिसे,
जिणेहि गमले नको गिळुनि तीव्र निंदाविषे;
सुके प्रणयवल्लरी न फुटता फुले वा फळे,
निराशहृदया कुठे क्षणहि शांति ती नाढळे !

१

पुसून मग आसवे त्यजुनि संसृतिव्याप हा
विशाल वनि पातलो सहज एकदा मी पहा;
सभोवति विलोकिता स्थिती दिसूनिया तेथली
विषण्ण मन होउनि नयनि आसवे लोटली !

२

गुलाबकुसुमे कुणी हरिलि ईशपादारचना,
सुगंधि दुसरी फुले सरलि नासिकातर्पणा;
प्रियालकविभूषणा हरित जातिपुष्पे कुणी,
तसेच परि राहिले कुसुम बाभळीचे वनी !

३

भगिनी ! अपुली प्रीती राहो सदा प्रतिबंधनी
सुखहि न मिळो पूर्णस्वादे, न खेद करी मनी;
प्रबळ परि या उत्कंठेने मनःस्थिती जी घडे
सुख वद तसे लोकी कोणी तरी वरिले गडे !

४

० ० ०

६२ : बाभळीचे फूल

उदास मन जाहले, नच सुखांश कोठे दिसे,
जिणेहि गमले नको गिळुनि तीव्र निंदाविषे;
सुके प्रणयवल्लरी न फुटता फुले वा फळे,
निराशहृदया कुठे क्षणहि शांति ती नाढळे !

१

पुसून मग आसवे त्यजुनि संसृतिव्याप हा
विशाल वनि पातलो सहज एकदा मी पहा;
सभोवति विलोकिता स्थिती दिसूनिया तेथली
विषण्ण मन होउनि नयनि आसवे लोटली !

२

गुलाबकुसुमे कुणी हरिलि ईशपादारचना,
सुगंधि दुसरी फुले सरलि नासिकातर्पणा;
प्रियालकविभूषणा हरित जातिपुष्पे कुणी,
तसेच परि राहिले कुसुम बाभळीचे वनी !

३

न भक्त शिवती तथा, रसिक पाहिना त्याकडे,
न गीत म्हणती तथावरुनि भृंगही बापुडे !
न रूप, गुणसंपदा, प्रचुरगंधसौभाग्यही
असो इतर, पाहिना वळुनि केतकीचा अही !

४

उदास नच हो परी क्षणहि बाभळीच्या फुला !
सखा तुजसि आज हा समज एकला लाधला;
खुशाल जग हे करो सतत आपली हेळणा
झटू सतत आपण स्वपरसौख्यसंवर्धना !

५

नसे जगति एकही मजसि आपलेसे असे
मनास रमवील जे प्रणयरम्यलीलारसे !
हसेल मज पाहुनी करिल सादर स्वागता !
असेहि नच जे भरी श्रवणि मंजुशब्दामृता

६

‘ जगी अससि एकला मजसि तू जिवाचा सखा ’
असा ध्वनि जयांचिया श्रुतिपुटी पडे सारखा
जगात दिसती असे मनुज भाग्यशाली किती,
मिळेल असली परी कुठुनि दैवहीना स्थिती !

७

असो अदय ईश तो, विधि कठोर किंवा असो,
स्वसौख्यरत विश्व हे अपुलियावरी वा रुसो;
गड्या ! करुनि आपण त्वरित पाठ सर्वांकडे
उजाड वनि राहुनी गिरवु ये सुखाचे धडे !

८

० ० ०

६३ : यमुनागीत

तू आहेस तुझ्यासमीप असता सौख्यप्रदायी जशी
दूरुनीहि तशीच सौख्यद मला प्रेमेश्वरी ! वाटसी.
जेव्हा बैसुनि टेकडीवर तुझा सौंदर्यसारौघ हा
मी पाहे, वदवे न, सौख्य गमते तेव्हा मना जे अहा !

१

नाचे चंचल रम्य वीचिवरुनी सायंप्रभा कोमला
तेव्हा वासवकार्मुके पसरली सर्वत्र, भासे मला !
हर्षे तीरलतांसवे हितगुजे जी जी तुझी चालती
ती येता श्रवणी समीर गतिने वृत्ती सुखी पोहती !

२

कांची तू रमणीय वा अवनिची वैदूर्यरत्नांकिता
किंवा सांजन बाष्पराशिच दुजा आहे इथे वाहता !
सुस्निग्धे ! उपमा तरी न कळते द्यावी कशाची तुला !
मोहभ्रांतच चित्त होय दिसता तू ही पुढे ऊर्मिला !

३

तारा एकच की विशाल गगनी यावी दिसूनी जशी,
या ओसाड महीवरी विलससी तू दर्शनीया तशी !
देवी ! तू नसतीस, या जगि तरी ओसाड माळावरी
कैसे खिन्न निराश दुर्वहच हे आयुष्य जाते तरी !

४

ज्याने जन्म दिला तुला हिमगिरी तो धन्य लोकी खरा,
जी अंकी तुज वाहते शुचितमे ! धन्याच तीही धरा;
मी धन्योत्तम, आपुला मज तुवा आहेस की मानिले !
सारे विश्वच धन्य धन्य तुझिया योगे असे जाहले !

५

धन्योद्गार अशा स्थितीत वदनी येता रहावे कसे !
प्रेमे पाझरता कसे हृदय हे राहिल गे शांतसे
येता माधवकाल नुतन कळ्या वेलीवरी शोभती,
आर्ये तेवि मुखातुनी उसळती गीते तशी संप्रती !

६

काव्याला रसवत्त्व निश्चित असे जीच्यामुळे पातले
ती तू जाहलिस प्रसन्नसलिले ! माझी विधीच्या बले
तेणे भासति ही मदीय वचने साधीहि सत्काव्यशी
सूर्याची करपंक्ति कांति रुचिरा चंद्रास देते जशी !

७

(रसवंती : १९२५)

× × ×
झालो शाहिर गाथिली अजवरी गाणी किती प्रीतिची,
होता एकच रंग त्यात भरला, त्याचीच वाटे रुची;
देवी ! या तव दर्शने समजली देवेंद्रचापप्रभा
आता काव्य मदीय वाचुनी नवे डोलेल विद्वत्सभा !

८

त्वन्मंजुस्वनसंगती निपजते जी दिव्य गानावली
तीच्याशी अपुलीहि गायनकला मी ताडुनी पाहिली;
कोठे रम्य निसर्ग वैभव, कुठे ती मानवी चातुरी,
देवी ! स्पष्टच हे दिसून अगदी मी लाजलो अंतरी !

९

काव्ये खिन्न मने मदीय सगळी मी त्वज्जली फेकिली
ती तू स्वीय करी उदार हृदये काढून भाते दिली
पाहे तो दिसली नितांत मधुर स्वर्गीय संगीतके !
हा साराहि तुझा प्रभाव ! यमुने ऐशी तुझी कौतुके !

१०

० ० ०

६४ : खरे सांग

सांग मनी काय तुझ्या तूच खरे आता !
व्यर्थचि का हास्य रुदन करिसि मज पहाता ?

६४०

गाळिसि नव अश्रुपूर,
सरसि परी दूर दूर
वाढविसी का हुरहुर
जवळ तुझ्या येता ?

सांग मनी काय तुझ्या तूच खरे आता !

१

नृत्य करी स्मित अधरी,
शब्दहि वदसी न परी;
पुससि न मम कुशलहि जरि—
नमविलाहि माथा !

सांग मनी काय तुझ्या तूच खरे आता !

२

शोकभरे हृदय उडत
अधरहि थरथर कापत
दृष्टि न परि वरहि होत
श्रवुनि विरहगीता !

सांग मनी काय तुझ्या तूच खरे आता !

३

प्रेमाचे गोड बोल
ऐकाया दिससि लोल
लपविसि का भाव खोल —
सांग उघड होता ?

सांग मनी काय तुझ्या तूच खरे आता !

४

येथे स्थिर बैसवे न,
बाहेरहि पद निघे न,
अधरि स्मित साश्रु नयन,
समजु काय आता ?

सांग मनी काय तुझ्या तूच खरे आता !

५

हा प्रेमोत्कर्ष काय ?
की-कंपित होय काय !
पुसत सांग हृदयि काय—
धरुनि तुझ्या हाता !

सांग मनी काय तुझ्या तूच खरे आता !

६

० ० ०

६५ : उत्कंठित

असुनि सकल ठायि कसा दिससि न मज देवा !
मिळत न मज का, असुनि जवळिच सुखठेवा ?

६४०

तापत्रयविकल मनी
धीर धरिसि मंजुवचनि,
टाकिसि नयनाश्रु पुसुनि
करिता मी धावा !

असुनि सकल ठायि कसा दिससि न मज देवा !

१

दिसति तुझ्या रूपलहरि

येथ-तेथ विश्वभरी,

स्मितयुत मुखविधु अजरि

प्रगट का न व्हावा ?

असुनि सकल ठायि कसा दिससि न मज देवा !

२

वसुनी मझ अंतरात

अससि मधुर गीत गात,

ये पुढती हसत हसत

त्वरित वासुदेवा !

असुनि सकल ठायि कसा दिससि न मज देवा !

३

प्रेमवीचि तव उसळति

या अनुदिन मजभवती,

दर्शनलाभेच कृती

दास का नसावा ?

असुनि सकल ठायि कसा दिससि न मज देवा !

४

आता हा खेळ पुरे

हो शीघ्र प्रगट हरे !

जन हा प्रेमाश्रुभरे

विरुनि पदी जावा !

असुनि सकल ठायि कसा दिससि न मज देवा !

५

० ० ०

६६ : आनंदी हो

मित्रा ! हास सुखे, तुझ्यासह जगत् लागेल हासावया,
ढाळी अश्रु, न एकही तुजसवे आणील नेत्री जल;
ज्याचे त्यास पुरून दुःख उरले, जो तो असे गांजला,
द्यावे लक्ष कुणी तुझ्या विलपना ? का व्यर्थ आक्रंदसी ? १

काही गा श्रवणप्रसन्नकर तू, गातील या टेकड्या,
सोडी निःश्वसने, विरून सगळी जातील वान्यावरी;
आनंदध्वनिच प्रतिध्वनित बा होतो, धरी हे मनी,
चितेचे रव सर्वदा हरपुनी जातात शून्यांतरी ! २

हो आनंदनिमग्न, लोक तुजला येतील भेटावया,
हो दुःखाकुल, सोडुनी झडकरी जातील आप्तादिही
आनंदाजवळीच मित्र जमती, नाती तिथे जन्मती,
सारी सर्व जनांस दूर असली आहे उदासीनता ! ३

हो तू उत्सवमग्न, गेह भरुनी जाईल नानाजनी,
बैसे खिन्न, न एकही तुजसवे राहिल बोलावया;
हर्षाच्या व्यवहारसाधनि तुला सारे पुढे होतिल,
कोणीही मरणास साह्य तुजला देणार नाही बरे ! ४

हर्षाचे रमणीय मंदिर असे विस्तीर्ण, त्या सुस्थली—
सान्या जीवगणासवे तुज सदा येईल राहावया;
दुःखाचा पथ सान, तेथ इतरा जागाच नाही, तरी
एकांती करि अश्रुसेक, न कळो निःश्वास कोणा तुझा ! ५

० ० ०

६७ : हताश

नक्षत्रे व्योमभागी अमित पसरली कुंदपुष्पांसमान,
तेजोधारा समंतात् उधळुनि वसुधा शांतवी चंद्रमाही
त्याते मी दर्पभारे परि अवगणुनी बैसलो वृक्षमूली,
शुक्राच्या चांदणीचे वदन निरखुनी धन्य होणार होतो ! १

गेला व्यापूनिया तो परिसर सगळा पुष्पगंधे निशीथी,
वाहे निःश्वासवायू हळू हळू भवती झोपल्या तारकांचा;
झाले आकाशगंगा लहरिजलकणी शीतल व्योम सारे,
गेलो झोपून हा ! हा ! अविचित तसल्या मोहकाली कसा मी ? २

जागा झालो भयाने विहगकलरवी पाहिले भोवताली—
सूर्याच्या रश्मिजाली स्थिरचर सगळे जाहले मग्न आहे !
पाहावे हास्य जीचे म्हणुनि अजवरी रान केले जिवाचे
ती आली आणि गेली तरि हरहर ! मी मग्न निद्रेत होतो ! ३

० ० ०

६८ : बाळें नीज सुखे

बाळें नीज सुखे ! तुझी निरखुनी ही गाढ निद्रा अशी
माझेही गतबाल्य आठवुनि ते खेदोमि ये मानसी;
नाही जात विवंचनास कसली, चिंता कशाची नसे
व्हायाची तुज दृष्ट, ये वद कसे झोपेमध्येही हसे ! १

तो वासंतिक काल संपुनि भरे आता प्रपंचव्यथा !
डोके जाय भणाणुनी, क्षणभरी शांती नसे सर्वथा !
येते स्वस्थ न झोप अल्प चुकुनी आलीच केव्हा तरी
स्वप्ने नाचुनि घोर थोर धडकी बाळे ! वसे अंतरी ! २

आशेची विगिली गडे, सहज मी जाळी, परी आज ती
झाले पाशच, रोधिली सकलही माझी तयांनी गती !
जो सौगंधिक पुष्पहार म्हणुनी कंठामधे घातला
अंगारापरि तोच सांप्रत असे जाळावया लागला ! ३

आता तू दिससी सुखी, पण करी संसार घेता उद्या
नेणो वलेशभरे वहातिल सदा नेत्रोदकाच्या नद्या !
हा येता क्षणही विचार भलता या पोळलेल्या मनी
जाते अंग थरारुनी, न सुचते शोकोमि हेलावुनी ! ४

देवा राहुमुखी असेल पडणे या चंद्रिकेला पुढे—
किंवा खाउनि टाकणार कळि ही ते दुष्ट नाना किडे—
ने हीते तव पादसंनिध तरी आताच विश्वंभरा !
बा उष्णाश्रुतरंगलीन न करी ही हास्यमग्ना धरा ! ५

० ० ०

६९ : कलिका

हासली लतिकेवरी कलिका नदी मधुशालिनी,
मोहुनी मधुपावली स्थल ते भरी मधुर स्वनी,
जाहले कर घ्यावया पुढती त्वरे खुडुनी तिला
मार्दवा वधुनी तिच्या परि धीर ना मज जाहला ! १

सृष्टिचे रमणीय हे नव भूषण स्वकरी कसे
तोडुनी भरले स्मिती जग हे करू गतमोदसे ?
यापरी तिज तोडुनी स्वगृहा तदा वळलो परी
सारखे शुचि हास्य ते करि नर्तना विकलांतरी !

२

पातलो फिरुनी दुज्या दिनि त्या स्थली कलिकेक्षणा
पाहुनी तिथली स्थिती परि जाहल्या किति वेदना !
भक्षुनी खलकीटके निशि ती कळी अवनीतली—
शुष्कशी दिसली दळे मृदु धूलिकाकणि सांडली !

३

० ० ०

७० : भरतभूमी

गेले जेथिल शैल उंच चढुनी स्वर्गास भेटावया,
नाना दिव्य वनस्पती पसरुनी ज्यांची शिरे शोभली
जेथे धावति निम्नगा मधुजला पावित्र्यसंवाहिका
प्रेमें भारतकीर्तिगान भरिती ज्या दिग्दिगंतांतरी,

१

जी भू कांचनरत्नधाम गणिली, देखून यद्वैभव
स्वर्गी देवगणासही क्षणभरी हेवा तिचा वाटला,
जीच्या संगरधीर शूर तनयी जिंकोनि सारी मही
कीर्तीचा ध्वज रोपिला रिपुशिरी पूर्वी त्रिलोकामधे,

२

शास्त्रे सर्वहि एकदा विलसती उत्कर्षुनी ज्या स्थली,
विद्याही सगळ्या जिथे मुदभरे दासीपरी राबल्या,
जेथे उज्ज्वल काव्य गायनकला गेल्या पराकोटिला
तत्त्वज्ञान जिचे अजून सगळ्या विश्वास संमोहिते,

३

ती ही भारतभूमि सांप्रत किती हीन स्थिती पावली ?
सारेही जग हासते बघुनिया तीते अवज्ञाभरे !
उत्कर्षस्थिति केधवा पुनरपी लाभेल देवा ! तिला ?
केव्हा सांग वळेल मंगलमयी दृष्टी कृपेची तुझी ?

४

० ० ०

७१ : चंडोलास

चंडोला ! थांव थोडा, उचित तुजसि बा ही उतावीळ नाही
सेवावा बुद्धिमंते निजयथ बरवा वंछ तो सज्जनांही,
दर्पाने मेदिनी ही अवगणुनि नभी तू कुठे चाललास ?
भांता ! वाटे तुला का पसरुनि पुढती ठेविले स्वविलास ?

१

केव्हा येते दिसूनी अरुणरविकरी रंगली अभ्रमाला,
केव्हा देवेन्द्रचाप प्रगटुनि सहसा मोहवी लोचनांला;
नक्षत्रे दूर कोठे चमकत असती तेवि पूर्णाधिकारी,
त्या मोहाने खर्गेद्रा ! गमत मज तुझी चालली ही भरारी !

२

काव्याची मोहदृष्टी क्षणभर करुनी दूर पाही सभोती,
आत्मध्वंसीच आहे समज चहुकडे नाचते जी प्रभा ती !
नाही व्योमात कोठे कुसुमफलभरी मंडिता वृक्षमाला
की आनंदे जिथे तू बसुनि घडिभरी पावसी विश्रमाला !

३

नेत्रांचे हर्षवीती हरित तृणलता, अद्रिशृंगे प्रचंड,
किंवा स्त्रोतस्विनींचे प्रबळ धबधबे चालले जे अखंड,
शून्य व्योमात केव्हा दिसतिल न तुला ही विहंगावतंसा !
ये खाली शीघ्र, होवो महिवरिच तुझी पूर्ण सारी रिरंसा !

४

घेवोनी पुष्परेणू हळुहळु विचरे वात हा भोवताली,
गंधाड्या मंजिरी या अमित बहरल्या देख मित्रा ! रसाली,
संगीते निर्झरांच्या परिसर घुमुनी डोलते जीवजात,
घेसी व्योमी भरान्या परि मग सखया ! कोणत्या तू भ्रमात !

५

० ० ०

७२ : जन्मभूमीची आठवण

सोडुनी मम जन्मभू, अवहेळुनी तिज मानसी
पातलो सुखकामना धरुनी दुरी नगरात या,
वैभवी इथल्या सुखे सरतीलसे दिन वाटले,
प्रेम जे मनि दाटले तिजकारणे, नच जाणिले !

१

जन्मभू ! नजरेपुढे दिसतेस तू मज सारखी
चारुता स्मरुनी तुझी तव चिंतनी मन गुंगते,
टेकड्या रमणीय त्या, पळते झरे खडकांतुनी
सारखे दिसती तळ्याभवतालचे झुलते तरू !

२

वाटले रमते खगस्वनि शारदापरिवादिनी,
भासले गिरिवात तो भरला प्रभुश्वसनामृते,
देखिल्या दिनयामिनी परि सर्वदा मधुरा उषा—
लास्यमंथर खेळली मज भोवती अनुरागिणी

३

प्रीतिची मधु गायने अनुरात्रही नव जन्मली,
भावनारससंगमी द्रवले सदा मम मानस,
लोटती अठवून ते दिन लोचनांतुनि आसवे,
रुक्ष भूवरि वर्षुनी सुकती क्षणांतरि सांप्रत !

४

० ० ०

७३ : पेंदन

चित्ताकर्षी सुमधुर उषा निर्मिली सांग कोणी ?
नानारंगी घन नभि दिले हे कुणी विस्तराणी ?
कोणी केला दिनमणि महाकांतिसंपन्न हा रे ?
तैशा आल्या कुठुनि लतिका मंडिता पुष्पभारे ?

१

ओढे चंचल, निम्नगा मधुजला, उच्चंड हे भूधर,
नक्षत्र ग्रह तारका विधु तसा हा भव्य रत्नाकर,
कोणाची कृति ही असेल, न कळे आम्हा कुठे तो वसे,
त्याचा चितुनिया अतर्क्य महिमा होते मन भ्रांतसे ?

२

तो कोण हे नाहि अम्हांस ठावे,
तन्नामरूपादि कसे वदावे ?
चितूनिया त्यास अनन्यभावे
कल्याणकामांहि विनम्र व्हावे

३

जेथे दुर्बल भानुरश्मि ठरले, तेथे प्रकाशे शशी,
टाकी ध्वंसुनि अंधकार, विभुची ही रीत आहे अशी
बुद्धिस्त्रिस्तमुहम्मदप्रभृति ते श्रीरामकृष्णादिक
विश्वोद्धार करावयास झटले, त्याचेच ते सेवक !

४

न रूप ठावे, गुणही न ठावे,
शुभेच्छुंनी त्या तरिही नमावे,
अंधे जरी द्राक्ष मुखात घातले
तरी त्या स्वादु न काय लागले ?

५

० ० ०

७४ : बाभळीचे फूल आणि गुलाबाचे फूल

घेतले हाती बाभळीचे फूल,
हुंगिले ते वेळोवेळ !

२३८ : उघडि नयन

रंग तो साधा गमतीचा गणिला,
जनांनी कुतुकाने स्तविला !

विरविली त्याच्या गंधावर गाणी
वानिली ती रसवेच्यांनी !

‘ धन्य ते फूल धन्य भक्त हाही ? ’
पसरली अशी जगी ग्वाही !

४

परि मम दुद्वे फूल गुलाबाचे
दिसले स्थल सौंदर्याचे !

गंध तो त्याचा अपूर्व मृदुता ती
मनोहर कोमल दलपंकित,

पाहुनी भुलले मन वेडे झाले,
उताविळ होय मोहजाले !

फेकिले खाली बाभळिचे फूल,
पसरली जेथ रूक्ष धूल !

८

धावलो पुढती गुलाब तो घ्याया,
हृदयस्थलि संस्थापाया !

परी तो कुठला मज लाभायाला ?
अभागी जो मुळचा ठरला !

बघायाचीही होय कडक बंदी,
जाहलो त्यामुळेच फंदी !

लाडके पहिले नावडते झाले
दुसरे ते न करी आले !

१२

तुटलेला तारा गती तशी झाली,
न कळे काय पुढे भाली !

मरावे वाटे यमुनेच्या डोही
उरला मार्ग दुजा नाही !

१४

० ० ०

७५ : मृत्यूस

जाती तीव्र दावानलात जळुनी बालद्रुमांच्या तति,
संशुष्क प्रखरांशुभैरवकरी होते प्रसूनावलि
मेघाचे नवमौक्तिकाभ सुकती व्योमीच बिदुव्रज
होतो शून्यविलीन तारकगण स्निग्ध, प्रभाती क्षणे !

१

झाला जन्म न, तोच तापवलिता संसारदावस्थला
सोडोनी सहसा विलीनच परंज्योतीत जो होतसे—
तो लोकी बहु भाग्यवंत, मज का ते भाग्य नाही प्रभो ! —
या दीनास सदैव दुर्वह मनस्तापात का जाळिशी ?

२

वांछा अल्पहि पूर्ण होत न कदा, नैराश्य वाढे सदा
नाही सौख्यलव क्षणैकहि कधी या दुर्भगा लाधला !
चिंताविह्वल तीव्रदुःखगरलव्यामूढ होऊन मी
मृत्यो ! शांतिनिकेतना ! करि तुझे सोत्कंठ मार्गेंक्षण

३

करमणूक : २६-६-१५

व

विविध काव्यमाला : १९२२

७६ : धिक्कार त्यांना असो

नाही पायधुळीत दीनसम मी त्यांच्या कधी लोळलो,
जे उन्मत्त म्हणून मानिति मला-गर्वान्ध हा जाहला !
केली न स्तुति केधवा भलतिशी सत्यार्थ संगोपुनी,
माझे सद्गुण हेळिती म्हणुनि जे—धिक्कार त्यांना असो १

येथे शीघ्र नदी परंतु ढकली लाटांही सिंधू तिला,
तैसे काव्य मदीय तुच्छ गणुनी ज्यांनी पदी मर्दिले,
गाऊ काय अशा जनास्तव ? वनी पाषाण नाहीत का ?
जे निंदा करितात निष्ठुर मने—धिक्कार त्यांना असो २

ओलावा गवसेल अल्पहि त्यां जेथे धनाचा तिथे
हे जातील झटून, जेवि जमती अन्नावरी मक्षिका !
थोडाही गुण तेथला मग गमे तो डोंगरासारखा,
होती निव्वळ तोंडपूजकच जे—धिक्कार त्यांना असो ! ३

आहे तो अमका धनाढ्य, तमका द्रव्याधिकारी असे,
काही त्यांजकडून काय अपुले होणार आहे सुखे,
ऐसे पाहुनि धावतात तिकडे थोरांतले थोरही,
सारे मानव देहवंत पशु ते—धिक्कार त्यांना असो ! ४

मोठे सुंदर बंगले, झळक ते पोषाख आकर्षक,
रत्नस्वर्णविभूषणे तळपुनी दृष्टीस आल्हादित्ती,
ती स्थाने बघता भयाकुलमने मी दूर होतो त्वरे !
काही घोरच येत तेथ दिसुनी—धिक्कार त्यांना असो ! ५

उघडि नयन : २४१

त्यांचे दर्शनही नको, त्यजुनिया सम्बन्ध त्यांचा त्वरे,
मी जाईन सुखे लतातरुगणी व्यापून गेल्या वनी !
एका सुंदर टेकडीवर तिथे बांधूनिया झोपडी
ईशध्याननिमग्न होउनि मुदे कंठिन सारे दिन !

६

खोटे हास्य न तेथ पुष्पवदनी मोहील तेव्हा मला,
व्हायाची गवतेहि कोमल कधी काट्यापरी तीव्र न
गानाशी मम सूर देतिल अहा, ती डोंगरी पाखरे,
तेथे ईशगुणानुवाद करित स्वच्छंद राहीन मी !

७

नाही भ्रष्ट कधी विचारशुचिता होणार त्या सुस्थली,
कोणी दुष्ट न दाखवील अपुले केव्हाच काळे मुख !
स्वर्गाचा सुखलाभ तेथ मजला होईल पुण्योदये,
स्वार्थी विश्व करावया व्यथित हे येणार नाही कधी !

८

तेथे मी गवतावरी पडुडता सन्ध्याप्रसंगी सुखे
पुष्पाचा मृदुगंध अर्पुनि मला सेवील मन्दानिल
व्योमीं तारकसंघही मजपुढे लागेल नाचावया
विश्वाचा न कधीहि येईल तिथे द्वेषाग्निफूत्कार तो !

९

करमणूक : १९१६

० ० ०

७७ : व्यर्थ प्रेम

हे नशीब ठरले आता की तुजला मी सोडावे ! ६०

तुजवरची माझी प्रीती हे शहाणपण साचार !
ओढावे झटुनी मागे त्वन्निरतहृदय अनिवार !

पण तसे कराया जाता
वाटते काय जे चित्ता
ते कसे कथावे आता ?

भडकुनी आग भवताली नच सुचते काय करावे ? १

अगदीच राहिला नाही माझा तुजवरि अधिकार !
तव हृदय नव्हे ते माझे होते जे ' मम ' होणार !
हा खेळच झाला नुसता घडले जे प्रेमाचार !

गंधर्व नगर उभवावे
वान्याने विदळुनि जावे,
मम दैविहि तेच असावे ?

हृदयाचे घेउनि जाळे पाखरू उडुनि का जावे ? २

केली तुजवरती प्रीती तैशीच अजुनि करितोही,
तुजकरिता जग अवगणिले स्वर्गही मानिला नाही !
कीर्तीवर मारुनि लाथ मी तुझ्याच वसलो मोही !

तू अशा मला त्यजिलेस,
त्यज, देइन न तुला दोष !
की पूर्वस्मृतिचा लेश

सुखनिर्भर करितो अजुनी ! उपकार कसे विसरावे ? ३

तू विसर मला अवमान भी न कदा तुज विसरेन !
प्रेमच तव जीवित माझे तुजवरि का रागावेन ?
तू खुशाल तुडवी पायी भी हसतच तुज पाहीन !

तव चिंतन अनुदिन करिता
तुज गीते गाता गाता
सोडीन जाण या जगता

इच्छा ही-हृदय तुझे हे तेव्हा तरि द्रवुनी जावे ! ४

विविधज्ञानविस्तार : मार्च, १९१९

० ० ०

७८ : माझे दिव्य !

किती केला उपहास बांधवांनी,
आर्डांनिदा ऐकिली किती कानी;
किती अप्रार्थित बोधवृष्टि झाली,
बसुनि परभारे कीव कुणी केली ! १

दिला फेकुनि संसारपाश दूर
म्हणुनि नाके मुरडिली कुणी फार,
कुणी हेळुनि मजकडे बोट केले,
म्हणति याला व्यवहार तुच्छ झाले ! २

बघुनि तारा हा दिवा दूर ठेवी
म्हणुनि सर्वत्रहि हेळणाच व्हावी !
होय चर्चा-हा फूल गुलाबाचे
बघुनि फेकी दूर हो बाभळीचे !

३

‘ क्षुद्र मानव, ठेविले जसे देवे
तसे त्याने हर्षात की रहावे;
ईशानियमा हा जुमानित नाही ! ’
म्हणुनि कोणी पसरली जगी द्वाही !

४

म्हणो काही जग, किती करो निंदा,
असे दिव्या ! मी तुझा दास बंदा.
तुझी प्राप्ती होणार जो न माते
वेड माझे कोठून जावया ते ?

५

मिळो कोंडा भाकरी खाउनी ती
जीविता जन सामान्य घालवीती;
रुचे न मला ते, सुधास्वादनाला
जीव वेडा होऊन असे गेला !

६

मिळो मेघाचे विमल रुचिर तोय,
नको पंकिल ! त्याहुनी पडो काय ?
चातकाचा प्रख्यात असा बाणा,
बंद्य मजला तो गमो कसा कोणा !

७

तुखे हलकी फेकीन डुरि भिकार
त्यजुनि तुज मी मागे न परतणार !
तुझा दिव्या, जरि लाभ नाहि झाला
न तरि भुलणार क्षुद्र सौख्यजाला !

८

विविधज्ञानविस्तार : डिसेंबर, १९१८

० ० ०

७९ : कशास हसती वृथा !

कशास हसती वृथा ! हसुनि लाभ तो कोणता ?
कधी फिरुनि मन्मुखी नच दिसेल तूते हसे !
कशास रडती वृथा ! रडुनि काय होणार ते ?
समार्द्र न मदीय हे हृदय व्हावयाचे कधी !

१

विचार हृदयात या असति कोणते सांप्रत
कितीहि झटलीस तू तरि न होतिल ज्ञात ते !
नसे प्रणय त्या स्थली, नच तिरस्कृतीही मुळी,
उदास नच जाहलो वरुनि तीव्र वैराग्यही !

२

मला सकल वस्तु या दिसति संप्रती नीरस,
कुठेहि लव चारुता न वसते असे वाटते !
कशास बघती अशी निरखुनी पुन्हाही मला !
नसे दिसत रम्यता तव सुलोचनी लेशही !

३

२४६ : उघडि नयन

असे ठरुनि राहिले तृणहि येथ माझे नसे,
असेच जगि एकले वसुनि कंठणे जीवित.
समुत्सुक बघूनिया तुजसि सांग होऊ कसा ?
उगाच भलता मनी धरुनि हेतु का फायदा ?

४

० ० ०

८० : प्रार्थना

जय जय गुणनिलय सदय सकलभुवननाथा !
किंकर हा तव पदयुगि करित विनत माथा !

६४०

स्मरुनि तुझे अमल चरण
रिघती जे तुजसि शरण
त्वरित करिसि तदुद्धरण
तू मंगलदाता !

मरणभीति हरण करुनि पुससि अशुभ वार्ता !

१

संसारी सुगति चरम
साधनही तूच परम
मन घे तव पदि उपरम
तूच एक पाता !

बघुनि पापरत न परत मोकली न आर्ता !

२

सुखे हलकी फेकीन दुरि भिकार
त्यजुनि तुज मी मागे न परतणार !
तुझा दिव्या, जरि लाभ नाहि झाला
न तरि भुलणार क्षुद्र सौख्यजाला !

८

विविधज्ञानविस्तार : डिसेंबर, १९१८

० ० ०

७९ : कशास हसती वृथा !

कशास हसती वृथा ! हसुनि लाभ तो कोणता ?
कधी फिरुनि मन्मुढी नच दिसेल तूते हसे !
कशास रडती वृथा ! रडुनि काय होणार ते ?
समाद्रं न मदीय हे हृदय व्हावयाचे कधी !

१

विचार हृदयात या असति कोणते सांप्रत
कितीहि झटलीस तू तरि न होतिल ज्ञात ते !
नसे प्रणय त्या स्थली, नच तिरस्कृतीही मुळी,
उदास नच जाहलो वरुनि तीव्र वैराग्यही !

२

मला सकल वस्तु या दिसति संप्रती नीरस,
कुठेहि लव चारुता न वसते असे वाटते !
कशास बघती अशी निरखुनी पुन्हाही मला !
नसे दिसत रम्यता तव सुलोचनी लेशही !

३

२४६ : उघडि नयन

असे ठरुनि राहिले तूणहि येथ माझे नसे,
असेच जगि एकले वसुनि कंठणे जीवित.
समुत्सुक बघूनिया तुजसि सांग होऊ कसा ?
उगाच भलता मनी धरुनि हेतु का फायदा ?

४

० ० ०

८० : प्रार्थना

जय जय गुणनिलय सदय सकलभुवननाथा !
किंकर हा तव पदयुगि करित विनत माथा !

६०

स्मरुनि तुझे अमल चरण
रिघती जे तुजसि शरण
त्वरित करिसि तदुद्धरण
तू मंगलदाता !

मरणभीति हरण करुनि पुससि अशुभ वार्ता !

१

संसारी सुगति चरम
साधनही तूच परम
मन घे तव पदि उपरम
तूच एक पाता !

बघुनि पापरत न परत मोकली न आर्ता !

२

मंगलनिधि तूच एक !

गुणनिधान तूच एक !

करि मजवरि शांतिसेक,

विनति हीच आता !

तव पदास आपदा न शिवति कदा दांता !

३

चित्रमय जगत् : डिसेंबर, १९१९

० ० ०

८१ : प्रेमप्रतिज्ञा

उडुगण सखे हा होईल प्रभोज्जित निश्चये
सकल भुवना जाळो तापे सुधांशुकला प्रिये
मृदु कुसुम ते काठिन्याने करो मणिभेदन
तरीहि अचल प्रीती माझी ! विशंक करी मन !

१

गगन न पुरे मोजायाते मम प्रणया खरे !
खचित लिहिता माझी प्रीती महीतलही भरे !
अचल चल ते सारे ! प्रीती प्रिये अचला असे
विफल मनिचे सोडी सोडी कुतर्क गडे कसे !

२

चपल चपला नाचे व्योमी परी स्थिर जाहली !
पवन लहरी गंधोद्दामा उभी बघ राहिली !
सुमुखि ! तुझिया प्रेमोत्कर्षे प्रभाव घडे असा
कमलि अलिसा झालो बद्ध त्यजीन तुला कसा !

३

० ० ०

८२ : उत्कंठा

तू येणार म्हणून यत्न करुनी बागेतली सर्वही
पुष्पे सौरभशालि मी जमवुनी हा हार की गुंफिला;
तो वाहून तुझ्या पदांवर, तुला गाऊन गीतावलि
प्राणांची-मनि हेतु हा-तुजपुढे लावीन पंचारति !

१

हाती हार तसाच, कोमुनि दळे त्याची गळू लागली
आले पाय भरून, न क्षणभरी आता उभे राहवे
हा गेला दिन, अंबरी हळुहळू आली तमाची छटा
यायाचा तरि तू कधी ? श्रमभरे दृष्टीस ये ज्ञापडी !

२

मासिक मनोरंजन : डिसेंबर, १९१८

० ० ०

८३ : निराशा

होती भास तुझे, तुझेच दिसते सौंदर्य सर्व स्थली
होतो भ्रांत म्हणून मी अनुदिनी चोहोकडे धावतो
काट्यांना मृदु पुष्प मानुनि तथा सानंद आलिंगितो,
देवा ! कोसळती म्हणून कितिदा आपत्तिराशी शिरी !

१

उघडि नयन : २४९

नाना क्लेशभरे मदीय मन हे संव्रस्त होवोनिया
तू आहेस कुठे असे तुजसि मी आर्तस्वरे बाहतो;
अंती कंठ सुकून विश्वजनका ! नाहीस तू या जगी.
ऐसा निश्चय मी करून बसतो ढाळीत दुःखाश्रुते !

२

मासिक मनोरंजन : जानेवारी, १९१९

० ० ०

८४ : वसंतास

होवोनी हिमसेक वृक्षलतिका निष्पर्ण झाल्या बनी,
गेली ध्वंसुनि पुष्पसृष्टि सगळी, कोठे न गीत ध्वनि,
ऐसे ऐकुनि वृत्त, माधव मनी भारीच खेदावला,
सोडोनी गति आपली सुलळिता कोणांतरी बैसला !

१

ये ये शीघर वसंतराज ! भलती शंका न ऐशी धरी,
तू नाहीस इथे म्हणूनच दिसे औदास्य दारी घरी,
तू येता चरणप्रभा पसरता मित्रा ! तुझी भूवरी
सारी सृष्टि दिसेल रम्य मधुरा नव्यांगनेच्या परी !

२

पर्णी कोमल रुक्ष वृक्ष सगळे जातील आच्छादुनी,
गंधाचे उडतील झोत विपिनी, उत्फुल्ल पुष्पांतुनी,
भृंगांचे झडतील गोड जलसे, आनंद सर्व स्थली,
ही हास्योत्सवमग्न होइल तदा माझीहि चेतःकली !

३

मासिक मनोरंजन : मार्च, १९१९

० ० ०

८५ : विकास

प्रसन्न उदयाचली अरुणराग विस्तारला,
विहंग कलकूजिते गगनभागही कोंदला ;
तुझ्या चरणपूजना उचित काल हा जाणुनी
सुगंध कुसुमावली विपिनि राहिली हासुनी !

१

न रम्य दलभार वा मधुर गंधही, हे खरे;
मनात झुरले किती विपिनपुष्प ते लाजरे !
परंतु चरणी तुझ्या पडुनि शोषुनी जावया,
हसून तुज ते स्तवी त्यजुनि लोकनिन्दाभया !

२

' न बाह्य गुणसंपदा भुलवि तूझिया मानसा, '
तुझे बिरुद थोर हे खचित आज लागे कसा
विलंब न करी, करीं खुडुनि घे तथा सत्वरी
गळेल न कळे क्षणी सुकुनि रुक्ष धूलीवरी !

३

विविधज्ञानविस्तार : डिसेंबर, १९१९

० ० ०

८६ : मधमाशी

रत्ने ज्यांवर झगमगती
पंख असे हलवीत
नाचत डोलत मधमाशी
तरंगते गगनात

१

उघडि नयन : २५१

मधमाशी गे थांब जरा
सांग मला हळुवार;
पंख असे जडले रत्नी
मला कधी मिळणार ? २

भिऊ नको, त्या फुलबागा
तुझ्या तुला लखलाभ !
नकोत मजला आवडती
कमळे तव नीलाभ ! ३

पंख असे हे मज मिळता
सांग कुठे जाईन ?
भरभर उडुनी तुझ्यापरी
रत कोठे होईन ? ४

गुलाब पुष्पे असोत ती
नको जुई गुलजार
भिकार असल्या जड सौख्या
नाही मी भुलणार ! ५

फुलराणी मम हृदयाची
जाइन धावत तेथ,
अधरदलावर गुंजावे
हाच जिवाचा हेत ! ६

नवयुग : मार्च-एप्रिल, १९१९
आणि

महाराष्ट्र शारदा, भाग १ ला

० ० ०

८७ : मूर्तिकार आणि प्रीतिदेवता

वर्षे, मास, असे कितीक सरले कंटाळवाणे दिन,
होता यत्न करीत मूर्तिकार तो पाषाणखंडावरी;
टाकी लावुनि सारखी रचियला बाजूस त्याने चुरा,
ये आकार न लेशही, दिसत तो पाषाण होता तसा. १

आली हासत मंद एक रमणी लीलावती त्याकडे
“ थोडा यत्न करून मीहि बघते मूर्तीवरी या ”, वदे;
झाला बाजूस मूर्तिकार कुतुके टाकी धरी ती करी
तो आश्चर्य ! पळात मूर्ति बनली सौंदर्यसारोज्ज्वला ! २

तेजाचा रमणीय झोत उसळे नेत्रांतुनी भोवती,
गेली सर्व मुखावरी पसरुनी रम्य स्मिताची छटा;
झाले व्यक्त सुगोल बाहु, दिसल्या पादांगुली कोमला,
अज्ञातामधुनी जणो प्रगटली प्रत्यक्ष ही देवता ! ३

टाकी ठेवुनि सुंदरी वळुनिया ती मूर्तिकारा वदे,
“ पाही मूर्तिकडे क्षणैक, दिसते काही उणे का तुला ?
जाते मी, पण जाण अंतरि बरे मी प्रीतिदेवी असे,
माते चितुनि मूर्तिकार, सुकवी संपादिते सद्यश ! ” ४

मासिक मनोरंजन : ऑगस्ट, १९१९

० ० ०

८८ : एका अज्ञात पाखरास

गेलेला रवि कालचा क्षणभरे येईल पूर्वाचली
जागा होउनिया विहंगगणही गाईल गोतावली
झाडे डोंगर आणि कुंज सगळे जातील नादावुनी
राने होतिल थक्क, चंचल तळी होतील कंपाकुल ! १

पंखांचा ध्वनि ऐकुनी प्रतिदिनी मी झोपही सोडुनी
पाहे व्योमतली प्रभातसमयी आशाळभूतापरी;
पाकोळ्या, वडवाघुळे भटकता पाहून चोहोकडे
होतो खिन्न, विहंगराज मम तो भेटेल केव्हा मला ? २

गावोनी पिक पंचमात भरतो, राने वसंतामधे,
जाते आग मनी भरून पडता तन्नाद कानावरी !
देवोनी मजला तुझी स्मृति अहा तो आपल्या गायने !
माझे नेत्र खरेच रे खगवरा ! उष्णाश्रुपूरी भरी ! ३

गोडी काय मला तुझ्याविण बरे वाटेल गीतामधे !
ती वासंतिक वैभवेहि मजला होतील कैशी प्रिय
सौख्याची किरणच्छटा पसरुनी अल्पावधी सुंदरा !
दुःखाचा क्षण हे मदीय मजला होतात भेसूरसे ४

ये मित्रा, झणि ये, अपार्थिव असा संदेश घेऊनिया,
नाही का तुज ईश्वरेच गणिले स्वर्गीय दूतांमधे ?
लाभावा जड या जगात सख्या दिव्यांश थोडा तरी
आहे मी बसलो धरून दृढ हा हेतू न ठावे तुला ? ५

मासिक मनोरंजन : एप्रिल, १९२०

० ० ०

८९ : निजू दे स्वस्थपणे आता !

लागले मिटाया डोळे
किति शीण पहा मज आला
संपला दिवस जाइल हा
अंकावर तुझिया पडतो
या तुझिया सुसकान्यांनी
वाजते बघ कित्ती थंडी
पण मिटता डोळे, दिसते
हे ऐक ! ऐक संगीत
फुलमाळ गळ्यातिल त्याच्या
पण कित्ती होय जड माथा,

कित्ती गोड ! गोड हे गाणे
मिळतात अशी स्वर्गात
हा देवदूत फुलमाळा
खुणवितो मला, तो इच्छी
हासतो हळुच कुजबुजतो,
किति तेज बघ तरी त्याचे !
झगमगे मुगुट कित्ती त्याचा !
तो म्हणतो 'आपण देतो'
पण कित्ती होय तनु गलिता !

हे काय गडे ! मज ऐशी
का सुसकारे ? का अश्रू ?
लागती गार किति गाल,
मज बघसि अशी निरखून

निजू दे स्वस्थपणे आता !
सर्वही पांगुळली गात्रे
दिवाकर अस्ता क्षणमात्रे
अश्रु पण आवर हे आई !
झोप मज येत गडे नाही
पसरला अंधकार भवती;
एक मज तेजस्वी मूर्ती !
चहुकडे घुमती स्वरलहरी
कसा बघ मधुर गंध पसरी
निजू दे स्वस्थपणे आता !

का नये ऐकू ते तुजला ?
गायने ऐकाया सकला
घेउनी आला बघ आई !
मजसवे बोलाया काही
कुणाही पाहि न मजवीण,
असे हा सांग तरि कोण
मलाही मिळेल का असला ?
जाउ का आई घ्यायाला
निजू दे स्वस्थपणे आता !

मारिशी घट्ट मिठि सांग
का तुझे कापतसे अंग ?
क्षणभरे भारिच धगधगती
घेउनी काय बरे चित्ती ?

तू माझी-माझिच आई ! रडु नको, पूस बघु डोळे
 बघ तिकडे, झाली सारी घाबरी ती चिमणी बाळे !
 अगदी न बोलवे मजला, जीभ का न कळे उचलेना;
 पण नको काळजी; निजवी घेउनी देवदूत ताना
 फिरवि तूहि तनुवरि हाता, निजू दे स्वस्थपणे आता !

३

चित्रमय जगत : सप्टेंबर, १९२०

व

महाराष्ट्र शारदा, भाग १

० ० ०

१० : फूल आणि थडगे

थडगे--

ढाळी तुजवरी प्रशांत समयी जे अश्रु ज्योतिष्मतो
 त्याचे तू करितेस काय कुसुमा ? सांगे मला सत्वरी

११

फूल--

मित्रा सांग ! तुझ्याहि कुक्षिकुहरी जे जीव संवेशती
 त्यांचे तू करितेस काय न कळे अद्याप माते तरी !

१

अश्रूंचे रमणीय अत्तर नवे मी निर्मिले कौशले
 त्याने नादवतो प्रभातसमयी सर्वत्र गुंजाध्वनि !

थडगे—

माझ्याही उदरामधे अजवरी जे जीव बा पातले
त्यांचे मी करि देवदूत, सकला ही गोष्ट आहे जुनी ! २

विविधज्ञानविस्तार : ऑगस्ट, १९१९

० ० ०

९१ : जादूगारीण

वद जादुगारिणी तेव्हा मारिलीस फुंकर कसली ? ६०

ओसाड माळ हा सारा पुष्पांनी भरुनी गेला !
या रुक्ष टेकड्यांवरती सर्वत्र दिव्यरस भरला !
हे साधे फत्तर परि या गीतांचा पाझर फुटला !

जळलेल्या आशावेली
त्यांवर नव पुष्पे फुलली !
सुकलेली झाडे हसली !

चिंतांचा सरुनी काळ भरले स्मित रानोमाळ ! १

लाजरी वन्य कुसुमे जी खडबडीत फुलुनी सुकली,
शब्दही मुखांतुनि ज्यांच्या काढाया छाति न झाली,
त्यांनीच गाउनी वसुधा फोकिली जणो आंदोली !

जड नीरस माझी गाने
भरुनिया नवोत्साहाने
कोंदिली त्यांनी गगने !

हा प्रभाव गे कोणाचा तुजवाचुनि वद इतरांचा ? २

उघडि नयन : २५७

प्रत्येक दगड काव्याने या माळावरला भरला !
 अणुरेणु मुके बसलेले लागले पहा गायाला !
 संगीततरंगी त्यांच्या विसरलो बाह्य जगताला !

रविकरस्पर्श होताच
 रत्नापरि चमके काच
 तव दृष्टि तेवि पडताच—

स्वर्गच जड जग हे झाले ! ही त्वदीय मोहनजाले !

पण हाय ! लपुनि बसलीस रुसवा की राग धरून, ३
 स्थिति सर्व एकदम गेली बदलुनिया तैपासून !
 अस्तास दिनश्री जाता किर्ति दिसते विश्व भयाण !

गानोत्सव सरला आता,
 प्रेमाच्या नुरल्या वार्ता,
 जाहली सृष्टि शोकार्ता !

गीत हे ! गीत पण कसले ? हे शोकक्रंदन उसळे ! ४

मासिक मनोरंजन : फेब्रुवारी, १९१९

० ० ०

९२ : नुकत्याच फुललेल्या फुलास

झाला पूर्ण विकास, गंध अगदी धावोनिया चालला
 ये वाहन मरंद, पुष्प अपुली पूर्ण स्थिती पावले;
 आले धावत गात भृंग फिरते ताज्या फुलाभोवते,
 दैवी काय तुझ्या परंतु कुसुमा ! आहे मला ना कळे ! १

पुष्पा ! नेइल वात गंध तव हा वाहन कोठे तरी,
 भुंगे प्राशुनि टाकितील मधुही वाखाणुनी कौतुके !
 हे सौंदर्य विलोपुनी रविकरस्पर्शे क्षणाभीतरी
 अंती धूलित लोळशील सखया हे नीट टेवी मनी !

२

काही बैसति अंगनालकि सुखे पुष्पे विलासप्रिय,
 काही चंचल कीर्तिलोलुप फुले जाती कर्वींच्या करी,
 सारोनी पण मोह अन्य सगळे बाजूस, की भक्तिने
 एकादे सुम ईशपादि रतुनी निर्माल्य होते जगी !

३

० ० ०

९३ : नाहीच कधी गाणार

नाहीच कधी गाणार !

हा आता निश्चय केला !

४६०

नक्षत्रे मग ही गगनी

व्यर्थ का अशी चमचमती ?

का दडुनी पानाआड

लाजुनी फुले ही हसती ?

का फेकित मंजुळ सूर

पाखरे नभी भिरभिरती ?

भ्रूभंग करित का यमुना

थबकली विसरुनी गमना ?

जाहले काय सर्वांना ?

मोडावा निश्चय माझा

दिसते हा बेतच झाला !

१

उसळत्या ऊर्मि गानाच्या त्या दाबुनि टाकिन आत !
मुरवीन जेथल्या तेथे काण्याचे ताजे झोत
न मुखातुनि शब्दहि यावा हा उत्कट आहे हेत !

का की अजवरची गाणी
अवहेलनि गेली जळुनी !
ही राख पसरली अजुनी !

टाकिली फोडुनी वीणा घे मजुरा हा शेवटला ! २

मासिक मनोरंजन : नोव्हेंबर, १९१९

० ० ०

९४ : राजापूरची गंगा

होते फत्तर भोवती पसरले, निष्पर्ण वृक्षावली,
साधी ही गवते कुठे न उरली तेथे फुले कोठली ?
मेघाचा ठिपकाहि अंबरपटी ना लोचना मोहवी,
गेली होरपळून सृष्टि सगळी जैशी अरण्ये दवी ! १

संपोनी जल सैकताहि भरली पात्रे नद्यांची किती
तेथे निर्झरिणी किती हरपल्या नाही त्यांना मित्ती
झाले विश्व निराश, जीवकुल हो संदग्ध चिंतानली
तो गंगे ! सलिले तुझी उसळुनी सर्वस्थळी धावली ! २

जेव्हा अंबुद वर्षतील अथवा होतील अद्रि द्रुत
तेव्हा लौकिक निम्नगा चहुकडे जातील फोफावत;
देवी ! ओघ तुझा विसंबुनि कधी राहे न अन्यावरी
त्याचा होय कसा समुद्भव, कळे कोणा न हे भूवरी ३

व्हावी स्फूर्ति अशी ! मला कधितरी ती सांग लाभेल ना ?
काव्यानंदरसात मग्न चपले ! हा जीव होईल ना ?
याला पाहुनि हास, तीजवरुनी गा गायने लोभुनी
ही वृत्ती हरपून पार्थिव, कधी लाभेल ती उन्मनी ? ४

श्याम व्योम परंतु त्यात भरती तेजस्विनी तारका
काटेच्या झुडपी फुले उमलती जी निर्मिती कौतुका;
तैशी जी स्वयमेव संभवित हो, लेखी न बाह्य स्थिति
काव्योद्घोषकरी खरी कविमती प्रज्ञान्विता एक ती ! ५

माझी होइल काय पूर्ण अमकी आशा, जिच्या संभवे
काव्याचे रमणीय निर्मिन यशःस्तंभ प्रयत्ने नवे;
ऐसे आजवरी म्हणून कितिदा सोन्माद वेड्यापरी
हा ! हा ! पावनि ! घातला अनुदिनी हा जीव काट्यांवरी ! ६

मातीचे कर लावुनी नच कुणा समशेर ये पेलिता
गेले हे ठसुनी हृदंतरि, तुझा तोयौघ हा पाहता
आत्मस्फूर्त अशी सदा उसळती प्रज्ञा मिळावी मला
जीचा प्रेरक सर्व मंगलनिधी विश्वेश तो एकला ! ७

मासिक मनोरंजन : जानेवारी, १९२०

० ० ०

उबडि नयन : २६१

९५ : काय बरे झाले !

वनराणीपरि असावयाची हिंडत शेतांतुनी,
अशी का खिन्न आज साजणी ?

६६०

हलुनि गव्हाच्या पिवळ्या लोंब्या हळूच वान्यावरी
मजा ती कशी दिसे बघ तरी !

नदीकाठच्या शेतामधुनी ' राया ' चाले कसा
मानकरि काय कोठला जसा !

बघ तिकडे ' पवळी ' रवथ करित राहिली,
बघ तिकडे करडे कशी नाचनाचली !
तू मात्र इथे आहेस उगी बैसली !

पण हा मोत्या पहा तर खरा गेला भांबावुनी
ऊठ ना खिन्नपणा सोडुनी !

१

हा डोंगर ठाकला, वाहतो ओढा दुसरीकडे
शेत हे तुझेच हो ना गडे ?

तुझ्या हातचा चारा खाया उतावीळ पाडसे
मुले ही तुझी न का राजसे ?

या शेतामधली झाडे, पाने, फुले,
हे असो, प्राणही तुजला मी वाहिले !
तू राणी, काही उणे न तुज ठेविले !

का ग मंजुळे ! मग मज बघता खुद्कन् ना हाससी,
चूक तरि काय जाहली अशी ?

२

चित्रमयजगत् : नोव्हेंबर, १९१९

० ० ०

१७ : प्रेमभंग

आवडली ना तुला सुंदरी ! ही असली रीती
आजवरीची लटकी झाली ना सगळी प्रीती ?
खोटे हसणे, खोटे रुसणे, खोट्या प्रेमकथा
खोटे अश्रू ! तरिहि वाटसी तू अजुनी ललिता !
अंगाराची वृष्टी केलिस माझ्या सुखसदनी,
कल्याणाचि तरि तुझे चिंतितो सखये ! रात्रंदिनी.

तू वाग मनाला रुचेल तुझिया जसे-सुंदरी
होवोत माझिया सौख्याचे कोळसे-सुंदरी
काहीच त्याचा दोष तुजवरी नसे-सुंदरी
हे दैवाचे खेळ ! बुद्धि तव याचमुळे चळली !
धरी शिरी हर तरी जान्हवी नाही का ढळली ?

१

स्त्रीजाती ही प्रीतरसाची मदतेची खाण
अनुभवुनी हे, गीते गाउन तोषविला प्राण
कल्पनाहि मज नव्हती की तू होशिल बेमान
विसरुनि गेलिस मला निष्ठुरे ! वाहुनिही आण
आधीच कशाला प्रेमबीज रोपिले ? -चंचले
तरु झाला प्राशुनि उत्साहाची जले-चंचले
यायाची त्याला आता पुष्पे फले-चंचले
तोच घातली कुन्हाड, उमळुनि पाडिलास खाली,
झाली तिकडे प्रीत शरमनी बघ अर्धमिली !

२

० ० ०

९८ : द्रौपदी

होता भीम बलाढ्यमूक बसला झाली गदा निष्फला !
होता अर्जुनही निमूट हरली शस्त्रास्त्रविद्याकला !
ज्ञानाचा निधि आणि सागर दुजा जो विक्रमाचा महा
तोही कौरववंशभूषण वदे काही न कैसे अहा ?

१

केले ऋंदन दीर्घ तू फुकट ते गेले जरी द्रौपदी
भीष्माचीहि गिरा जरी न तुज ये रक्षावया संसदी,
धर्मने जरि तू गुलाम ठरली होतीस, देवी तरी
त्या धर्मा जमिनीत गाडुनि सुटे उद्दाम मद्दैखरी :-

२

जी नीती तुजला विवस्त्र करण्या थोडी न संकोचते
पण्यस्त्रीगणि तूज शुद्धचरिते ! निःशंक जी लोटते
धिक् ! धिक् ! नीतिस त्या कशास असली शास्त्रे जरी जन्मली
की जी शील अनाथ पुण्यसतिचे रक्षावया लाजली.

३

ओढावे तव मुक्तकेश धरुनी दुःशासनाने तुला,
नाही राजसभेत हाथ ! पण गे कोणी त्या बोलला !
त्या नीचास परंतु बोल कसला ? ज्या भ्रांत धर्मामुळे
होती दुष्ट असे प्रमत्त, सुगुणे ! त्या पाहिजे निंदिले !

४

ईशे धर्म दिला अम्हांस म्हणती निःश्रेयसाकारणे,
बाई ! त्याजमुळेच लागतिल की आता कित्ती लांछने !
बा भीष्मा ! तव जागरूक सुमती सांगे तुला हेच का ?
की होऊन सभेत ही विवसना व्हावी सुखे निंदकां ?

५

लक्षोनी परमार्थ मंगल, सती पत्नीपदा स्वीकरी
ते कर्तव्य सदैव, थोर म्हणती, आहे पतीच्या वरी;
ते सोडून जिला नृशंस-शुनकी जो द्यूतकाराग्रणी
देई सोडुनि त्या नराप्रति पती कैसे म्हणावे जनी ?

६

जावो वैभव सर्व, कंटकवनी लागो सुखे जावया,
जागा आप्तजनात मान वरती नाहीच काढावया,
ते सारेहि खपेल, वस्त्र धरले दुःशासनाने यदा
धर्माची पतिची खरेच सरली संभावना गे तदा !

७

धर्मन्यायसुनीतिची जगभरी भेसुर भूते किती
तेव्हापासुनि नाचतात अजुनी नाही त्यांना मित्ती !
त्यांचे होउनिया निपातन कधी स्वातंत्र्य लोकां मिळे
आत्मा खिन्न मदीय रात्रदिवशी ऐशा विचारी जळे !

८

नवयुग : ऑगस्ट, १९२०

० ० ०

९९ : कै. कविवर्य केशवसुत व त्यांची

‘ म्हातारी ’ कविता

काव्यदेवीचे ‘ नव्या दमाचे शिपाई ’ सुविख्यात ‘ केशवसुत ’ यांची
“ म्हातारी ” नावाची कविता अतिशय प्रसिद्ध आणि लोकप्रिय आहे.
कित्येकांच्या मते कविकुलचक्रवर्तीच्या या कवितेत दिसून येणारे कल्पनाप्रभुत्व
कोणासही मोहवील. पण मी तिकडे भावनेच्या दृष्टीने पाहत असल्यामुळे
उत्तरोत्तर विकास पावणाऱ्या त्या कल्पनांपासून अंतःकरणास गुदगुल्या न होता
कशाघात झाल्याप्रमाणे तीव्र-तीव्रतर वेदनाच होतात. ज्यांनी केशवसुतांची
मूळ कविता वाचिली असेल त्यांनाच माझ्या कवितेतील सौरस्य समजून
येणार आहे.

२६६ : उघडि नयन

गणमात्रा जुळिल्या
झाले ख्यात जनी
काय कल्पना या !
साध्या शब्दांचा

लोकमुखांतूनी
कविराया, तुजला
पण हा कोणात
त्याच्या हृदयात

येते गायाला
पण औचित्याचे
प्रेतदहनकाली
अनुचित नर्तन हे

अल्लड तव बाला
म्हातारी उडता
प्रसंग हा बघुनी
का मग कविराजा,

दीर्घवयोमाने
नाही घरदार
काटेच्या झुडपी
नाशुनि जायाची

खिन्न खिन्न हृदये
तिजवर कविराया,
ही स्फूर्ती अथवा
कविपदवीला हा

निर्मिले काव्य नवे कविने,
डोलली हर्षुनिया सु-मने !
काय हा प्रतिभेचा पूर !
केवढा आहे मगदूर !

चालला ऐसा जयघोष
न व्हावा का मग संतोष !
खिन्न जन एक बैसलेला
कोंडुनी शोकपूर गेला !

कवीशा, खुशाल तू गावे
विस्मरण न कदा तुज व्हावे
गायनालाप कासया हे ?
ज्या स्थळी अश्रुपूर वाहे.

करुनि वर हात धरू पाही
सारखी खिदळत ती राही
पडावे दडपण संसृतिचे
निघाले तव चित्तावरचे ?

शुभ्र जी होउनिया गेली
अशी जी भटकत दिन ढकली
पडुनि वा रथ्याधूलीत
तिच्यावर हे कसले गीत ?

अश्रुजडनयनि जिला बघणे
विरचिसी कसली ही कवने
सांग त्या दीनेची थट्टा !
खरोखर मज वाटे बट्टा !

१

२

३

४

५

६

दारुण संसृतिचे
तेथ निघायाचे
विसरू वयहि नको
भयाण जेथ दिसे

“ ते दिन पुष्पांचे
हे दिन चिंतांचे
वृद्धांची थट्टा
वृद्ध तूहि असुनी

म्हणावया अपुले
तिला कवे, का रे
गंधर्वाचे हे
अरसिकराजा तू

खपुष्प तिज गणुनी
हा मुग्धत्वाचा
जी तव बाळेली
तिच्या हासण्याने

ती तव हे बोल
घेणार न का बा,
तू कविकुलराजा
तुझे बोल असले,

धन्य कल्पना त्या
शब्दांची जाळी
बसुनी मसणात
गायक तू मोठा

भयानक रूप जिथे दिसले
दडपण संसृतिचे कसले ?
उतरसी कुठला बाल्यात
आमुचा बा चरमप्रांत.

कोवळ्या किरणी खेळाचे
परंतू लटिके हसण्याचे ”
करावी अज्ञ बालकांनी
शब्द का येति असे कानी ?

न उरले म्हणुनी भटके जी
ढकलिशी यक्षिणिच्या कुंजी ?
वाटले विमान का तुजला ?
अधिप वा अदयजनांमधला

रंगही लागसि शोधाया
जाहला कळसचि कविराया !
बघुनि ये वात्सल्ये जवळी
दूर जी खिन्न मने गेली

ऐकुनी शरमुनिया भारी
घालुनी झुडपी काटेरी ?
सुकोमल हृदयाचा ख्यात
करिल का ती न प्राणान्त

हृदय पण काय तुला नाही ?
क्षोभकर निर्मिलीस का ही
भैरवी राग गायिलास
होय पण सहृदयता नाश !

जी दीना बघुनी
हर ! हर ! भलती ही

गारठुनि वाक्शक्ती जावी
तदा का तुला स्फूर्ति व्हावी ? १३

विविधज्ञानविस्तार : ऑगस्ट, १९२०

० ० ०

१०० : फुलास

सुदूर बसलो, तरी तव मनोज्ञ गंधच्छटा
स्मरुनि अजुनी कशा डुलति वृत्ति हर्षोत्कटा
तुझी ललित चारुता उसळुनी समंतात् फुला !
न काय रुचिरत्व ये सुचिर रुक्ष या भूतला ? १

अपार्थिव तुझ्या स्मिती झिरपल्या किती तेधवा
प्रपंचविषयातना नमन त्या तुझ्या वैभवा !
तुझ्या प्रतिदली दिसे नवसुखप्रभा कोंदली
फुला, मधुर मूर्ति ही तव म्हणून मी वंदिली ! २

असे सतत कंटकाकुल वनी तुझे राहणे
कधी न मजला गड्या मधुलवांशही लाभणे
तरी निरखुनी तुला दुरुनि धन्यता पावतो
तुझ्यावरि अहर्निशी मधुर गायने वाहतो ! ३

अनंतगुणशोभि तू तुज करी धराया फुला,
अनंतभुवनप्रभू गमत योग्य तो एकला
न हाव भलती कधी धरिन योग्यता आपली
स्मरून कुसुमेश्वरा, नतिशते तुला वाहिली ! ४

मासिक मनोरंजन : ऑगस्ट, १९२०

० ० ०

१०१ : अजुनि चालतोचि वाट !

अजुनि चालतोचि वाट ! माळ हा सरेना !
विश्रान्तिस्थल केव्हा यायचे कळेना !
त्राण न देहात लेश, पाय टाकवेना,
गरगर शिर फिरत अजी होय पुरी देना !
सुखकर संदेश अमित पोचविले कोणा,
भार वाहुनी परार्थ जाहलो दिवाणा !
काट्यांवरि घातलाचि जीव त्यासाठी,
हसवाया या केली किति आटाआटी !
हेच खास माझे घर म्हणुनि शीण केला,
उमगुनि मग चूक किती अश्रुसेक झाला !
दिन गेले, मास तसे वत्सरेहि गेली,
निकट वाटते जीवनसंध्या ही आली !
कुठुनि निघालो, कोठे जायचे न ठावे,
मार्गांतच काय सकल आयु सरुनि जावे !
काय निरुद्देश सर्व जीवन मम होते
मरुसरितेपरि अवचित झरुनि जायचे ते ?
पुरे ! पुरे ही असली मुशाफरी आता,
या धूलित दगडावर टेकलाच माथा ?

मासिक मनोरंजन : मे, १९२०

० ० ०

टी पा

कविता क्रमांक

१ गोस्वामी तुलसीदासजींच्या 'जागिये रघुनाथ कुँवर' या सर्वश्रुत 'प्रभाती'च्या चालीवरील हे भावगीत आहे. ही चाल व या चालीतील षण्मात्रिक रचना रेंदाळकरांच्या आवडीची होती. त्यांची अनेक गीते षण्मात्रिक असून याच चालीत आहेत. हे गीत ऑगस्ट १९११ च्या मासिक मनोरंजनात सचित्र प्रकाशित होताच रेंदाळकरांची महाराष्ट्रभर कवी म्हणून ख्याती झाली व कीर्ती पसरली. अच्युत बळवंत कोल्हटकर हे 'उषा' या आपल्या मासिकावर 'उघडि नयन रम्य उषा हसत हसत आली' ही या गीतातील पहिली ओळ अवतरण म्हणून देत असत. हे गीत विद्यार्थी असताना विठ्ठल दत्तात्रय घाटे हे आपल्या मित्र-मंडळीत म्हणत. तीं आठवण देताना ते लिहितात : "जलशाच्या सुरुवातीलाच 'उघडि नयन रम्य उषा' हे रेंदाळकरांचे प्रबोधन मी म्हणत असे. त्यातील मृदू, मधुर, प्रवाही, लघू अक्षरे म्हणताना मोठी मौज वाटे. विशेषतः

'गगन तरणिकररंजित । चपल धवल घन विहरत'

या ओळी आणि

विकचकमलगंधि पवन । शीतल, करि तापशमन ।

त्यात परि श्वसन तव न '

या ओळी मी अगदी नाट्यमय पद्धतीने आवेगाने म्हणायचा."

[दिवस असे होते, पृ. १४२]. यावरून रेंदाळकरांचे हे गीत त्यांच्या जन्मापासूनच किती लोकप्रिय आहे हे लक्षात येईल.

या गीतात भावनेपेक्षा वर्णनावर भर विशेष आहे. परंतु 'मंजुमधुर', 'विहगवृन्द' इत्यादी सानुप्राय समासांमुळे आणि 'खगकूजित', 'अलिगुंजित' यांसारख्या यमकांमुळे गीताची रचना श्रुतिसुभग झाली आहे शिवाय या गीतात मधून मधून वैयक्तिक भावनेचा कोमल स्पर्श आहे. आणि गेयतेमुळे एकंदर रचनेत गोडवा मिसळला आहे. रेंदाळकरांनी या गीताला 'प्रबोधन' हे संस्कृत शीर्षक दिले आहे, 'प्रबोधन' म्हणजे झोपेतून जागे होणे. त्यापेक्षा 'उघडि नयन रम्य उषा' हे शीर्षक दिले असते तर ते विशेष आपुलकीचे व सलंगीचे वाटले असते.

तिसऱ्या कडव्यात 'दृष्टी'ला 'स्निग्ध' हे विशेषण योजले आहे. ते अर्थपूर्ण आहे. त्यामुळे काळ्याभोर परंतु स्नेहमय उज्जल दृष्टीचे आणि रविकिरणांनी स्वर्णमय झालेल्या घनपंक्तीचे साम्य लक्षात येते. चवथ्या कडव्यात 'सुप्रभाताला' 'दारुण तिमिराच्या वार्तेलाही नष्ट करणारा' म्हटले आहे. ती कल्पनाही यथोचित व यथार्थ आहे.

रेंदाळकरांच्या कवितेत पाठभेद फारसे नाहीत. परंतु या गीताच्या सहाव्या कडव्यात 'तप्त तनु जहाली' असा पाठ आहे. तो मंदारमंजरीत 'विकल तनु जहाली' असा आहे. आणि सातव्या कडव्यात 'सुमुखि विफल सकल गमत' हा पाठ आहे. तो 'मंदारमंजरी'त 'सुदति ! विफल सकल गमत' असा आहे.

- २ या कवितेतील सहाव्या श्लोकावर स्वतः रेंदाळकरांची टीप आहे :
 "नदी व सिंधू दोन्हीही जलमय असतात म्हणून येथे सिंधूवर बंधुत्वाचा आरोप केला आहे." शिवाय 'सिंधू' हा शब्द संस्कृतात पुल्लिंगी आहे हेही लक्षात घेतले पाहिजे. रेंदाळकरांच्या मनात सुरुवातीपासून स्त्री-पुं-धर्मनिरपेक्ष अशा भगिनी-प्रेमाची किंवा मैत्रिणीच्या प्रेमाची कल्पना होती. ती त्यांच्या अनेक कवितांत प्रदर्शित झाली आहे. तिचा आरंभ प्रस्तुत कवितेत आहे.

- ३ रेंदाळकरांची या कवितेतील 'प्रेमा' ची कल्पना व्यापक आहे. येथे 'प्रेम' म्हणजे 'Compassion' ही प्रेरणा त्यांना अभिप्रेत आहे; 'प्रेम' म्हणजे 'Passion' ही विकृती अभिप्रेत नाही.
- ४ वैवाहिक जीवनाच्या प्रारंभातील ही एक कविता आहे.
- ५ 'उदात्त बुद्धीला अलौकिक असे जे काही पाहिजे असते, त्याच्या प्राती-करिता तिला झुरत पडावे लागत नाही काय?' अशी 'हरपले श्रेय' या कवितेवर केशवसुतांची टीप आहे. रेंदाळकरांनी प्रस्तुत कवितेवर तशीच टीप दिली आहे. रेंदाळकर हे ध्येयवादी होते. 'ध्येया' वर त्यांनी 'रमणीय रत्ना' चे रूपक केले आहे, त्याच्या 'प्रकाशा' मागे ते धावत आहेत. पण अजून 'ते रत्न' त्यांच्या हाती येत नाही. रेंदाळकरांनी या कवितेत श्लोकाच्या चार चरणांचा निर्बंध मोडला आहे.
- ६ स्वर्गपिक्षा इहलोकाची महती काही कमी नाही, हे तत्त्व या कवितेत स्पष्ट केले आहे. याच विषयावर सुमंतांची एक कविता 'अभिनव काव्य-माले' च्या 'तिसऱ्या भागा' त आहे.
- ७ या कवितेवर मासिक मनोरंजनात रेंदाळकरांची टीप आहे : "श्रीयुत वासुदेव गोविंद आपटे यांच्या 'वाल्मीकीचा जय' या पुस्तकावरून प्रस्तुत कविता रचण्याची स्फूर्ती झाली आहे. 'वाल्मीकीर जय' हे बंगाली पुस्तक १८८० च्या सुमारास महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री यांनी लिहिले. त्याच्या आधारे आपटे यांनी मराठी भाषांतर केले. मे १९११ च्या विविधज्ञानविस्तारात वि. कृ. भाटवडेकर यांनी त्याचे परीक्षण केले आहे. 'भाऊ भाऊ आपण सर्व भाऊ' हा या पुस्तकातला बोध आजच्या काळी तर फारच आवश्यक व उपकारक आहे. या कवितेच्या सतराव्या चरणातील 'स्फुरद्दीपिका' हा शब्द रेंदाळकरांना सहज स्फुरला आहे. 'Torch' ला इतका समर्पक दुसरा प्रतिशब्द नाही.

- ८ वैवाहिक जीवनाच्या वासंतिक काळातील हे एक भावमधुर प्रेमगीत आहे. पहिल्या कडव्यातील ' संवाहन ' या शब्दात ' अंग चुरण्या ' ची कल्पना आहे. तिसऱ्या कडव्यातील ' कुंतल तव उडती पवने । प्रीतीचे चामरभार ! ' ही कल्पनारम्य उत्प्रेक्षा कुणा वरे रसिकाला मोह घालणार नाही ?
- ९ रेंदाळकरांनी आपले प्रिय मित्र वामन जनार्दन कुंटे यांना ' प्रेमाचिया बोला । नाही पेस पाड । भलतेसे गोड । करुनी घेई ' या न्यायाने त्यांच्या विवाहप्रसंगी ' पद्मपुष्पांजली ' चा आहेर केला. तिच्यातला हा उतारा आहे. तो जितका वैयक्तिक तितकाच सार्वजनीन व जितका प्रासंगिक तितकाच सार्वकालिक आहे. त्यात रेंदाळकरांचा स्त्रियां-विषयीचा उदार दृष्टिकोण प्रकट झाला आहे. ' प्रतिबंधित स्त्रीवर्ग ' या कवितेपेक्षा हा उतारा प्रासादिक आहे.
- १० रेंदाळकरांच्या आयुष्यात चुकूनमाकून एखादा आनंदक्षण आला असावा. त्याची स्मृती म्हणून प्रस्तुत कविता उत्स्फूर्त झाली असावी. ' हसरे फूल ' ' आनंदाच्या क्षणा 'चे सांकेतिक (Symbolic) रूप आहे. सहाव्या श्लोकात रेंदाळकरांच्या कोमल व प्रेमळ स्वभावाचे प्रत्यंतर पटते.
- ११ विषय सर्वथा नवीन व संवेदनानुकूल असताना रेंदाळकरांनी तो निर्यमक रचनेत का बांधला ते कळत नाही. तो गीत-रचनेत अधिक हृदयंगम व परिणामकारक झाला असता.
- १२ गुजरालीत सुनीतासाठी (Sonnet) ' पृथ्वी ' वृत्त योजितात असे म्हणतात. रेंदाळकरांचे प्रस्तुत सुनीत त्याच वृत्तामध्ये आहे. आणि ते पूर्णतया निर्यमक असून यशस्वी झाले आहे. अंतर्बाह्य एकमात्र कवितेच्या चिंतनात विलीन झालेल्या कवीने या सुनीतात तिचे स्तोत्र

आलापिले आहे. या कवितेतील किंवा 'देवी' म्हणजे 'अभिनव वाग्विलासिनी, चातुर्यकलाकामिनी, विश्वमोहिनी शारदा' होय.

- १३ कवी आणि सृष्टी यांचे मित्रमैत्रिणीचे नाते अबाधित आहे हे तत्त्व.
- १४ कवित्व हा ईश्वरीय प्रसाद आहे हे तत्त्व.
- १५ हे एका बंगाली कवितेचे भाषांतर आहे. ते अतिशय भावमधुर आहे.
- १६ मनुष्याला नियती सोडीत नाही. मनुष्याच्या अनेक इच्छा असतात, पण त्या फलद्रूप होतातच असे नाही.
- १७ याला आधार -

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवता ॥

गीता. अ. २, श्लो. २८

- १८ शंकाकुल पत्नीचे समाधान. यातील एक श्लोक एकंदर कवितेत अनुचित वाटल्यामुळे गाळला आहे.
- १९ कविता वैयक्तिक आहे. कवितेत विनोदाचा प्रयत्न आहे. पण तो नीटसा साधलेला नाही, याची साक्ष सातव्या श्लोकातील उद्गार देतील.
- २० ' नशिवाची परीक्षा पाहावयास दूर देशी जाणारा उत्साही सुपुत्र आपल्या प्रिय मातेचा निरोप घेत असता आणखी काय म्हणणार ? ' अशी या कवितेवर रेंदाळकरांची टीप आहे. तिसऱ्या व चवथ्या श्लोकातील कल्पना जशा रम्य तसाच रेंदाळकरांचा आत्मविश्वास दुर्दभ्य आहे.
- २१ या अभंगांतून रेंदाळकरांची विश्वबंधुत्वाची (Universal brotherhood) कल्पना अभिव्यक्त झाली आहे. तिचा स्वर काहीसा स्वप्नमय राज्यासारखा (Utopia) आहे हे खरे. परंतु अभंगांचा एकंदर सूर

स्वतंत्रतेचा (Liberty), समतेचा (Equality) आणि बंधुतेचा (Fraternity) आहे. त्यांना समदृष्टी असणारी लोकशाही (Democracy) अभिप्रेत आहे.

तिसऱ्या अभागातील 'मर्यादा सोडून' या वाकप्रचाराचा अर्थ 'नीतिनियम तुडवून' असा नाही. 'मर्यादा' म्हणजे 'रूढीची जाचक बंधने' असा अर्थ रेंदाळकरांना अभिमत आहे. 'कुणाच्याही गळा घालोनिया हात' याचा अर्थ 'वाटेल त्या स्त्रीच्या गळ्यात वाटेल त्या पुरुषाचा हात' असा नाही. रेंदाळकरांना अभिमत असणारा अर्थ असा की, 'आम्हांस कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव मान्य नाही.' अनंत-तनयांनी 'काव्यचर्चे'त या कवितेची हवी तशी चर्चा करून वाचकांची दिशाभूल केली आहे आणि रेंदाळकरांची बदनामी केली आहे. कवीची वृत्ती साधी, कवितेतला भाव सरळ व भाषा सोपी आहे. त्यात वादाला कुठेही जागा नाही.

२२ नोव्हेंबर १९१२ च्या विविधज्ञानविस्तारात रेंदाळकरांचे मित्र नागेश यांची 'रानफूल' ही कविता आहे. ती सांकेतिक (Symbolic) कविता आहे : 'माधवी', 'कांचनकेतकी', 'आम्रमंजरी' इत्यादिकांशी सानंदलीला करणारे असंख्य आहेत. परंतु गरीब विचारांच्या रानफुलाकडे भुंगा देखील ढुकून पाहत नाही. लौकिक मित्रसंघ मिळो किंवा न मिळो, आत्मानंदात विलीन होणे यातच त्याला समाधान आहे. - असा त्या कवितेचा आशय आहे. त्यानंतर १९१२ च्या विविधज्ञानविस्तारात रेंदाळकरांची प्रस्तुत कविता प्रसिद्ध झाली आहे. 'सुंदर रानफूल वाळून दगडात पडले आहे, हे पाहून सारे विश्व अश्रुपुरात बुडवून टाकावे' असे त्यांना वाटते. ते त्याच्यासाठी एक निःश्वास सोडतात. त्यावर जानेवारी १९१३ च्या विविधज्ञानविस्तारात गोविंद नामक कुणातरी कवीची "रेंदाळकरांस 'रानफुला' चा निरोप" ही कविता प्रसिद्ध झाली आहे. ती कविता या दोन्ही कवितांपेक्षा विशेष विचारयुक्त व भावसंयत आहे-

माझी जीर्णदळ गळीनि पडती तो मृत्यु माझा नसे
 बीजाने उरतो तरुवरि पुन्हा रूपांतरे घेतसे
 माझे हे अमरत्व सिद्ध जगि या मर्मज्ञ ते जाणती
 सालंकार कुतूहले बहुपरी माझ्या यशा वर्णित
 डौलाने नटणे रुचे न, नटवी वृक्षांस मी रानि या
 दीर्घायुष्य नको, पुरे क्षण मला मत्कार्य साधावया
 येथे मित्र रसज्ञ भृंग मजला अत्यादरे सेवित
 वारेही उपकारि मत्परिमळा देशांतरी धाडितो.

नागेशांत व रेंदाळकरांत संवेदन व निवेदन आहे, पण चिंतन नाही.
 गोविंदांत गूढ चिंतन आहे.

२३ करमणु फीत या कवितेवर रेंदाळकरांची टीप आहे : “ वालविवाहाच्या
 चालीमुळे आमच्यातील कितीक तरुणांची अशीच स्थिती होत नाही
 काय ? ”

शेवटच्या चार ओळींत रेंदाळकरांनी आपले व्यक्तिगत दुःख सूचित
 केले आहे. याच चार ओळींचा उपयोग त्यांनी पुढे थोड्याफार फेर-
 फाराने ‘ वाभळीचे फूल आणि गुलाबाचे फूल ’ या कवितेत केला आहे.
 ‘ Marriage is the nursery of heaven ’ हा Jermy Taylor चा
 अनुभव रेंदाळकरांच्या बाबतीत खोटा ठरला होता. या कवितेतले
 रेंदाळकरांचे आत्मलेखन निर्विण्णभावात्मक आहे. त्यात असाहाय्यता
 व विकलता आहेत.

२४ रेंदाळकरांची ही कविता तात्त्विक (Philosophical) आहे. काळ
 हा सर्वभक्षक आहे. त्याच्या तडाख्यात मनुष्याने निर्माण केलेली एकही
 वस्तू टिकत नाही. मात्र परमेश्वराने निर्माण केलेली सृष्टी चिरंतन आहे,
 हेच वादातीत व सर्वपरिचित तत्त्व या कवितेत गोविलेले आहे.

२५ हे एक अत्युत्कट भावगीत (An intense passion lyric) आहे. रेंदाळकरांनी संस्कृत साहित्याचे परिशीलन केले होते. तेव्हा त्यांच्या मनावर त्या साहित्यातील बहिर्मुखी दृष्टीचा आणि प्रज्ञाप्रेरित पांडित्य-पूर्ण लेखनशैलीचा प्रभाव पडावा हे स्वाभाविक होते. परंतु त्यांचे प्रस्तुत भावगीत त्यांच्या नेहमीच्या शैलीपेक्षा अगदी आगळे व वेगळे आहे. भावगीताचा संभव हा मनाच्या एकाग्र स्थितीत होत असतो. त्या गीतात त्या वेळच्या मनःस्थितीचे भावपूर्ण व प्रत्ययकारी शब्दचित्र रेखाटलेले असते. भावगीतात कवीची वृत्ती आत्मनिष्ठ व निःसंकोच असते. भाव हा अंतःकरणात सखोल व सांद्र असतो. तो अर्थघन असल्यास अधिक उत्तम. तसेच गीतातले शब्द साभिप्रय हवेत आणि त्याच्या अभिव्यवतीत रचनेतील लय आणि उच्चारातला तोल यांचा एकजीव हवा. रेंदाळकरांचे प्रस्तुत गीत त्यांना प्रिय असलेल्या षण्मात्रिक रचनेत आहे. प्रत्येक चरणात आरंभी तीन षण्मात्रिक आवर्तने असून शेवट स्वतंत्र पाच मात्रांचा आहे. गीत वैतागातून स्फुरले आहे. तेव्हा शेवटच्या पाच मात्रा तो परिणामकारक रीतीने व्यक्त करण्याच्या दृष्टीने साहाय्यभूत झाल्या आहेत. गीताला पालुपद नसल्यामुळे वैतागाची उत्कटता व प्रखरता आरंभापासून अखेरपर्यंत टिकून राहिली आहे. ' फुटूनि गगन एथ पडो, ' ' तिमिरावर तिमिरांची लोटणी वळो नवी, ' ' गाढ त्या तमात जाऊ आपणही विस्मरुनी । लुल्ल होउ शून्यांतरि शून्य गडे होउनी ' या भीषणाद्भुत कल्पनाही मनातील त्राग्याला पूरक व पोषक आहेत.

२६ या ओजस्वी कवितेत रेंदाळकरांची केशवसुतांवरील अव्यभिचारिणी भवती व्यवत झाली आहे. या कवितेच्या ओघात रेंदाळकरांनी ' तुतारी ' व ' हरपले श्रेय ' या केशवसुतांच्या दोन कवितांचा निर्देश केला आहे. त्यावरून त्या कविता रेंदाळकरांना विशेष प्रिय असाव्यात असे वाटते.

चवथ्या श्लोकात रेंदाळकरांनी

गंगौघापरि भव्य केशवसुता ! सावेश वाणी तुझी

या एका चरणात केशवसुतांच्या वाणीला गंगेच्या ओघाची उपमा देऊन एकाच वेळी तिचे पावित्र्य, अनिरुद्ध प्रवाहित्व आणि विलक्षण प्रभावित्व सूचित केले आहे. पुढे सातव्या श्लोकात 'गंभीरार्णव गर्जनेसम तुझा गीतध्वनी' अशी आणखी एक उपमा आहे. पण ती उपमा गंगेच्या ओघाच्या उपमेप्रमाणे सार्थ नाही. रेंदाळकर कित्येकदा कविता उगोच लांबवतात. सौंदर्य हे विस्तारात नाही.

ही कविता निर्यमक आहे. जानेवारी १९१५ च्या विविधज्ञानविस्तारात या कवितेस उत्तर म्हणून 'केशवसुतांचा आत्मा' या टोपणनावाने 'सयमक कविता' या मथळ्याची हर्षे ऊर्फ आनंदीरमण यांची एक कविता आली आहे. या कवितेत निर्यमक रचनेचा पुरस्कार करणाऱ्या रेंदाळकरांबरोबर नागेश व गोविंदाग्रज यांच्यावरही आग पाखडण्यात आली आहे. रेंदाळकरांच्या कवितेतील 'तू नाहीस इथे बघून डुलती अत्यल्पबुद्धी कवि' या चरणावर टीकाकारांचा विशेष कटाक्ष आहे. वस्तुतः रेंदाळकरांनी केशवसुतांची स्तुती करताना इतर 'अत्यल्पबुद्धी' म्हणण्याचे काही कारण नव्हते.

२७ रेंदाळकरांच्या उत्तम कवितांपकी ही एक कविता आहे. यात एका मुलीचे बालपणापासूनचे आयुष्य निरनिराळे प्रसंग घेऊन चित्रित केले आहे. कविता अव्वलपासून अखेरपर्यंत कथापर आहे आणि तिची लांबण दूरवर आहे. येथे ती घेताना अनावश्यक वाटलेल्या भागांची छाटाछाट केली आहे.

रेंदाळकरांच्या अनेक कवितांत 'ताई' हे नाव येते. ते सामान्य अगर विशेषनाम नाही. तो एकंदर स्त्रीजातीसाठी योजिलेला एक संकेत

२५ हे एक अत्युत्कट भावगीत (An intense passion lyric) आहे. रेंदाळकरांनी संस्कृत साहित्याचे परिशीलन केले होते. तेव्हा त्यांच्या मनावर त्या साहित्यातील बहिर्मुखी दृष्टीचा आणि प्रज्ञाप्रेरित पांडित्य-पूर्ण लेखनशैलीचा प्रभाव पडावा हे स्वाभाविक होते. परंतु त्यांचे प्रस्तुत भावगीत त्यांच्या नेहमीच्या शैलीपेक्षा अगदी आगळे व वेगळे आहे. भावगीताचा संभव हा मनाच्या एकाग्र स्थितीत होत असतो. त्या गीतात त्या वेळच्या मनःस्थितीचे भावपूर्ण व प्रत्ययकारी शब्दचित्र रेखाटलेले असते. भावगीतात कवीची वृत्ती आत्मनिष्ठ व निःसंकोच असते. भाव हा अंतःकरणात सखोल व सांद्र असतो. तो अर्थघन असल्यास अधिक उत्तम. तसेच गीतातले शब्द साभिप्रय हवेत आणि त्याच्या अभिव्यवतीत रचनेतील लय आणि उच्चारातला तोल यांचा एकजीव हवा. रेंदाळकरांचे प्रस्तुत गीत त्यांना प्रिय असलेल्या षण्मात्रिक रचनेत आहे. प्रत्येक चरणात आरंभी तीन षण्मात्रिक आवर्तने असून शेवट स्वतंत्र पाच मात्रांचा आहे. गीत वैतागातून स्फुरले आहे. तेव्हा शेवटच्या पाच मात्रा तो परिणामकारक रीतीने व्यक्त करण्याच्या दृष्टीने साहाय्यभूत झाल्या आहेत. गीताला पालुपद नसल्यामुळे वैतागाची उत्कटता व प्रखरता आरंभापासून अखेरपर्यंत टिकून राहिली आहे. ' फुटूनि गगन एथ पडो, ' ' तिमिरावर तिमिरांची लोटणी बळो नवी, ' ' गाढ त्या तमात जाऊ आपणही विस्मरुनी । लुल होउ शून्यांतरि शून्य गडे होउनी ' या भीषणाद्भुत कल्पनाही मनातील त्राग्याला पूरक व पोषक आहेत.

२६ या ओजस्वी कवितेत रेंदाळकरांची केशवसुतांवरील अव्यभिचारिणी भक्ती व्यक्त झाली आहे. या कवितेच्या ओघात रेंदाळकरांनी ' तुतारी ' व ' हरपले श्रेय ' या केशवसुतांच्या दोन कवितांचा निर्देश केला आहे. त्यावरून त्या कविता रेंदाळकरांना विशेष प्रिय असाव्यात असे वाटते.

चवथ्या श्लोकात रेंदाळकरांनी

गंगौघापरि भव्य केशवसुता ! सावेश वाणी तुझी

या एका चरणात केशवसुतांच्या वाणीला गंगेच्या ओघाची उपमा देऊन एकाच वेळी तिचे पावित्य, अनिरुद्ध प्रवाहित्व आणि विलक्षण प्रभावित्व सूचित केले आहे. पुढे सातव्या श्लोकात 'गंभीरार्णव गर्जनेसम तुझा गीतध्वनी' अशी आणखी एक उपमा आहे. पण ती उपमा गंगेच्या ओघाच्या उपमेप्रमाणे सार्थ नाही. रेंदाळकर कित्येकदा कविता उगीच लांबवतात. सौंदर्य हे विस्तारात नाही.

ही कविता निर्यमक आहे. जानेवारी १९१५ च्या विविधज्ञानविस्तारात या कवितेस उत्तर म्हणून 'केशवसुतांचा आत्मा' या टोपणनावाने 'सयमक कविता' या मथळ्याची हर्षे ऊर्फ आनंदीरमण यांची एक कविता आली आहे. या कवितेत निर्यमक रचनेचा पुरस्कार करणाऱ्या रेंदाळकरांबरोबर नागेश व गोविंदाग्रज यांच्यावरही आग पाखडण्यात आली आहे. रेंदाळकरांच्या कवितेतील 'तू नाहीस इथे बघून डुलती अत्यल्पबुद्धी कवि' या चरणावर टीकाकारांचा विशेष कटाक्ष आहे. वस्तुतः रेंदाळकरांनी केशवसुतांची स्तुती करताना इतर 'अत्यल्पबुद्धी' म्हणण्याचे काही कारण नव्हते.

२७ रेंदाळकरांच्या उत्तम कवितांपकी ही एक कविता आहे. यात एका मुलीचे बालपणापासूनचे आयुष्य निरनिराळे प्रसंग घेऊन चित्रित केले आहे. कविता अव्वलपासून अखेरपर्यंत कथापर आहे आणि तिची लांबण दूरवर आहे. येथे ती घेताना अनावश्यक वाटलेल्या भागांची छाटाछाट केली आहे.

रेंदाळकरांच्या अनेक कवितांत 'ताई' हे नाव येते. ते सामान्य अगर विशेषनाम नाही. तो एकंदर स्त्रीजातीसाठी योजिलेला एक संकेत

(A symbol) आहे. रेंदाळकरांनी जागजागी तो संकेत आणून आपले स्त्रीदाक्षिण्य प्रकट केले आहे. पाचव्या भागातील 'मनी' म्हणजे 'मांजरी.'

२८ हीही कविता सरस व सुंदर आहे; पण प्रदीर्घ असल्यामुळे अनावश्यक वाटले ते भाग कमी केले आहेत. या कवितेच्या तिसऱ्या भागात रेंदाळकरांची 'काव्यदृष्टी' स्पष्ट झाली आहे.

२९ हे वुइल्यम व्लेक याच्या LAUGHING SONG चे बेमालूम मराठीकरण आहे. व्लेकचे काव्य Song आहे तसे रेंदाळकरांचे मराठी काव्यही 'संगीत' आहे. ते 'प्रतिकूल होइल कैसा कृष्णदेव माते' या सौभद्रातील गीताच्या चालीवर आहे. गीत हे भावपुरःसर व आटोपसर असावे तसेच हे गीत आहे. रेंदाळकरांनी मुळातील भावार्थ हवेत उडू दिलेला नाही. शिवाय या गीतात त्यांचे आशावादी व आनंदी कवि-हृदय हासताना व नाचताना दृष्टीस पडते .

When the green woods laugh with the voice of joy,
And the dimpling streams laughing by,
When the air does laugh with our merry wit
And the green hill laughs in the noise of it.

यातील दुसऱ्या चरणाच्या ठिकाणी

हसति गूढ चंचल ओढे घेत गोड ताना

हा चरण किती चपखल बसतो. पहिल्या चरणातील 'Woods' साठी रेंदाळकरांनी आपल्या कवितासंग्रहात 'शेते' व ('राने') हे दोन्ही शब्द ठेवले आहेत. विविधज्ञानविस्तारात केवळ 'शेते' हाच शब्द आहे. आणि 'नाचनाचताना' या कल्पनेकरिता तो योग्य आहे.

३० मुळात ही कविता प्रदीर्घ असल्यामुळे अनावश्यक वाटलेल्या भागांना कातरी लावून ती आटोपसर केली आहे. निसर्गाचे हुवेहुब छायाचित्र काढण्यात रेंदाळकर किती निपुण होते ते या कवितेत दिसेल. निसर्गाचे चित्रण सजीव व साकार वाटावे यासाठी त्यात कवीने स्वतःचे मनोलेखन केले आहे. यातील रेंदाळकरांची ' साकी ' शुद्ध मराठी असून सुंदर आहे.

३१ ' कादंबरी ' च्या कमनीय कथेची कल्पितसृष्टी निर्माण करणारा ' बाण ' हा अभिजात कवी रेंदाळकरांचा अत्यंत आवडता कवी होता. रेंदाळकरांनी त्याच्या ' कादंबरी ' ला मराठी वेपभूषा चढविण्याचा प्रयत्न चालवला होता. संस्कृत भाषेच्या कोषातील अगणित वस्त्राभरणांनी नटलेल्या ' कादंबरीला ' मराठीत सजविणे काही सोपे नव्हते. परंतु रेंदाळकरांनी ते कार्य मोठ्या नेटाने चालवले होते. त्यांच्या अकाल मृत्युमुळे मराठीकरणाने कार्य अपूर्णच राहिले. त्यातला हा एक उतारा आहे.

रेंदाळकरांनी प्रथम १९१२ च्या अखेरीस ' कादंबरी ' साकी छंदात आणण्याचा प्रयत्न चालवला होता. पण पुढे तो त्यांनी सोडून दिला. आणि १९१४ साली ती लगत्वानुसारी वृत्तांमध्ये गुंफण्याचा महान प्रयत्न सुरू केला. १९१५ च्या आरंभी या प्रयत्नास प्रोत्साहन मिळण्याचे एक अनपेक्षित कारण घडले. या वेळी रेंदाळकर पुण्यास हरिभाऊ आपट्यांकडे आले होते. ६ फेब्रुवारी १९१४ च्या करमणुकीत ' महाश्वेता ' या सदरा-खाली जाहीर माहिती देताना हरिभाऊ लिहितात— " औंधचे श्रीमंत वाळासाहेब पंतप्रतिनिधी हे नामांकित चित्रकार आहेत. त्यांनी कृपा करून आजपर्यंत कोठेही प्रसिद्ध न झालेले आपले महाश्वेतेचे चित्र माझ्या विनंतीवरून माझ्या स्वाधीन केले व करमणुकीच्या ग्राहकांस वाटण्याची परवानगीही दिली. . . या अल्पशा भेटीचा ग्राहकांनी स्वीकार करावा . महाश्वेतेची सुंदर कथा पुढच्या एकदोन अंकांत वाचकांस सादर केली जाईल. " हरिभाऊंच्या निवेदनानुसार १३ व २० फेब्रुवारीच्या

करमणुकीत रेंदाळकरांनी महाश्वेतेची कथा सादर केली आहे आणि पुढे तिला श्लोकबद्ध करून ती मार्च १९१५ च्या मासिक मनोरंजनात प्रसिद्ध केली आहे.

रेंदाळकरांच्या ' उघडि नयन ' या गीतात ' गगन तरणिकरंजित ', ' चपल धवल घन विहरत ' इत्यादी लघुवर्णांचे संमास आले आहेत, ते ' वाणा ' त आढळतात. एखाद्या नामांकित जवाहिन्याने ज्याप्रमाणे उज्ज्वल व मूल्यवान जवाहिरांची निवड करून काही एक कसूर न राहू देता मोठ्या कलाकुसरीने त्याचा कंठा गुंफावा त्याप्रमाणे रेंदाळकरांनी एकेका शब्दाची निवड करून हा उतारा रचला आहे. या ललित उतान्यात कल्पनासौंदर्य, वर्णमाधुर्य व रचनाचातुर्य यांचा त्रिवेणी संगम झाला आहे. तो अतिशय हृदययंगम आहे.

३२ निसर्गाच्या आवरणाखाली कवीने स्वतःचे मनोलेखन केले आहे. पण ते वर्णनात्मक किंवा कथनात्मक आहे. त्याचा निव्वळ आविष्कार असता तर तो सरळ हृदयापर्यंत गेला असता. या कवितेत रेंदाळकरांची भाषा प्रसादयुक्त, प्रसन्न व प्रवाही आहे. मधूनमधून अभिजात कवींच्या कृतीचे निर्देश आहेत. ते रेंदाळकरांची त्या कृतीवरील भक्ती व्यक्त करतात.

३३ कवित्वशक्तीला देवता कल्पून ही तिची आळवणी केली आहे.

३४ पाखराच्या पडद्याआड कुणातरी संजीवक व प्रेरक व्यक्तीला अनुलक्षून हे उद्गारगीत आहे. करमणुकीत या गीतावर ' घुमव घुमव एकदा फिरुनि तो गोड तुझा पावा ' ही तांब्यांच्या कवितेची चाल दिली आहे. मौलिक व अमोलिक कल्पनावैभवाच्या दृष्टीने या ओळी रमणीय व स्मरणीय आहेत....

बालतृणाला नाजुक हाते वारा कुरवाळी
तीहि नवोढेपरी लाजुनी पाहतात खाली !

- ३५ सामाजिक वर्गविषमतेवर आधारलेली ही कविता रेंदाळकरांच्या प्रतिकूल आर्थिक परिस्थितीत उगम पावली आहे. तिच्यात सुखासीनांवर, दुर्वर्तन्यांवर, समाजकंटकांवर व वावडूकांवर कठोर प्रहार आहे. दीनात्मे बलशाली हवेत तरच उद्धाराची काही आशा आहे.
- ३६ अंतरा वगळून ' घुमव घुमव एकदा फिरुनि तो गोड तुझा पावा ' याच तांत्र्यांच्या चालीवर रेंदाळकरांच्या अस्वस्थ व संतप्त मनःस्थितीचे हे करुणगीत आहे. हे करुणगीत स्फुरले तेव्हा रेंदाळकर दुःखी-कष्टी होते. त्यांना शांतता हवी होती, तिला हे आवाहन आहे. दुसऱ्या कडव्यातील ' फार कशाला दगडहि इथले शांतमूर्ति गमती ! ' या कल्पनेने तर रेंदाळकरांच्या विषयाचा कळस झाला आहे ! हे एक लहानसे हृदयस्पर्शी गीत आहे.
- ३७ ' आम्र ', ' पिक ', ' वाभूळ ' इत्यादिकांचे निमित्त करून रेंदाळकरांनी स्वतःचे भग्न हृदय उघड केले आहे.
- ३८ या गीतात पश्चात्तापपुनीत आशावादी मनाचे चित्र आहे. कविता सहचारिणीस उद्देशून आहे.
- ३९ रेंदाळकरांचे अंतःकरण कोवळे व हळवे होते. त्यावर वारंवार शत शत आघात होत. पण ते ते आघात निमूटपणे सहन करीत. (There is a healing in the bitter cur) या सौंदर्या वचनावर त्यांचा विश्वास होता. तिसऱ्या श्लोकात रेंदाळकरांनी आपली शोचनीय दशा उघड केली आहे.
- ४० ही एक प्रदीर्घ कथा-कविता आहे. एका स्त्रीचा प्रियकर नदीत बुडून मरण पावला आहे. तिचा विलाप या कवितेत तिच्याच मुखाने वदवला आहे. कविता लांबली असल्यामुळे तिच्यातील अनावश्यक भागात काट-छाट केली आहे. कवितेचा विषय, त्यातील भावभावना, विचार आणि कल्पना या सर्व गोष्टी रेंदाळकरांच्या मनात अगदी स्पष्ट असत. त्यामुळे

त्यांची लेखणी भरभर चाले व त्यांना समर्पक शब्द सहज सुचत. केशव-सुतांची 'मुळामुठेच्या तीरावर' आणि तांब्यांची 'वियोगिनी' या कविता सर वॉल्टर स्कॉटच्या 'Jock of Hazeldean' या कवितेवर आधारलेल्या आहेत. रेंदाळकरांची कविता त्याच प्रसंगावर आहे. पण ती स्कॉटवर आधारलेली आहे किंवा नाही हे कळत नाही.

४१ कविता अनुदार टीकाकारांना अनुलक्षून आहे. सातव्या ओळीतला 'मित्र' हा शब्द श्लिष्ट आहे. सातव्या कडव्यातील ही कल्पना सर्वस्वी नवीन आहे. कवितेला एखाद्या इंग्रजी कवितेचा आधार आहे की काय कळत नाही—

मुख न दाविता होते हिंडत खिन्न देवदूत,
वनि खद्योतप्रभामिषे तत्पद होते दिसत

४२ पाचव्या कडव्यातील कल्पना रमणीय व स्मरणीय आहे. कवितेस तपशील असला तरी तो चित्रमय आहे. कविता साधी पण प्रसादपूर्ण आहे. कवितेची भाषा सोपी आहे पण हलकीफुलकी नाही. रेंदाळकर संस्कृत-प्रचुर व थेट मराठी या दोन्ही प्रकारच्या भाषा योजण्यात सिद्ध होते. याचा एक विपरीत परिणाम असा झाला आहे की, एखाद्या वेळी ते भावनेपेक्षा भाषेलाच महत्त्व देतात.

४३ " I remember a day in my childhood
I floated a paperboat in the ditch "

या रवींद्रनाथ ठाकुरांच्या कवितेचे हे यथातथ्य रूपांतर आहे. रेंदाळकरांना बंगाली अवगत असताना त्यांनी हे रूपांतर इंग्रजीवरून का केले ते कळत नाही.

४४ 'समापन' म्हणजे 'समाप्त करणे.' रेंदाळकरांनी ही कविता 'अन्योक्ति-मुक्तांजली'च्या दुसऱ्या अंजलीच्या शेवटी जोडली आहे. हिचे मूळ शैलेच्या पुढील प्रसिद्ध पंक्तीत असावे—

Music when soft voices die,
 Vibrates in the memory—
 Odours, when sweet violets sicken,
 Live within the sense they quicken.

४५ ही कविता अन्योक्ति-मुक्तांजलीच्या दुसऱ्या अंजलीच्या आरंभी प्रस्तावनेप्रमाणे जोडली आहे. कवीच्या मनातर बाह्य परिस्थितीचा होणारा परिणाम; आणि त्यात जे सुंदर असेल, जे मधुर असेल, जे सुकुमार असेल, त्याचा त्याने केलेला स्वीकार व त्याचा काव्यमय हृदयंगम आविष्कार या प्रक्रियेचे हे विशदीकरण आहे. शेवटचा संस्कृत अनुष्टुप सुभाषितरत्नभांडागारातून अवतीर्ण केला आहे. 'ती ती पदे नित्य फिरून येती' हा 'काव्यरत्नावली' वरील श्लोक त्याचाच अनुवाद होता.

४६ ही कविता तोरुलता दत्त हिच्या

“ Sweet O sweet is the memory
 My birth-place hid in greenery ”

या कवितेचे रूपांतर आहे. रेंदाळकरांनी पुण्यास हरिभाऊंच्या सह-वासात तोरुलतेच्या कविता वाचल्या आणि पुढे त्यांपकी वऱ्याच कविता मराठीत अनुवादिल्या.

तोरुलता ही कवयित्री १८५९ साली जन्मास आली; आणि १८७७ साली वयाच्या १८ व्या वर्षी दिवंगत झाली. ती बाबू गोविंदचंद्र दत्त यांची मुलगी. या गोविंदचंद्रांचा श्रीरामपूर येथील मिशनरी बुइल्यम करे यांच्याशी स्नेहसंबंध होता. त्यांच्या प्रेरणेने त्यांनी १८६२ साली सहकुटुंब सहपरिवार खिरस्ती मताचा स्वीकार केला. पुढे ते १८६६ च्या सुमारास आपल्या दोन मुली अरु व तोरु यांच्यासह इंग्लंडला गेले व काही काळ फ्रान्समध्ये राहिले. अरु व तोरु या दोघींना कविता-रचनेचा नाद होता. त्यात तोरु विशेष प्रतिभासंपन्न होती. तिला

उघडि नयन • २८५

संस्कृत, बंगाली, इंग्रजी व फ्रेंच या चार भाषा उत्तम अवगत होत्या. फ्रेंच भाषेत तिने एक कादंबरी रचली आहे. इंग्रजी भाषेत तिचे 'Sheaf gleaned in French Fields' आणि 'The Historical ballads and legends of Hindostan' हे दोन कवितासंग्रह आहेत. से तिच्या निधनोत्तर तिच्या वडिलांनी प्रसिद्ध केले. यांपैकी पहिल्या कवितासंग्रहात अरूच्या व तोरूच्या काही स्वतंत्र कविता असून, बहुतेक सर्व कविता प्रसिद्ध अशा फ्रेंच कवींच्या कवितांची भाषांतरे आहेत. या कवितासंग्रहाची सुविख्यात काव्यमीमांसक एडमंड गॉस याने मुक्तकंठाने प्रशंसा केली आहे. दुसऱ्या कवितासंग्रहात आपल्या पुराणातील कथा पद्यबद्ध केल्या आहेत. रेंदाळकरांचे सर्व अनुवाद पहिल्या कवितासंग्रहातील कवितांचे आहेत.

रेंदाळकरांचा प्रस्तुत अनुवाद सहज सुंदर आहे. त्यातील शेवटच्या दोन ओळींत निसर्गाकडे परतण्याची त्या काळची प्रवृत्ती आहे. चवदाव्या ओळीत 'ताई' चा उल्लेख आहे. तो अर्थातच रेंदाळकरांच्या पदरचा आहे. रेंदाळकरांच्या या 'ताई' चे अस्तित्व केवळ कल्पनाकलित आहे. देवदूताप्रमाणे सालस व बालकाप्रमाणे निरागस अशा बालपणाच्या स्मरणाच्या 'ताई'चा निर्देश उठून दिसतो.

'चित्तन' म्हणजे 'स्मरण' किंवा 'आठवण.'

- ४७ रेंदाळकरांनी या कवितेवर टीप दिली आहे, तिच्यात ही कविता मायकेल मधुसूदन दत्त यांच्या 'वीरांगना' नामक काव्याच्या आधारे लिहिल्याचे सांगितले आहे; आणि मायकेल मधुसूदनला 'वंगकविसम्राट' ही पदवी लावली असून 'वीरांगना' या काव्याला 'नितांतरमणीय' हे विशेषण जोडले आहे. यावरून रेंदाळकरांची मायकेल मधुसूदनांच्या कवितेवरील अनुपम भक्ती व्यक्त होते.

मायकेल मधुसूदन दत्त यांचा जन्म यशोहर जिल्ह्यातील सागरदांडी नामक गावात २५ जानेवारी १८२४ रोजी झाला. गावात प्राथमरी

शिक्षण घेतल्यावर हे कलकत्यास हिंदू कॉलेजात गेले. कॉलेजात असतानाच यांनी कीर्ती मिळविली होती. इंग्रजीशिवाय ग्रीक आणि लॅटिन या भाषाही यांना अवगत होत्या. ९ फेब्रुवारी १८४३ रोजी यांनी ख्रिस्ती मताचा स्वीकार केला. १८५८ मध्ये यांनी इंग्रजीत ' रत्नावली ' चा अनुवाद केला. आणि त्यानंतर वंगीय वाङ्मयाच्या सेवेस आरंभ केला. यांनी वंगालीत तिलोत्तमासंभव, मेघनादवध, वज्रांगना व वीरांगना ही काव्ये रचली आहेत. यापैकी ' मेघनादवधा ' ला माधवानुजांनी मराठी रूपे दिली असून ' वीरांगनेतील ' तील ' तारेची प्रणयपत्रिका ' व ' शकुंतलेची प्रणयपत्रिका ' या दोन पत्रिकांचा मराठीत अनुवाद केला आहे. माधवानुजांनी ' मेघनादवधा ' चा अनुवाद १९०४ साली केला असून या दोन पत्रिकांना मराठी रूप १९०९ साली दिले आहे. रेंदाळकरांचा प्रस्तुत अनुवाद १९१५ मधला आहे. य. म. केणी या नावाच्या गृहस्थांनीही ' रुक्मिणीची प्रणयपत्रिका ' व ' शूर्पणखेची प्रणयपत्रिका ' या दोन पत्रिकांचे अनुवाद केले होते, ते अनुक्रमे नोव्हेंबर १९१७ च्या आणि जुलै १९१८ च्या ' नवयुगा 'त प्रसिद्ध झाली आहे. केणींच्या ' शूर्पणखे ' च्या पत्रिकेला रेंदाळकरांच्या शूर्पणखेच्या पत्रिकेच्या नखाचीही सर नाही. केणींनी आपण माधवानुजांचे कार्य पूर्ण करित आहोत असे उद्गार काढले आहेत. अर्थात ते कार्य त्यांच्याकडूनही पूर्ण झाले नाही. केणींना रेंदाळकरांचा हा अपूर्व यशस्वी प्रयत्न माहित नसावा. रेंदाळकरांनी मायकेल मधुसूदनांच्या ' वज्रांगने ' चा ' विरहिणी राधा ' हा मराठी अनुवाद केला आहे.

मायकेल मधुसूदन १८६२ मध्ये सपत्नीक विलायतेच्या सफरीस गेले होते. तेथे त्यांना कमालीचे कर्ज झाले. ते फेडण्यास त्यांना उदारमनस्क ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांचे साहाय्य झाले याच वेळी मायकेल मधुसूदनांनी Sonnet ला ' चतुर्दशपदी ' या नावाने वंगालीत आणले. त्यांनी आपल्या ' चतुर्दशपदकवितावली 'त विद्यासागरांच्या औदार्याचा उल्लेख मोठ्या कृतज्ञ भावाने केला आहे. १८६७ मध्ये मायकेल मधुसूदन

वॅरिस्टर होऊन मायभूमीला परत आहे. १८७३ साली त्यांचा अंत मात्र दारिद्र्यात, दुःखात व मोठ्या हालअपेष्टांत झाला. ते २६ जानेवारी १८७३ रोजी अलीपूर इस्पितळात मरण पावले.

मायकेल मधुसूदनांचे मेघनादवध हे काव्य अमित्रच्छंदात (Blank verse) आहे. बंगालीत वीररसात्मक काव्य लिहिता येणे शक्य आहे, हे त्यांच्या ' मेघनादवधा ' ने सिद्ध केले. त्यांच्या निर्यमक रचनेस प्रथम विद्यासागरांसारख्या विद्वानांचा विरोध होता. पण पुढे त्यांच्या काव्याचे यश पाहून तो मावळला. ' निर्यमक कवितेचा अर्ज ' या कवितेत फणसे यांनी या घटनेचा निर्देश केला आहे :

विद्यासागर सुज्ञ तो पण चुके, तत्रापि मागाहुनी
माय्केले मधुसूदने वळविला माझ्याकडे तो झणी ।

मायकेल मधुसूदन दत्त यांनी इंग्रजीमधून चतुर्दशपदी (Sonnet) अमित्रच्छंद (Blank verse) हे रचनाप्रकार बंगालीत आणले. त्यांपैकी पहिला प्रकार केशवसुतांनी मराठीत आणला तसा दुसरा प्रकार आपण आणावा अशी स्फूर्ती तर रेंदाळकरांना झाली नसावी ना ? ' मित्र ' म्हणजे ' यमक ', ' अमित्र ' म्हणजे ' निर्यमक. '

रेंदाळकरांची प्रस्तुत कविता ते सांगतात त्याप्रमाणे खरोखरच नितान्त रमणीय आहे. म्हणून ती प्रदीर्घ असली, तरी तिच्यात काटछाट केलेली नाही. कवितेत विरह आहे तो करुण आहे. प्रणय आहे तो असाहाय्य आहे आणि कल्पनांचा शृंगार आहे तो मनोरम आहे.

४८ रेंदाळकरांचा या कवितेतील वृत्ती गंभीरोदत्त आहे, पाचव्या आणि सहाव्या श्लोकांत त्यांचा विनम्र भाव प्रकट झाला आहे.

४९ या गीताचा आणि पहिल्या गीताचा मथळा सारखा आहे. पण या एकाच विषयावरील दोन गीतांत फरक आहे. प्रस्तुत गीत तोरुलता दत्तच्या एका गीतावर आधारलेले आहे .

Still barred the doors !

The Far East glows

The morning—wind flows

fresh and free

Should not the hour

That makes the rose

Awaken also thee ?

या गीताची गोविंद वासुदेव कानिटकर आणि भास्कर रामचंद्र तांबे यांनी भाषांतरे केली आहेत. पण त्यापेक्षा रेंदाळकरांची ही प्रतिच्छाया विशेष शीतल व सुखकारक आहे. 'कमल असे सृजिले । सरास्तव । कमल असे सृजिले' ही रेंदाळकरांची कल्पना संस्कृतातील या सुभाषिता-वरून सुचली आहे :—

शशिनाच निशा निशयाच शशी

शशिया निशयाच विभाति नभः ।

पयसा कमलं कमलेन पयः

पयसा कमलेनच भाति सरः ॥

- ५० 'वसंतो बधुनि मेनकेला ।' ही या गीताची चाल भावनानुकूल आहे. हे राष्ट्रगीत अकारण लांब होते. ते आटोपसर केले आहे. हे गीत 'प्रतिकूल होइल कैसा' या किलोस्कर चालीवर आहे. चवथ्या कडव्या-तले मागणे ज्ञानेश्वरीच्या पसायदानातील आहे.
- ५१ करमणुकीत या कवितेवर रेंदाळकरांची टीप आहे — "प्रसिद्ध गुर्जर राजकवी कलापी यांच्या एका रमणीय काव्याचा भावानुवाद." मूळ गुजराथी कवितेत श्रद्धा एकदा उडून गेली म्हणजे ती पुन्हा बसत नाही असा एक तत्त्वविचार आहे. तो रेंदाळकरांच्या भावानुवादात उतरलेला नाही.

५२ तोरुलता दत्तची वहीण अरू ही निधन पावली. त्या प्रसंगी तोरून मुत्यु-
गीत लिहिले .

Though childhood days are past and gone.

More innocent no child could be

Though grace in feature shone

Her maiden heart was fancy free.

रेंदाळकरांची प्रस्तुत 'मृत कन्या' ही कविता तोरूच्या वरील कवितेवर
आधारलेली आहे. भास्कर रामचंद्र तांबे यांनीही या कवितेचे भाषांतर
केले आहे.

५३ रेंदाळकरांच्या या कवितेला 'मायकेल मधुसूदन दत्त यांच्या एका
बंगाली कवितेचा मुग्ध आधार असला, तरी तिची योग्यता स्वयंप्रेरित
स्वतंत्र कवितेइतकी भारी आहे. प्रथम श्लोकातील 'पाद' व
'शृंखला' या शब्दावर श्लेष आहेत. मराठी 'साखळ्या' हा शब्द
संस्कृत 'शृंखला' या शब्दापासून सिद्ध झाला आहे. पण दोघांच्या
अर्थामध्ये तफावत आहे. मराठी काव्यदेवीच्या पायांत यमकांच्या
साखळ्या शोभतात का यमकांच्या शृंखला रूततात हा प्रश्न आहे.
दुसऱ्या श्लोकात 'गण' शब्दावर श्लेष आहे. तिसऱ्या श्लोकातील
सारेच दृष्टांत समर्पक आहेत. त्यात 'रंग' या शब्दावर श्लेष आहे.
कवितेतील निर्यमकतेचे समर्थन जितके काव्यमय तितकेच विनतोड
आहे.

५४ अकारण विस्तृत असलेली ही कविता अनावश्यक श्लोक वगळून सुटसुटीत
केली आहे. रेंदाळकरांनी या कवितेत आपल्या समकालीन कवींचा व
गोविंदाग्रजांसारख्या समवयस्क कवींचा उल्लेख मोठ्या गौरवाने केला
आहे. रेंदाळकर हे किती निर्मत्सर, निर्दम व निष्कपट होते हे यावरून
उघड होईल.

- ५५ 'जाधवांची मंजुळा' या रेंदाळकरांच्या अपूर्ण राहिलेल्या खंड-काव्यातला हा एक उतारा आहे. कवितेचा मथळा स्वतः रेंदाळकरांनीच दिला आहे. उतान्यावर त्यांची टीप आहे—“प्रस्तुत उतारा जाधवांची मंजुळा नावाच्या अप्रसिद्ध काव्यातील आहे. चंद्रराव मोऱ्याच्या अत्याचारास कंटाळून गिरजा नावाची कुळवंत मराठ्याची मुलगी आपल्या पतीबरोबर अरण्यात राहावयास गेली असता, तिच्या सौंदर्याने मुग्ध झालेला चंद्रराव मोरे तिला एकटी गाठून तिचे मन वळविण्याचा प्रयत्न करीत आहे.” कविता माल्यभारा वृत्तामध्ये आहे.
- ५६ 'आर्ताची विनवणी' या शीर्षकानुसार या कवितेत खरोखरच रेंदाळकरांच्या अंतःकरणातील आर्तता व आर्द्रता उतरली आहे. कविता वाचतांना पंतांच्या केकावलीचा आभास होतो. परंतु रेंदाळकरांची अगतिकता व निराधारता पंतांत नाही. ते देवाशी वादविवाद करतात व दाद मागतात.
- ५७ आधिव्याधी व उपाधी यांनी वारंवार त्रस्त होणाऱ्या आपल्या उद्विग्न मनास या कवितेत रेंदाळकरांनी प्रोत्साहित व उत्साहित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. रेंदाळकर हे संघर्षापासून दूर पळणारे नव्हते. त्यांचा उद्योग प्रचंड होता, उत्साह उदंड होता आणि आशावाद अखंड होता.
- ५८ हे गीत रेंदाळकरांनी आपले परमप्रिय मित्र नागेश यांच्या पत्नींना लिहून पाठविले होते. त्यात साध्या गाण्याची, प्रेमळ सुरांची, मधुर कल्पनांची, अनाढ्य भाषणाची, हृदयातल्या मृक भावनेची, सरलतेची आणि शुचितेची स्तुती आहे. हृदयंगम भावगीताला हे गुण आवश्यक व पोषक आहेत.
- ५९ हे 'प्रार्थनाष्टक' केकावलीच्या धाटणीवर आहे. परंतु त्यातील भावाची उत्कटता व शुचिता, कल्पनांची कोमलता व कमनीयता आणि रचनेची अव्यंगता व कुशलता हे गुण अवर्णनीय आहेत. दुसऱ्या, तिसऱ्या,

चौथ्या व पाचव्या श्लोकांतील कल्पना मौलिक व मार्मिक तर आहेतच परंतु मनोरम आहेत. ४८। ५६ व ५९ ही सर्व स्तोत्रे भावगीतात्मक, आहेत.

- ६० ही एक अपूर्ण कविता आहे. वृत्त 'हरिणी' आहे.
- ६१ अपूर्णतेत सुंदरता आहे हे तत्त्व. वृत्त 'हरिणी' आहे.
- ६२ 'पृथ्वी' हे |रेंदाळकरांचे अत्यंत आवडते वृत्त होते. 'भक्ती'— 'करुण', व 'वात्सल्य' या मृदुमधुर रसांच्या आविर्भावासाठी हे वृत्त पोषक आहे. 'कोरांटीची फुले,' 'वसंतदेवी,' 'बाभळीचे फूल आणि गुलाबाचे फूल,' 'माझे दिव्य' इत्यादी कवितांत रेंदाळकरांनी 'बाभळीचे फूल' हे संकेत (Symbol) म्हणून योजिले आहे. या सर्व कवितांतून त्यांच्या व्यक्तिगत जीवनाचे पडसाद उमटले आहेत. 'आलिया भोगासी असावे सादर' ही शरणागती या कवितांत आढळते. क्वचित् त्राग्याचे व विषादाचे विसंवादीं सूर आहेत. परंतु त्यांची परिणती 'आत्मसमाधाना'त झाली आहे. विषाद आणि विराग यांच्या द्वंद्वामुळेच या साऱ्या कविता हृदयस्पर्शी झाल्या आहेत. रेंदाळकरांचा संसार सुखासमाधानाचा नव्हता हेच खरे.
- ६३ रेंदाळकरांच्या प्रकरणात्मक प्रदीर्घ कवितांत 'यमुनागीता'चे स्थान हृदयंगमतेच्या दृष्टीने अढळ आहे. या गीतामार्गील भावनेत आवेग आहे. शिवाय विचारांची पातळी उंच आहे. 'यमुने'च्या या प्रवाहात कुठेही गढूळपणा अथवा निरामयतेला बाधक असा अंश नाही. 'यमुने'चा हा प्रवाह अस्खलित असला तरी त्यात असंख्य विविध तरंग आहेत. त्या तरंगांच्या अंतरंगात एकच निर्वेदाचा रंग असला, तरी बहिरंगत अनेक रंग आहेत. प्रस्तुत त्या प्रवाहातले दोन तरंग सादर केले आहेत. रेंदाळकरांचे हे काव्य वाचताना अनेकदा 'यमुना' ही नदी आहे, की एखाद्या देवतास्वरूप स्त्रीचे प्रतीक आहे, की एखादी अभिप्रेत व्यक्ती आहे अशी शंका मनात साकार होते—

होतो खेद गतेतिहास तव गे येता परी मानसी
 आर्ये ! कालियसंगमे विषयुता होतीस झाली कशी ?
 साधूंनी निज शील वैभव गुणे साधू करावे खला
 की व्हावे खल सांग आपण, कसा हा मार्ग तू सेविला ?
 केले दूषणधाम दुष्ट भुजगे स्वीय प्रभावे तुला,
 नाही स्वद्गुणराशि थोर कमती थोडाहि गे जाहला !
 संमोहन तयामुळेच हरिने दंडून दुष्टाहिते
 केले तोय तुझे पवित्र अजुनी ते दुर्जना तारिते !

हे श्लोक वाचताना तर ही शंका अधिकच बळावते. रेंदाळकरांचे हे
 'यमुनागीत' आधुनिक मराठी कवितावाङ्मयातली एक अजरामर
 कविताकृती आहे यात काही संशय नाही.

६४ 'जागिरे रघुनाथ कुंवर' या रेंदाळकरांच्या नेहमीच्या आवडत्या
 चालीवर हे एक भावगीत आहे.

६५ हे एक भावमधुर भक्तिगीत आहे. चाल पूर्वोक्त गीताचीच आहे. गीतात
 'अधीरता' आहे. ती षण्मात्रिकाच्या द्रुतगतीत विलीन आहे.

६६ अमेरिकन कवयित्री Ella Wheeler Wilcox हिच्या Poems of
 Passion मधील Solitude या कवितेला घातलेला हा मराठी पोषाख
 आहे. तो इतका अनुरूप आहे की मूळ इंग्रजी असावे असा संशयही
 येत नाही. विल्काँक्सची कविता अशी :

Laugh, and the world laughs with you;
 Weep, and you weep alone;
 For the sad old earth must borrow its mirth,
 But has troubles of its own.

१९१५ ते १९२० च्या मध्ये ही अमेरिकन कवयित्री बऱ्याच मराठी
 साहित्यिकांची आवडती होती असे दिसते. हरिभांऊ आपटे, अनंततनय

वालकवी, सोनाळकर इत्यादिकांनीं हिच्या कविता अनुवादिल्या आहेत.

- ६७ वृत्त स्त्रग्धरा आहे. कवितेत गीतांजलीच्या धर्तीवरील गूढाशय आहे. 'ती आली आणि गेली तरि हरहर ! मी मग्ननिद्रेत होतो !' म्हणजे साक्षात्काराचा समय समोर होता. परंतु माझे अज्ञान अजून कायम होते. रेंदाळकर काही काळ जगते. तर त्यांनी या प्रकारच्या गूढ चिंतनिका (Mystic or Reflective Poems) अवश्य लिहिल्या असत्या. ही चिंतनिका आशयदृष्ट्या सांद्र व भावनादृष्ट्या आर्द्र आहे.
- ६८ रेंदाळकरांचे अखेरीचे दिवस प्रपंचाच्या विवंचनेत व प्राक्तनाच्या वंचनेत व्यतीत झाले. आपल्या निरागस लहानग्या मुलीला निजलेली पाहून त्यांच्या मनात तिच्या भवितव्याचे भेसूर चित्र उभे राहिले. 'अतिस्नेहः पापशंकी.' दुसऱ्या व तिसऱ्या श्लोकांत रेंदाळकरांची मनोव्यथा आहे. तिसऱ्या श्लोकात शंकाकुलता आहे आणि शेवटच्या श्लोकात निरुपायाने स्वाभाविक अशी त्या परमेश्वराला शरणागती आहे.
- ६९ हरिभाऊंनी १३ मार्च १९१३ च्या 'करमणुकी'त आपल्या एकुलत्या एक मुलीच्या निधनावर 'एक स्वप्न' हे वैलापिक गद्यकाव्य लिहिले आहे. त्यात कळीला कीटकाने कुरतडल्याची कल्पना आहे. ती वाचून तर रेंदाळकरांना ही कविता स्फुरली नसेल ना ? कविता 'चामर' वृत्तामध्ये आहे.
- ७० १९१९ च्या पंजाब प्रकरणानंतर पुढे या देशात राष्ट्रवाद्यांना ऊर्जित काळ आला होता. त्या वेळच्या चळवळीमुळे कदाचित रेंदाळकरांना ही कविता रचण्याची स्फूर्ती आली असावी.
- ७१ तिसऱ्या श्लोकातील 'काव्याची मोहदृष्टी क्षणभर करुनी दूर पाही सभोती' या चरणावरून रेंदाळकरांनी स्वतःला लक्ष्य करून ही अन्योक्ती रचली असावी असे वाटते. कल्पनेत तरंगण्यापेक्षा प्रत्यक्ष व्यवहारात

वावरले पाहिजे हे तत्त्व या अन्योक्तीत ग्रथित केले आहे. कविता 'स्त्रग्धरा' वृत्तामध्ये आहे. निर्यमक रचनेचा पुरस्कार करणारे रेंदाळकर पुढे पुढे सयमक रचना करू लागले होते, हे दर्शनीय आहे. पुन्हा त्यांना यमक सहज साधत असे हे विशेष. चवथ्या श्लोकात 'रिरंसा' हा एक अपरिचित शब्द आला आहे. 'रिरंसा' म्हणजे उडण्यावागडण्याची, खेळण्याखिदळण्याची, रासविलासा' ची उत्कट इच्छा.

७२ पुण्या-मुंबईसारख्या मोठ्या शहरांतील धक्काबुक्कीच्या व बकाली जीवनाचा उवग आलेल्या क्षणी अंतःकरणास स्पर्श करणारे हे प्रसन्न गीत रेंदाळकरांना स्फुरले असावे. हे गीत पुन्हा पुन्हा त्याच त्या सात मात्रांचे आवर्तन होणाऱ्या लगत्वानुसारी 'चामर' वृत्तामध्ये आहे. ते वृत्त वाचताना जणू काय 'चामर' म्हणजे 'चवरी' ही मोठ्या झोकदारपणाने पुन्हापुन्हा खाली झेप टाकीत आहे असे वाटते. तिसऱ्या श्लोकात शारदेला 'परिवादिनी' हे विशेषण दिले आहे, ते यथार्थ आहे. उषेला 'लास्यमंथर' म्हटले आहे. म्हणजे ती हावभावयुक्त नृत्य करण्याचे जणू काय भांडारच आहे ! ही कविता रेंदाळ या रेंदाळकरांच्या कुलग्रामास अनुलक्षून असून तिच्यात रेंदाळकरांच्या मनातील आपुलकी प्रवाहित झाली आहे.

७३ रेंदाळकरांनी अनेक 'स्तोत्रकाव्ये' लिहिली आहेत. (कविताक्रमांक ४८।५६।५९।६५). त्यापैकी हे एक स्तोत्र आहे. स्तोत्र हा भावगीताचा सर्वोच्च प्रकार आहे. त्याविषयी एक इंग्रजी मीमांसक म्हणतो—
 ' Sacred psalms and hymns have formed the Appropriate utterance of devout and joyous feeling with thousands who have never heard of any other poetry and who have been indebted to them for some of their happiest hours. "

चवथ्या श्लोकात बुद्ध, ख्रिस्त, मुहम्मद, यांना परमेश्वराचे सेवक म्हटले आहे. 'रामकृष्ण' म्हणजे 'रामकृष्ण परमहंस' असावेत. 'आदिका'त विवेकानंद व रामतीर्थ यांचा समावेश असावा. कारण कवितेत परमेश्वराच्या सेवकांचे उल्लेख आहेत.

- ७४ या गीतात रेंदाळकरांच्या व्यक्तिगत जीवनाचे पडसाद उमटले आहेत. ते विसंवादी, विषादपूर्ण व विलापयुक्त आहेत. शेवटच्या ओळीत 'यमुने'च्या डोहाचा उल्लेख आहे. त्याचा 'यमुनागीता'शी तर काही संबंध नसेल ना ? या गीतातील शेवटची तीन कडवी 'यमुना-गीता'च्या आरंभी उद्धृत करण्यात आली आहेत.
- ७५ मृत्यूच्या पावलांची चाहूल लागली त्या वेळी रेंदाळकरांनी ही करुण तितकीच धोरोदात्त कविता रचली असावी. या कवितेत रेंदाळकरांच्या मनस्तापाचे रेखाटन झाले असले, तरी त्यांनी मृत्यूला 'शांतिनिकेतन' म्हटले आहे आणि आपण त्याची सोत्कंठ वाट पाहत असल्याचे सांगितले आहे. यावरून त्यांच्या निर्भयतेची व धैर्याची साक्ष पटते.
- ७६ रेंदाळकरांची या आवेशपूर्ण व त्वेषयुक्त कवितेवर करमणुकीत टीप आहे— "एका अपमानित कवीचे खेदमिश्रित दर्पोद्गार." प्रस्तुत कवितेला एमर्सनच्या एका चुटक्याचा थोडासा आधार आहे. तो चुटका रेंदाळकरांनी दिलेला नाही. त्याचा अंश पुढे देत आहे—

Good-Bye, Proud World,
 Good-bye to Flattery's fawning face;
 To Grandeur with his wise grimace;
 To upstart Wealth's averted eye;
 To supple office, low and high;
 To crowded halls, to court and street
 To frozen hearts, and hasting feet,
 To those who go, and those who come,
 Good-bye, proud world, I'am going home.

प्रस्तुत ओळींशी रेंदाळकरांचा पाचवा व सहावा श्लोक तोलून पाहावा. ' Good-bye ' मध्ये खोच आहे. रेंदाळकरांच्या ' धिःकार त्यांना असो ' मध्ये उघडउघड शाप आहे. कवितेत विकारवशता असली तरी तिच्या सहजोद्गारात ओज आहे.

७७ शेवटच्या कडव्यावरून ही कविता 'कविता देवी' ला उद्देशून असावी असे वाटते. परंतु ती प्रत्यक्ष वाचत असताना 'प्रणयिनी'स अनुलक्षून असावी. असा आभास होतो. शिवाय त्यात रेंदाळकरांच्या व्यक्तिगत जीवनाचे क्षीण नादप्रतिनादही निनादित होतात.

७८ या कवितेत पहिल्या चार दिंड्यांत रेंदाळकरांच्या प्रापंचिक जीवनावर होणाऱ्या टीकेचा निर्देश आहे. पुढील चार दिंड्यांत रेंदाळकरांचा निर्धार आहे. रेंदाळकर हे ध्येयवादी होते. त्या ध्येयासाठी सुखाचा होम करण्याची त्यांची तयारी होती.

७९ या कवितेत रेंदाळकरांच्या व्यक्तिगत अनुभवाचे आलेखन आहे. दैनंदिन जीवनातील त्याच त्या कटू अनुभवांमुळे सुखदुःखातीत अशी त्यांची मनःस्थिती झाली होती.

८० रेंदाळकरांच्या या भक्तिगीताचा गोडवा काही निराळा आहे. जुन्या पुराण्या संतांनी किंवा प्राचीन पंडितांनी परमेश्वराला संबोधून जशी प्रसन्न व पावन स्तोत्रे आळविली आहेत तशीच रेंदाळकरांनीही आयुष्याच्या अखेरच्या दिवसांत वारंवार परमेश्वराची आळवणी व विनवणी केली आहे. प्रस्तुत गीतातील रेंदाळकरांचा निर्मळ-निर्वेद भाव व सुरुचिर चतुरालाप अंतःस्फूर्त आहे. तो अनेक हतभाग्यांना व श्रद्धावानांना आयुष्यभर साहाय्यक व सहकारी वाटेल.

प्रस्तुत प्रार्थना रेंदाळकरांच्या नेहमीच्या 'जागिये रघुनाथ कुँबर' याच चालीवर आहे. पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या कडव्यांतील चरम चरणात 'मरणभीति हरण करुनि', 'बघुनि पापरत न परत' आणि

‘तव पदास आपदा न’ हे जे अनुप्रास अनायास साधले आहेत, त्यांच्यामुळे कवितेतला भक्तिरस हा रचनेतील संगीतात सरमिसळ होऊन एक झाला आहे. या प्रार्थनेत पंचामृताचा मधुरिमा एकवटला आहे. रेंदाळकरांच्या कवितेच्या पहिल्या खंडात ध्रुवपदातील दुसऱ्या चरणात ‘दासी ही’ असा पाठ आहे. तो ‘चित्रमयजगता’त ‘किंकर हा’ असा आहे.

- ८१ ‘हरिणी’ वृत्तामधील ही प्रारंभीची एक पारंपारिक कविता आहे.
- ८२ मागे अनुक्रमांक ६७ ची ‘हताश’ ही कविता आहे. त्याच घाटणीच्या या दोन चिंतनपर कविता आहेत. या कविता रेंदाळकरांनी लिहिल्या त्या वेळी रवींद्रनाथांच्या गीतांजलीचा बोलवाला होता. तिच्यातील गूढार्थ-
८३ तेचा (Mysticism) सर्वत्र जयजयकार होत होता. अशा वेळी रेंदाळकरांना या तीन कविता स्फुरल्या आहेत. रेंदाळकरांच्या इतर कवितांत लक्षणा अथवा व्यंजना यांचा बहुधा अवलंब केलेला दिसत नाही. पण या कवितेत त्याचा त्यांनी समुचित अवलंब केला आहे. त्यामुळे या कविता संयमित व सूचक झाल्या आहेत. सूचकता व संयतता हे कलेचे प्राण आहेत. शिवाय या दोन्ही कवितांतील वातावरण प्रसन्न व पावन आहे. ‘उत्कंठे’च्या पहिल्या श्लोकात ‘प्राणांच्या पंचारती’ ची पवित्र कल्पना आहे. ‘पंचारती’ मुळे पंचप्राणांचा बोध होतो. हार पदांवर वाहण्याची भावना विनम्रतेची सूचक आहे. पुढे दुसऱ्या श्लोकात ‘उत्कंठे’ला कलाटणी देऊन रेंदाळकरांनी ‘आले पाय भरून’, ‘हा गेला दिन’ हे मराठी वाक्प्रचार योजून व्यंजनेने किती तरी विशाल अर्थ ध्वनित केला आहे.

‘निराशे’त ‘उत्कंठे’ची पुढील अवस्था आहे. या कवितेच्या पहिल्या श्लोकाच्या पहिल्याच ओळीत परमेश्वराचे सर्वव्यापकत्व ध्वनित केले आहे. मात्र ‘उत्कंठे’त ज्याप्रमाणे केवळ ‘तू’ या सर्वनामाच्या योजनेने ‘परमेश्वर’ हा अर्थ जसा सूचित केला आहे तसाच

तो 'निराशे'त सूचित केला असता, तर बहार झाली असती. या दोन्ही कविता भावनात्मक असल्यामुळे त्यांतील भाव तरल विरल होत जाताच त्या पूर्ण झाल्या आहेत. त्या सुटसुटीत आणि त्रुटित असल्यातरी त्यांच्यातल्या रसाची आर्द्रता व स्निग्धता कायम आहे, आणि सुरातील आर्तता अंतःकरणाला चाटून जाणारी आहे.

८४ स्वतःच्या उदास झालेल्या मनास प्रसन्न करण्यासाठी रेंदाळकरांनी या कवितेत ऋतुराज वसंत यास पाचारण केले आहे, दुसऱ्या श्लोकातील 'चरणप्रभा' हा यथोचित-यथार्थ शब्द आणि सृष्टीला दिलेली 'नव्यांगने'ची उपमा काव्यात्म आहे. तिसऱ्या श्लोकातील 'गंधाचे झोत' आणि 'भृंगांचे जलसे' या कल्पनांत ज्याप्रमाणे काव्य आहे त्याप्रमाणे ते त्यांच्या शब्दांत देखील आहे. काही काही कविता या शब्दांच्या सौंदर्याने नटलेल्या व शैलीच्या जादूने भारलेल्या असतात. तशीच ही कविता आहे.

८५ या कवितेतील शेवटच्या श्लोकातील शेवटच्या दोन चरणांवरून रेंदाळकरांना ही कविता गीतांजलीतील;

' I plucked your flower—O world ! '

या गीतावरून स्फुरली असावी असे वाटते. कवितेत संयम आहे. व चवथ्या चरणात 'सर्वस्व समर्पणा'चा भाव आहे.

८६ ही कविता मूळ Theophile Gautier या फ्रेंच कवीची आहे. तोरुलता दत्त हिने तिचे इंग्रजी भाषांतर केले आहे. त्याच्या आधारे रेंदाळकरांनी ही मराठी कविता लिहिली आहे. ती स्वतंत्र कवितेच्या योग्यतेची आहे.

८७ तोरुलता दत्त हिने Josephin Souvary या फ्रेंच कवयित्रीच्या अनेक कविता इंग्रजीत भाषांतरित केल्या आहेत. त्यांपैकी ही एक कविता असल्याचे रेंदाळकरांनी मनोरंजनात नमूद केले आहे; परंतु The

Miracle of the Virgin या Louis Ratisbonne च्या कवितेशी प्रस्तुत कवितेचे साम्य आहे—

A painter young was painting blessed Mary असा इंग्रजी कवितेचा आरंभ आहे. पुढे एक ओळ आहे—

Out of the canvas streached an arm of light
'तेजाचा रमणीय झोत उसळे . . .' या रेंदाळकरांच्या ओळीशी तिचे साम्य आहे.

८८ 'अज्ञात' या विशेषणाने या सुमारास रेंदाळकरांची कवितालेखनाची दिशा कशी बदलली होती ते स्पष्ट होईल. आता ते स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे व ज्ञाताकडून अज्ञाताकडे निघाले होते. दुसऱ्या श्लोकातील पहिली ओळ सूचक आहे. त्यात साक्षात्काराचा ध्वनी आहे.

८९ रेंदाळकरांनी या कवितेचे मूळ Marmier च्या एका कवितेत असल्याचे 'चित्रमयजगता'त नमूद केले आहे. परंतु ते Victor Hugo च्या The Grand Mother मध्ये असावे असे वाटते.

रेंदाळकरांचे हे गीत अप्रतिम आहे. ते करुणेने ओतप्रोत आहे. रेंदाळकरांनी 'चित्रमयजगता'त या गीतावर 'सावळिया राधारमणा' ही चाल दिली आहे. कवितेत 'देवदूत' आहे. तिसऱ्या कडव्यातील शेवटच्या दोन ओळींत त्याचा स्पष्ट निर्देश आहे. अर्थात ती कल्पना परकी आहे. पण रेंदाळकरांनी तिला आत्मसात करून टाकली आहे.

९० The Rose and the Tomb या तोरुलतेच्या कवितेवरून रेंदाळकरांनी ही कविता अनुवादिली आहे. तोरुच्या कवितेचे फ्रेंच मूळ Victor Hugo चे आहे; तोरुची इंग्रजी कविता अशी—

The tomb said to the rose,—

“ of the tears the night strows,

What makest thou, O Flower of the dawning ? ”

The rose said to the tomb,—

“ of what falls in thy womb,
What makest thou, O gulf ever Yawning ? ”
The rose whispered,—O tomb !

From those tears shed in gloom,
Is the scent fame in song and in story ? ”

The tomb said— “ O my pet !
of each soul that I get,
I create a winged angel of glory.”

रेंदाळकरांचे रूपांतर बेमालूम असून यमक योजना मूळ इंग्रजीप्रमाणे आहे.

- ९१ या कवितेत इंग्रजी संकेतानुसार 'कवितादेवी'ला जादुगारीण म्हटले आहे. तिने एक फुंकर मारताच तिच्या जादूचा प्रभाव जिकडेतिकडे नजरेस पडतो. रेंदाळकरांनी शेवटच्या कडव्यात तिचा तो प्रभाव नष्ट झाल्याची तक्रार मांडली आहे. ही कविता परिणामकारक आहे.
- ९२ प्राक्तन कुणालाही कळत नाही हा भाव.
- ९३ ही कविता 'कवितादेवी'लाच उद्देशून आहे.
- ९४ या कवितेच्या चवथ्या श्लोकात रेंदाळकरांनी आपणाला 'स्वयंस्फूर्त' कविता लिहिता यावी ही इच्छा व्यक्त केली आहे. आपली वृत्ती ऐहिक आहे. ती अपार्थिव व्हावी अशी त्यांची प्रार्थना आहे. तिसऱ्या श्लोकातील 'अद्रिद्रुत'वर टीप आहे—'विरघळलेला अर्थात हिमालयादी हिमपर्वत.'
- ९५ 'सारजा' या 'एनाक आर्डन'च्या आधारे रचलेल्या अप्रसिद्ध काव्यातील हा एक उतारा आहे, असे 'काव्यचर्चे'त अनंततनय सांगतात. हा उतारा इंग्रजीतील Pastoral Poetryच्या धाटणीवर आहे. मराठी वाङ्मयात या प्रकारच्या कवितेला 'जानपदगीत' किंवा

‘ग्रामीण गीत’ हे नाव मिळाले आहे. या प्रकारची माहिती देताना एक इंग्रज मीमांसक सांगतो.—“ Pastoral Poems are connected with the drama; because, properly the pastoral is a drama in an elementary form. It requires both regular scenery,—the sloping hills with the goats feeding below, or the breezy upland dotted over with sheep,—and various characters—the herdsmen piping or singing, with sometimes their Delias or Amandas by their sides. The pastoral is nothing if not natural, and, it is natural only when it represents real life. Sometimes the pastoral becomes largely descriptive, and sometimes it is Purely lyrical. Pastorals show, however, that such themes need borrow from active life, or from philosophic reflection, to preserve them from insipidity.”

इंग्रजी उताऱ्यातील बहुतेक सर्व लक्षणे रेंदाळकरांच्या प्रस्तुत कवितेत दृष्टीस पडतात. तिच्यात शेते आहेत, त्यात गहू आहे., पलीकडे डोंगर आणि ओढा आहे, पवळी, पाडसे, करडे व मोत्या आहे. नदीकाठाजवळून चालणारा ‘राया’ आहे आणि त्याची मंजुळा आहे. रेंदाळकरांचे हे शब्दचित्र सजीव आणि सचेष्टित आहे. पुन्हा ते नाट्यपर आहे. मंजुळा ही वनराणी रुसली आहे आणि घरघनी तिची मनधरणी रकीत आहे. भाषा शुद्ध मराठी आहे. इतर कित्येक कवी निसर्गाचे नकलनवीस वाटतात. रेंदाळकर स्वभावसिद्ध चित्रकार आहेत.

१६ या कवितेचे अधिष्ठान भक्तिभावना आहे. कवितेत राधाकृष्ण केवळ नाममात्र आहेत. परस्पर संबंदात बाहेरील उपचारांपेक्षा आतील प्रेमाला मान व महत्त्व आहे हे तत्त्व या कवितेत विशद केले आहे.

९७ हीं एक नाट्यपर लावणीं आहे. तिचा थोट थेट 'मन्हाटी' आहे. रेंदाळकर हे कोल्हापूरचे. तेव्हा लावणीं त्यांना साधली नाही तरच नवल. परंतु प्रकृती पंडित कवीची असून देखील त्यांना लावणी साधली हे विशेष. 'लटकी प्रीती,' 'अंगाराची दृष्टी,' 'सौख्याचे कोळसे,' 'बुद्धि चळणे,' 'आण वाहणे,' 'वेभान होणे,' 'प्रेमबीज रोपणे,' 'कुन्हाड घालणे,' 'अर्धमेली होणे' इत्यादी वाक्प्रचार व संप्रदाय पाहिले म्हणजे रेंदाळकर कसे भाषाप्रभू होते ते लक्षात येते. त्यांच्या प्रतिभासंपन्न कराचा स्पर्श होताच या लावण्यमय लावणीतील वर्णचि सुवर्ण बनले आहे.

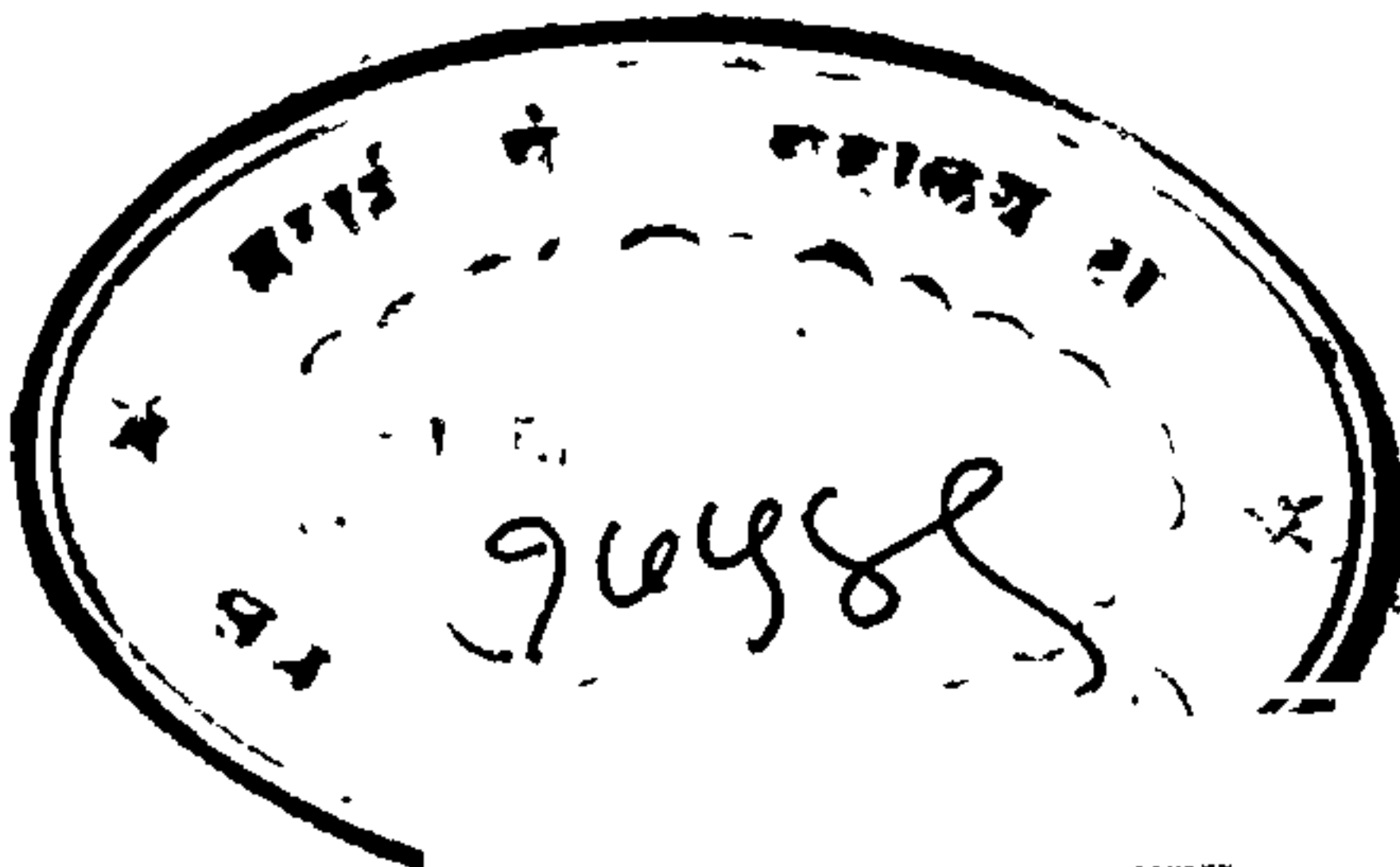
९८ 'महाभारताचा उपसंहार' तयार करताना रेंदाळकर हरिभाऊंसाठी टिपणे काढीत होते. तीं काढताना त्यांना या कवितेचा विषय सुचला असावा. ही कविता जितकी आवेशपूर्ण तितकीच धीरोदात्त उतरली आहे. तिसऱ्या श्लोकापासून तो आठव्या श्लोकापर्यंत द्रौपदीच्या नावाने रेंदाळकरांनी अखिल स्त्रीजातीची जी वकिली केली आहे, तिच्यातला कोटिक्रम न्याय्य व विनतोड आहे. सुधारणावादावर कविता लिहून जे कार्य होणार नाही ते कार्य ही कविता करू शकते. या कवितेतील विचारांचा पातळी उंच आहे. कवितेतील विचारांचा आविष्कार भावनापूर्ण असल्यामुळे कविता परिणामकारक झाली आहे.

९९ या कवितेतील रेंदाळकरांची केशवसुतांसंबंधीची पूज्य भावना व्यक्त झाली आहे. कल्पना ही बुद्धीला झुलवते; पण भावना ही हृदयाला हलवते हा अनुभव या कवितेत सांगितला आहे.

१०० मासिक मनोरंजनात या कवितेस 'एका फुलास' असे शीर्षक आहे. चौथ्या श्लोकातील कल्पना रेंदाळकरांची नम्रता दाखविते.

१०१ 'क्षणेक्षणे यन्नवतामुपैति' हा अनुभव ज्यात प्रत्ययाला येतो असे हे मराठी कवितेतले एक अजरामर आत्मपर भावगीत आहे.

रेंदाळकरांना ते मृत्यूपूर्वी सहा महिने स्फुरले आहे. आपले जीवन हा रुक्ष अशा माळावरील प्रवास आहे. तो आपण एकाकी करीत आहोत. शरीरात त्राण नाही. धड चालवत नाही. आता मरण आलेले वरे अशा मनःस्थितीत रेंदाळकरांना हे सहृदय रसिकाचे हृदय पिळवटून टाकणारे भावगीत स्फुरले आहे. यातील अनुभूती सखोल असली तरी सार्वत्रिक आहे. शब्द साधे व सरळ आहेत. भावनेत संयम आहे. आणि गीतातील एकेका शब्दातून सूचकता आहे. आत्मदुःखातून एकाकी अवस्थेत सहज उत्स्फूर्त झालेल्या या गीतातल्या उद्गारात करुण रसाचा ओसंडून वाहणारा पूर आहे. या गीताला धरूपद नाही. त्यामुळे त्याची गती अनिरुद्ध आहे. भावनेचा भर कमी कमी होताच गीत थांबले आहे. गीताच्या आरंभी निराशेने वाटचाल करीत असलेला कवी दृष्टीस पडतो; विश्रंतिस्थळ लवकरच मेईल अशा वेड्या आशेने तो अंगात त्राण नसताना, डोके धरमण करीत असताना रखडत रखडत कसावसा चालत आहे, तो मोठा ध्येयवादी होता पण ती त्याची ध्येये वाळवंटातील नदीप्रमाणे मध्येच आटून गेली. आपल्या जीवनाच्या संध्येची त्याला चाहूल लागली आहे. पण ती अजून आलेली नाही. गीताचा शेवट कवीने थकूनभागून मध्येच धुळीतील दगडावर माथे टेकताच झाला आहे. रेंदाळकरांनी एवढे जरी एक भावगीत लिहिले असते तरी ते मराठी वाङ्मयात अमर झाले असते. 'सर्वा खल्वियं माया' हे माधव जूलियन यांचे गीत याच गीतामुळे स्फुरले आहे.

REFBK-0017549

बाराठा ग्रंथ सभ्रहालय, ठाण. स्थळमठ
मनुक्रम.....७१५२२ वि: ३/५.....
क्रमांक१६६६ नोंद दि २६/३/७०